

Дніпровський національний
університет ім. Олеся Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2019 ТОМ 22 № 6

Видається з вересня 1998 року
12 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2019

ГРАНІ

Науково-теоретичний альманах

Том 22 № 6 2019

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 21.12.2015
№ 1328 журналу надано статус
фахового видання з історичних,
філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 13 від 25.06.19).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Старокозацька, 12д, оф. 8
+38(056)794-54-63
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2019

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В.,
Шляхов О.Б.
Технічний редактор: Лобода Р.С.
Коректор української та російської мов: Дерубера А.В.
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Редакційна колегія

Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бачинський Я.	д. юр. н. (США)
Венгер Н.В.	д.і.н., проф. (Україна)
Висоцький О.Ю.	д.п.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос., МВА (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Катаєв С.Л.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Квітка С.А.	д.держ.упр., доц. (Україна)
Кирилюк Ф.М.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Лісеєнко О.В.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобанова А.С.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобода Ю.О.	к.філос.н., доц. (США)
Нікілев О.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Ніколенко В.В.	д. соціол. н., доц. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Побочий І.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Пронякін В.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Святець Ю.А.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Третьак О.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Тупиця О.Л.	д.п.н., проф. (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Хижняк Л.М.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Хміль В.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шабанова Ю.О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)
Щудло С.А.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Юрченко С.В.	д.п.н., проф. (Україна)

GRANI

Scientific and theoretical almanac

22(6) 2019

Founders:

Oles Honchar Dnipro national
university,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December
2015 issued by the Ministry of
Education and Science of Ukraine the
status of specialized publication on
historical, philosophical, political and
sociological sciences was given.

Published by the decision of the
Academic council of Oles Honchar
Dnipro national university
(protocol № 13 dated 25.06.19).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ

Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Publisher:

Publishing house «Grani»
12d, Starokosatska St., office 8,
Dnipro, Ukraine, 49000
+38(056)794-54-63
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.

The editorial office and board do not
always share the views and thoughts
expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2019

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputy Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M.,
Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Technical Editor: Loboda R.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Derebera A.V.

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Editorial board

Ivanenko V.V.

Full Prof. Dr., academician of the
ukrainian academy of historical
sciences (Ukraine)

Ayahan B.H.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Bachynskiy Ya.

J. D. (USA)

Wenger N.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Vysotsky O.Yu.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Vyatr Ezhi

Full Prof. Dr. (Poland)

Gao Tianming

Assoc. Prof. Dr. (PRC)

Gorodyanenko V.G.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Isetti G.

PhD., MBA, Senior Researcher (Italy)

Zhuk S.I.

Full Prof. Dr. (USA)

Kataev S.L.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kvitka S.A.

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Kyrylyuk F.M.

Full Prof. Dr., academician of the
ukrainian academy of political science
(Ukraine)

Kryvoshein V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Liseyenko O.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Lobanova A.S.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Loboda Y.O.

Assoc. Prof. Phd (USA)

Okorokov V.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Nikilev A.F.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Nikolenko V.V.

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Pobochyj I.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Pronyakin V.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Roberts Ken

Full Prof. Dr. (United Kingdom)

Svitlenko S.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Svyatets' Yu.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Sydykov E.B.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Schuurman Paul

Full Prof. Dr. (Netherlands)

Tretyak O.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Tokovenko O.S.

Full Prof. Dr., academician of the
ukrainian academy of political science
(Ukraine)

Tupytsya O.L.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Heinamäa Sara

Full Prof. Dr. (Finland)

Khyzhnyak L.M.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Hmil' V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shevtsov S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shlyakhov O.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shchudlo S.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Yurchenko S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Зміст

С. 5

Євген Мулярчук

До концепції покликання: екзистенційна філософія та етика

С. 13

Юлія Решетньова

Концептуалізація ролі ЗМІ у формуванні гендерної культури останніх десятиліть

С. 22

Дмитро Верланов

«Золотий вік святоотцівської писемності»: грекомовний патристичний дискурс IV–VI ст.

С. 31

Надія Літінська

Телебачення як інструмент трансформації свідомості сучасної людини

С. 42

Ольга Дзюба

Особливості розробки процедурного плану для аналізу дискурсу мусульман в українській пресі

С. 56

Оксана Бутурліна, Тетяна Лисоколенко, Сергій Довгал
STEM-освіта в дзеркалі соціологічних досліджень

С. 69

Наталія Кравченко

Особливості організаційної культури в громадському секторі українського суспільства в умовах демократичного транзиту: соціологічний аналіз

С. 78

Катерина Скляренко

Біографічні дослідження повсякденності як стратегія реалізації генеалогічного методу

С. 87

Світлана Донченко

Радянсько-фінська війна

С. 96

Вюсала Вейсалова

Народні свята в Гянджабасарі

Contents

P. 5

Yevhen Muliarchuk

Towards the Concept of Calling: Existential Philosophy and Ethics

P. 13

Iuliia Reshetnova

Conceptualization of the media role in the formation of gender culture of the last decades

P. 22

Dmytro Verlanov

“The Golden Age of Patristics”: Hellenophonic Patristic Discourse in the 4th–6th Centuries

P. 31

Nadezhda Litinskaya

Television as an instrument of consciousness transformation of modern man

P. 42

Olha Dziuba

Features of the development of a research plan for Muslims discourse analysis of the Ukrainian press

P. 56

Oksana Buturlina, Tatyana Lysokolenko, Sergey Dovgal
STEM-education in the mirror of sociological research

P. 69

Natalia Kravchenko

Features of organizational culture in the public sector of Ukrainian society in the conditions of democratic transit: sociological analysis

P. 78

Katerina Skliarenko

Biographic researches of daily as strategy of realization of genealogical method

P. 87

Svitlana Donchenko

Soviet-Finnish War

P. 96

Viusala Veysalova

Folk holidays in Ganjabasar

До концепції покликання: екзистенційна філософія та етика

Євген Мулярчук, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України

У статті розглядаються філософські підходи до концепції покликання, які дають можливість досліджувати цей феномен в сучасному світоглядному контексті. На основі власного попереднього дослідження та згідно тенденцій у розвитку філософії автор доводить, що в сучасному науковому та буденному розумінні покликання переважає пріоритет суб'єктивності, саморозвитку та самовизначення особистості. Відповідно, у філософії адекватним для розкриття феномену покликання є екзистенційно-онтологічний підхід, уособлений М. Гайдеггером та його послідовниками. Однак він має бути доповненим критичним аналізом з позиції етики, основи якої розроблені, передовсім, у філософії Е. Левінаса. Сміслову напруженість, яка існує між екзистенційною філософією та етикою, показано на прикладі творчості С. К'єркегора, який доводить, що покликання передбачає особистий вибір людини, який конфліктує з повсякденною мораллю. Гайдеггер поглиблює цю тенденцію в дослідженні тем дослухання до буття та поклику турботи про його істину, екзистенційної совісті, намагання людини бути собою згідно розуміння її буттєвих можливостей та її усамітнення у бутті-до-смерті. Натомість, на основі філософії Левінаса покликання тлумачиться як відкритість людини Іншому, як етичне зобов'язання піклуватися про благо вище, ніж її власне. Автор визначає покликання як відповідь людини на її буттєвий поклик, який набуває етичного сенсу разом з її відповідальністю перед іншими людьми.

Новизною статті є сама спроба поєднання розгляду концепцій К'єркегора, Гайдеггера та Левінаса в аналізі темі покликання. При цьому показано актуальність такого дослідження феномену покликання з огляду на відродження в сучасній філософії парадигми суб'єктивності. Концепцію покликання пропонується розвивати у поєднанні етики та онтології, в контексті розуміння людиною особистого буття і блага її співіснування з іншими людьми.

Ключові слова: поклик, онтологія, мораль, Інший, суб'єктивність, відповідальність, самореалізація, особистий вибір

Towards the Concept of Calling: Existential Philosophy and Ethics

Yevhen Muliarchuk, H. Skovoroda Institute of Philosophy National Academy of Sciences of Ukraine

The article is devoted to the analysis of the philosophical approaches to the concept of calling relevant to study of this phenomenon in the views of the contemporary world. On the base of his own previous research and the trends in philosophy, the author proves the priority of persons' subjectivity, self-development and self-determination in the contemporary scientific and commonplace understanding of calling. Thereafter adequate for the research of the phenomenon of calling in philosophy is existential ontology related to M. Heidegger and his followers. However, this approach should undergo the critical analysis from the ethical point of view the principles of which were developed by the philosophy of E. Levinas. The tension between the senses of existential philosophy and ethics is evident on the base of S. Kierkegaard's existentialism. The philosopher argues that the personal choice for calling comes into collision with everyday morality. Heidegger makes this trend even deeper in his research of the themes of attentive listening to the call of being and caring for its truth, the themes of existential conscience and persuasion to be oneself, looking for individual possibilities and solitude of the person in the being-toward-death. However, on the base of the philosophy of Levinas calling is interpreted as openness of a person for the Other, as obligation to take care of the good which is higher than the person's own. The author defines calling as response of a person to the call of being which gains the ethical meaning together with the responsibility before the other people.

The novelty of the study is the attempt to combine within the theoretical frame of the concept of calling the lines of philosophic approaches of Kierkegaard, Heidegger and Levinas. Moreover, the author proves the actuality of the research in this combined approach to the phenomenon of calling in the situation of the renaissance of the paradigm of subjectivity in the contemporary philosophy. The further development of concept of calling is in the view of the unity of ontology and ethics, in the context of understanding of person's existence and of goodness of person's coexistence with other people.

Keywords: call, ontology, morality, the Other, subjectivity, responsibility, self-actualization, personal choice

К концепции призвания: экзистенциальная философия и этика

Евгений Мулярчук, Институт философии им. Г. С. Сковороды НАН Украины

В статье рассматриваются философские подходы к концепции призвания, которые дают возможность исследовать этот феномен в современном мировоззренческом контексте. На основании собственного предыдущего исследования и трендов в философии автор доказывает, что в современном научном и обыденном понимании призвания преобладает приоритет субъективности, саморазвития и самоопределения личности. Соответственно, в философии адекватным для раскрытия феномена призвания является экзистенциально-онтологический подход, представленный М. Хайдеггером и его последователями. Однако он должен быть восполнен критическим анализом с позиций этики, основы которой разработаны прежде всего в философии Е. Левинаса. Смысловое напряжение, которое существует между экзистенциальной философией и этикой, показанное на примере творчества С. Кьеркегора, который доказывает, что призвание предусматривает личностный выбор человека, который конфликтует с повседневной моралью. Хайдеггер углубляет эту тенденцию в исследовании тем прислушивания к бытию и зову заботы об его истине, экзистенциальной совести, стремления человека быть собой в соответствии с пониманием своих бытийных возможностей и своего уединения в бытии-к-смерти. Напротив, на основе философии Левинаса призвание понимается как открытость человека Другому, как этическое обязательство заботиться о благе высшем, нежели его собственное. Автор определяет призвание как ответ человека на его бытийный зов, который обретает этический смысл вместе с его ответственностью перед другими людьми.

Новизной статьи является сама попытка сочетания концепций Кьеркегора, Хайдеггера и Левинаса в анализе темы призвания. При этом показана актуальность такого исследования феномена призвания в виду возрождения в современной философии парадигмы субъективности. Концепцию призвания предлагается развивать в соединении этики и онтологии, в контексте понимания человеком личностного бытия и блага его сосуществования с другими людьми.

Ключевые слова: зов, онтология, мораль, Другой, субъективность, ответственность, самореализация, личностный выбор

Постановка проблеми.

Покликання людини є темою богослов'я, філософії, художньої літератури у Європі впродовж століть, а якщо досліджувати генезу самого цього поняття та пов'язані з ним релігійні і філософські ідеї, то слід заглибитися на 2-3 тисячоліття. Щодо релігійної традиції, ми зробили такий аналіз в іншій статті, тому тут не зупиняємося [9]. Філософія покликання веде свою історію з античності, принаймні, починаючи від Сократа з його дослуханням до голосу свого «даймона» та Платона, який переводить вирішення проблеми сенсу існування та призначення людини в об'єктивну площину блага та справедливості в державі. Загалом, у подальшій філософській думці відкривалося широке поле можливостей розуміння покликання людини. Поняття покликання застосовувалося і щодо ролі у суспільстві окремих спільнот, професійних або громадських, до мети існування цілих націй. Звісно, не лише перед окремими людьми, але й перед народами багатьох країн постає питання про самовизначення та ідентичність у світі. Також слушно говорити про покликання людини в антропологічному та релігійному сенсах, маючи на увазі її місце у світі та

відповідальність перед іншими людьми за збереження і розвиток природного та соціального середовища, культурних і духовних надбань, і, нарешті, перед Творцем за зміст власного існування.

Однак у сучасному світі ідея покликання, поруч з її традиційними релігійними та філософськими тлумаченнями, пов'язана переважно з особистісною мотивацією людини до професійної та іншої активності у світі [8]. Відповідно, є потреба звернутися до засад осмислення феномену покликання, які склалися у новітній філософії та етиці, орієнтованій саме на очевидності особистісного, суб'єктивного буття людини. Такою, зокрема, є філософія екзистенційно-онтологічного спрямування. Стосунок цієї філософії до теми покликання полягає у зверненні до глибин людського запитування про буття, у намаганні аналізувати екзистенційну ситуацію самовизначення особистості. Попри те важливим, як в теоретичному, так і в практичному сенсі, є етичний аспект дослідження феномену, адже так осмислюється ситуація самореалізації людини у її співіснуванні з іншими людьми у світі. Можливість та суперечності поєднання екзистенційно-онтологічного та етичного підходів

до дослідження теми покликання є проблемою, яку ми розглядаємо.

Аналіз досліджень і публікацій.

Феномен покликання не часто є предметом філософського дослідження. Скоріше можливо говорити про існування широкого ідейного і поняттєвого контексту теми покликання у філософії. І тут поле літератури справді неозоре. Однак саме в аспекті аналізу покликання як феномену людського буття ключовими є концепції екзистенційної та герменевтико-феноменологічної філософії представлені у працях С. К'єркегора, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера, М. Мерло-Понті, Ж.-П. Сартра, Г. Гадамера та дослідників, які критично переосмислюють концепції цих філософів, зокрема в постановці етичних проблем – це Е. Левінас, Ф. А. Олафсон, П. П. Гайденко, Б. Е. Биховський, Ш. Супіханов, Г. Т. Маргвелашвілі, К. Джолдерсма, В. А. Малахов, Л. М. Карачевцева, А. В. Ямпольська [22] та ін. Поєднання етики та онтології у темі покликання може бути досить контрверсійним, що показують недавні монографії західних дослідників А. Доукхана [14] та Й. Фрітше [15] та праці українських філософів А. О. Баумейстера та Є. К. Бистрицького. Зокрема, останній розкриває тему постправди та екзистенційної істини у бутті людини в сучасних умовах [1, с. 54-71]. Актуальність намагання поєднати у філософії онтологію з темою сенсу існування людини підтверджується й найостаннішими публікаціями на сторінках даного журналу. Так, В. О. Дубініна зазначає, що «царина смислоіснування і смислородження є за визначенням новим баченням онтології, новим її змістом і сенсом існування герменевтики як загальної філософської методології» [5, с. 64].

Аналіз основних принципів зазначених філософських підходів дає можливість для подальшого дослідження феномену покликання як особистісного досвіду, як значимої ідеї в культурі та як вагомого чинника визначення мети життя і морального розвитку особистості. Проте, попри значущі результати праць згаданих філософів залишається відкритим питання про можливість поєднання онтологічного та етичного способів вирішення проблем самовизначення особистості та розуміння покликання людини у сучасному світі.

Метою статті є аналіз філософських концепцій, які визначають основні напрямки аналізу феномену покликання, їх суперечностей та можливостей поєднання для віднайдення шляхів гармонізації екзистенційного та етичного вимірів особистісного смислотворення та самореалізації у світі.

Виклад основного матеріалу.

Видатний німецький мислитель М. Гайдеггер говорив, що розгляд будь-якого поняття можливий за умови готовності продумати, що воно відкриває для розуміння буття того, хто мислить, та буття в цілому, адже «все залежить від одного: чи "вдмується" дослідник у сутнісну сферу розглядуваного слова і чи вловлює струмуючий звідти поклик або ж лише "лексикографічно" збирає місця, де це слово зустрічається» [12, с. 297]. Ці настанови філософа спонукають розглядати поняття покликання у контексті аналізу екзистенційного досвіду людини, братися до дослідження феномену покликання з відчуттям, що ми наближаємося до таїни людської суб'єктивності, до того, як виявляється та у який спосіб здійснюється мета існування людини. Відповідь на запитання про мету і сенс буття, про те, що кличе кожного з нас, не дається «лобовим» приступом, не вираховується шляхом логічних операцій. З цим люди живуть і відходять, але важливо вміти на такі теми принаймні говорити. Саме у цьому спрямуванні можливе й виправдане дослідження феномену покликання.

Визначальними в екзистенційному осмисленні теми покликання є, на наш погляд, ідеї С. К'єркегора та М. Гайдеггера, а з боку її етичного розуміння та критики самого екзистенційно-онтологічного підходу – філософія Е. Левінаса. Данський філософ 19 ст. К'єркегор з усією гостротою поставив питання про екзистенційний вибір та відповідальність людини. Для нього це була особиста проблема: як жити, ким бути, чого прагнути? Філософ писав у своєму щоденнику: «Запитання для мене не в тому, що я маю пізнати... для мене радше йдеться про розуміння мого призначення...» [2, с. 136-137]. К'єркегор і власне життя сформував, відповідаючи на це запитання, і у своїх творах показав людське існування як пошук таких відповідей, їх вибір та здійснення. Водночас філософ вважав, що зосередження на тому, як бути собою, не притаманне більшості людей, для них правилом є протилежне.

В цілому К'єркегорові був притаманний екзистенційно-етичний та релігійний суб'єктивізм. Він писав, що «особистість етично нескінченно зацікавлена єдиною й виключно своєю власною дійсністю» [2, с. 137]. Проте його етика не сповідувала егоїзм, притаманний радше естетичному світосприйняттю. Філософ шукає етичної та релігійної істини, відкритої йому не лише у самому собі, але й у складних стосунках з іншими людьми та у відношенні до Бога. Істина не

пізнається, вона здійснюється людиною у її житті. К'єркегор твердив: «Істину не розуміють, в істині існують, або не існують» [10, с. 163]. Це розуміння екзистенційної істини стає парадигмальним для подальшої філософії. Як підкреслюють сучасні дослідники, на відміну від класичної кореспондентної теорії істини або, у вимірі комунікації, істини «пропозиційної» (коли мовлене відповідає фактам), життя у відповідності з екзистенційною істиною орієнтує особистість на «переживання автентичності чи неавтентичності власного існування», і є сферою виключно її відповідальності та ризику [1, с. 58-59].

К'єркегор виявив неминучу непеєднуваність естетичних, етичних та релігійних ідеалів у житті особистості. Йдучи шляхом естетичного самовдоволення, людина, зрештою, впадає у розпач, якому не зарадить і опертя на норми та цінності суспільної моралі. Філософ показує етичну дилему особистості. З одного боку, вона потребує гармонії власних схильностей та уподобань з суспільною мораллю і загальним благом. З іншого ж – особистісний вибір можливий лише через неконформістську дію, яка пориває із загальноприйнятими, формальними вимогами спільноти. На думку К'єркегора, тут виявляється конфлікт конечності та нескінченності у бутті людини. Відчай конечності долається дією, сенс якої переходить межі людського знання і розуміння. До цього й спонукає релігійна віра, вимагаючи від людини самозречення і навіть самозаперечення. І тоді, повернувшись «обличчям до Бога», вона має в якомусь сенсі стати «спиною до людей» [2, с. 169-170].

Стан розпачу людині навіть необхідно пережити, щоб подолати узагальнену знеособленість існування і збагнути ситуацію самотності перед Богом. Таким чином, особистість на шляху віри зазнає страждань, які, однак, обертаються для неї благом. Адже причина і мета її існування виявляється у поклику, що приходить «згори». Наприклад, біблійний праотець Авраам, про якого пише К'єркегор у праці «Страх та тремтіння», чує поклик від Бога принести в жертву свого сина Ісаака. Бувши вірним Божому велінню, він мав відкинути мирські міркування. Як людина, він страждав, йдучи виконувати своє завдання, втім, зрештою, Бог призначив йому принести в жертву ягня [6, с. 13-112]. На думку данського філософа, лише через такий абсурд і поривання з осяжним та зрозумілим у світі можлива віра та порятунк людини від її конечності – відкриття нескінченного.

Міркуючи за К'єркегором, скажемо, що покликання людини може здійснюватися в усіх трьох площинах – в естетичній (у творчості), в етичній (у служінні добрим справам) та в релігійній (у бутті з Богом). Зазвичай ми розуміємо покликання як спосіб людини гармонійно існувати у світі, жити задля спільного з іншими блага, служити Богові. Однак буття людини у покликанні може виявлятися й драматичним, як показав філософ не лише у своїх творах, але й власним життям. Іноді неможливо довести іншим сенс власного покликання. Що мав «лицар віри» Авраам пояснювати своїй дружині Сарі, беручи сина на заклання? Нічого. Часто покликання вимагає не лише самозречення від людини, але й жертви інтересами і навіть життєвими перспективами ближніх. Так, К'єркегор заради філософії відмовився від особистого щастя, розірвавши власні заручини, хоча згодом і написав у щоденнику, що коли б мав віру (тобто коли б діяв всупереч мирським міркуванням), можливо б не покинув, не втратив би свою наречену [4, с. 234].

У покликанні нерідко потрібно ризикувати, мати цю віру в істинність поклику для можливості діяти всупереч повсякденно зрозумілому. Покликання здійснюється людиною через вибір – йти або не йти за її покликом. К'єркегор, як і понад сто років по тому це скаже Левінас, наголошував: коли людина не робить свій вільний життєвий вибір, її шлях визначає доля, точніше доля таку людину «спіткає». У цьому сенсі природний плин життя, загальні умови існування у світі протилежні покликанню людини. Її відповідь на поклик відбувається всупереч або не зважаючи на зовні визначені та зрозумілі їй умови. Коли немає вияву цієї екзистенційної свободи людини, не йдеться і про покликання.

У філософії Гайдеггера тема поклику до істини буття людини наскрізна. Зокрема, у праці «Буття і час» йдеться про чуття поклику совісті, що виводить людину із знеособленості існування до вибору власних можливостей у світі, до її відповідальності за власне буття. Щоб відкривати цю істину, на думку філософа, потрібно винести «за дужки» традиційні уявлення про цінності та мету існування людини, які вписують її життя в певну метафізичну картину світу і приховують від неї сенс буття. Гайдеггер пропонує аналітику Dasein – буття людини «ось-тут», до всіх його культурних інтерпретацій та нашарувань. Бути собою, автентично, означає чути поклик істини буття і мати рішучість до усвідомлення власної

конечності. Dasein набуває визначеності свого «хто», стає кимось, обираючи свої можливості та відповідаючи на цей буттєвий поклик. Все, що ми могли б вкласти у зміст людського покликання, Гайдеггер вписує в концепт турботи про істину буття. Разом з тим, філософ пише, що переважно Dasein не дослухається до цього поклику, існує в неістині, знеособлено.

В концепції Гайдеггера буттєвий поклик є таким, що йде немов від самого Dasein, але він є феноменом буття в цілому. Так, Dasein покликає не власним буттям-до-смерті [11, с. 268]. Однак поклик його совісті потрібно розуміти «як приготування до неосяжного (uncanny), якого Dasein ще не зустріло» [21, с. 78]. В оригінальному гайдеггерівському тексті йдеться про звучання поклику «через» або «понад» Dasein – «über mich» [16, с. 275]. На наш погляд, ця вказівка виявляє, що буттєвий поклик проймає Dasein і не вписаний у межі його існування. Цей момент кликання «через Dasein», або «понаді мною», саме й вказує на покликання буттям, яке є не лише тим, що являє собі й собою Dasein, але й таким, у якому відкривається трансцендентне. Як таке, буття нас випереджає, «кличе нас ще до всякого можливого творення, яке було розпочате нами» [12, с. 188].

Гайдеггер пише про екзистенційно-онтологічну відкритість людини до розуміння буття в цілому. Він шукає свідчення цієї відкритості у творах давніх грецьких філософів, висловленого ними перебування людини «в просвіті істини». І знову ж, у лекціях про Геракліта він говорить, що люди відвертаються від «логосу» буття, «зверненого до них» [12, с. 390]. Філософ висуває не лише вимогу до людини відповідати на поклик її совісті до автентичного буття, але й бачить її покликання у тому, щоб давати слово самому буттю. Гайдеггер дедалі більше поетизує тему буттєвого поклику і в мові видатних поетів дослухається до висловлення найпосутнішого, констатуючи жаль, що «повсякденне мовлення – це забутий і тому зношений вірш, з якого навряд чи ще звучить кликання» [3, с. 38]. На його думку, із зверненості до буття, з очікування поклику і відкритості його істині лише й можуть прийти в життя людини ті знамення й призначення, які стануть вказівними на її шляху.

Гайдеггер своїми текстами давав настанову на буття людини собою, на її відкритість буттєвій істині. Він писав: «Пробудження – це справа кожної окремої людини і не лише однієї її доброї волі або навіть і вміння, але її долі, того,

що випадає або не випадає на її долю. Проте все, що випадає, є для нас таким і випадає лише тоді, коли ми його чекали і могли чекати» [13, с. 528-529]. Дослідники відзначають «побожність» Гайдеггера у ставленні до буття. Власне, з біографії філософа ми знаємо, що він навчався спочатку в католицькому закладі, а далі, як молодий вчений, досліджував схоластику. І хоча Гайдеггер не став християнським мислителем, не складно побачити аналогію його думки про вслухання у поклик буття та обов'язок бути пастухом і сповідником буттєвої істини з ідеєю послуху людини перед Богом. Звісно, Гайдеггер намагався спиратися на класичні філософські і літературні тексти. Його пошук істини у досократівській філософії та в поетичній мові був спробою віднайти засади мислення, не обтяжені історичними перекрученнями або догматичними теологічними формулами. Однак ця філософія поклику, на нашу думку, не веде далеко поза релігійне розуміння покликання як обов'язку та завдання людини та поза новочасну європейську ідею самоздійснення особистості у світі.

Втім, праці Гайдеггера є парадигмальними для досліджень людського існування. Зокрема, вони спонукають до аналізу покликання як феномену людського існування та розгляду його реалізації у тих чи інших формах фактичності повсякденного існування. Водночас важливо, що думка Гайдеггера утримує обрій трансцендентного. Ми розуміємо це так, що у покликанні відбувається щось більше, ніж те, що від нас самих залежить, але потрібна готовність чути і відповідати йому. Безперечно також те, що покликання є способом людини розуміти і спрямовувати своє буття у світі, маючи перед собою те граничне усамітнення, яке виявляє її смерть, до якої, та мислено через межу якої доводиться жити і здійснювати себе. Можливо, у тексті книги «Буття і час» ми не знаходимо способу думання «через межу», але з певного поворотного моменту творчості Гайдеггера межі буття Dasein втратили для нього остаточність.

Важливим є етичний аспект аналізу виявлення та здійснення покликання. Тут ми відзначимо постать Е. Левінаса, як послідовника і критика М. Гайдеггера. Французький філософ виходить поза онтологічну парадигму покликання, поза ідею саморозвитку людини і пише про «пріоритет Іншого» [20, с. 235]. Етичне ставлення до іншого не є переслідуванням людиною власного інтересу. Останнє слово філософ розкладає як «inter-esse» – тобто як пошук чогось для себе

«поміж» (inter) «сущими» (esse). Натомість, «усі людські відносини як людські походять з незацікавленості (disinterestedness)» [19, с. 160]. Етична потреба і моральний обов'язок визнавати інших важливішими за нас самих, бути для інших роблять нас їх заручниками.

Левінас саме й пише про те, що у віданні першості іншим людям особистість морально зростає. Зокрема, він зазначає, що в упокоренні перед іншими на нас сходить Божий дух, як «сама людяність» [20, с. 285]. Це стан «вбогості» людини, яка живе не для себе, але «в Бозі». Існуючи безмірно для інших, не наполягаючи на бутті для себе, вона відкриває нескінченність. Тому філософ говорить, що в обличчі іншої людини, в думці про неї, у визнанні її важливішою за нас являється Бог. В етичному ставленні до інших ми чуємо поклик Творця, як того Іншого, для якого існуємо. У відповіді на цей поклик є щось вище від людського, «святість Бога виявляється в людині» [20, с. 236]. Отже, на основі етики Левінаса можливо вести мову про єдине загальнолюдське покликання – до святості.

Філософ вважає, що таке покликання людини належить «до порядку вищої відповідальності» – бути більшим, ніж собою, та водночас і меншим, оскільки інший є ціннішим, ніж я сам для себе [20, с. 240]. Зрештою, це звільняє нас від занепокоєння власним буттям, веде поза онтологію до «утопії», яка означає відсутність свого персонального місця у бутті. Сама етична позиція людини виводить її поза площину сущого. Тому, на думку Левінаса, «добро не може бути зрозумілим з онтології» [19, с. 46]. А в праці «Про Бога, який спадає на думку» він пише: «До будь-якого знання, яке я міг би мати про себе, до будь-якої рефлексивної присутності мене для себе самого, і поза моїм наполяганням на бутті та моїм самозаспокоєнням, чи не знаходимо ми тут оце для-іншого в тому величому пробудженні душі до людяності та оте з-Богом (a-Dieu), яке пориває з гайдеггерівським *jemeinigkeit* (тобто з «моїм для себе буттям» – Є. М.)?» [18, с. 168]. Таким чином, ми звільняємося від турботи про насущне для нас, від тиску необхідності бути для себе задля чуття іншого, вищого, ніж ми є самі по собі. Принцип наполягання кожного сущого на власному бутті, так званий «*conatus essendi*», який Б. Спіноза вважав універсальним, Левінас заперечує і натомість пропонує «повернення до вищості (*inferiority*)», до відповідальності [18, с. 178].

Філософ вважає скасування суверенності власного «Я» людини, визнання її винною пе-

ред іншими, визначальним для моралі та «самої духовності» [7, с. 149]. Він пише про «неінтенційну» свідомість, яка супроводжує інтенційну, тобто зорієнтовану в рефлексії до себе і таку, що ставить власне «Я» у світі, як щось належне. «Неінтенційний» вимір свідомості передусе присутності людини для себе, у ньому відкрита нескінченність. Проте він виявляється в етичному ставленні до людей, у відчутті обов'язку не полишати іншого, чия смертність переважає значення власної конечності людини. «Це і є, без сумніву, таємниця усупільнення й (...) любов до ближнього», – пише філософ [7, с. 148]. У цій етичній настанові покликання як феномен особистісного спрямування людини до мети її буття сутнісно доповнюється досвідом чуття і розуміння нею вищого, ніж її власне буття, відкритого не у її власних інтенціях, але такого, перед яким вона відповідає.

В інтерпретації феномена покликання на основі філософії Левінаса ми звертаємося, зокрема, до роботи К. Джолдерсми «Левінасова етика для освітніх практик», у якій розвивається ідея трансцендентного як єдності поклику та сподівання (останнє тлумачиться також і як піднесення, «*inspiration*») [17, с. 9]. Трансцендентність етичного світовідношення людини виявляється у часових модальностях її спрямувань – від часу незапам'ятного (поклик) до часу непередбачуваного (сподівання). У трансцендентності походження та прямування поклику виявляється те, що ми не є джерелом власного буття, ми покликані у ньому. Попри те, що поклик підносить над буттям, він є не чимось зовнішнім та стороннім, але дійсний для нас у «глибоко особистісному» переживанні того, що приходить до нас і розкривається як наше власне прагнення [17, с. 9].

У концепції Левінаса етичний поклик не є предметом вибору. Походячи з незапам'ятного, з минулого, він є таким, що вже відбувся до того, як ми його прийняли, до нашої думки про нього. Тому людина є пасивною в етичному сенсі, відповідаючи на поклик, який виявляє Інше й більше, ніж вона сама. Ми покликані до буття з іншими і виявляємо своє особистісне буття перед обличчями людей – це «поклик до відповідальності за благо іншого» [17, с. 4]. Чуття цього метафізичного поклику та його розуміння є джерелом етичного зобов'язання. Таким чином, у філософії Левінаса ми знаходимо виявленими етичні обрії розуміння та здійснення покликання людини до всіх можливих професійних чи інших фактичних форм та способів його здійснення.

Висновки.

Переосмислюючи концепції згаданих філософів, ми пропонуємо поєднати у розумінні покликання три аспекти: онтологічну потребу людини осягнути сенс буття, бажання до реалізації можливого у кінцевому існуванні людини та її етичне зобов'язання до відповідальності перед іншими людьми. Відповідно, даючи власне визначення покликання як відповідання людини на її буттєвий поклик, ми розглядаємо цей феномен у контексті розуміння нею блага та цінності співіснування з іншими людьми. Мета покликання людини етична. Проте разом із відповідальністю людини за себе та перед іншими, етика осмислює також і саме людське буття у світі, адже відповідати можливо лише там, де ти знаходишся, усвідомлюючи власне місце.

За К'єркегором особистість має робити свій

екзистенційний вибір, і лише так їй відкрите нескінченне. Згідно філософії Гайдеггера, людина має дослухатися до буття, намагатися бути собою згідно власного розуміння його істини. Левінас поглиблює ці модули належного в етичному напрямку. А саме, філософ твердить, що людина не обирає бути їй чи не бути відповідальною, коли і перед ким, але вже є покликаною до цього у відкритості іншому, в зобов'язанні піклуватися про благо вище, ніж її власне. У намаганні поєднати ці позиції ми виявляємо можливість дієвої етичної відповідальності особистості. Важливо, на нашу думку, не втрачати зв'язок етики з онтологією. Буття має сенс, коли ми вільні творити у ньому і брати на себе відповідальність за власні дії. Саме в такому етико-онтологічному розумінні можливо, на наш погляд, розвивати концепцію покликання людини.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бистрицький Є. К. Екзистенційна істина і постправа / Є. К. Бистрицький // Філософська думка. – 2018. – № 5. – С. 54-71.
2. Быховский Б. Э. Кьеркегор / Б. Э. Быховский. – М.: Мысль, 1972. – 238 с.
3. Гайдеггер М. Дорогою до мови / М. Гайдеггер. – Львів: Літопис, 2007. – 232 с.
4. Гайденко П. П. Трагедия эстетизма. Опыт характеристики мирозерцания Серена Кьеркегора / П. П. Гайденко. – М.: Искусство, 1970. – 246 с.
5. Дубініна В. О. Обрії герменевтичного дискурсу: до методологічних засад філософської герменевтики / В. О. Дубініна // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 5. – С. 57-65.
6. Кьеркегор С. Страх и трепет / С. Кьеркегор. – М.: Республика, 1993. – 382 с.
7. Левінас Е. Між нами: Дослідження. Думки-про-іншого / Е. Левінас. – К.: Дух і літера: Задруга, 1999. – 291 с.
8. Мулярчук Є. І. Покликання у свідомості сучасних українців: індивідуальні думки та загальна структура феномена / Є. І. Мулярчук // Гілея: Науковий вісник, Збірник наукових праць. – 2017. – Випуск 118, 3. – С. 251-256
9. Мулярчук Є. І. Про поняття покликання / Є. І. Мулярчук // Філософська думка. – 2017. – № 3. – С. 94-106.
10. Супиханов Ш. (2005). Экзистенциальная диалектика Сёрена Кьеркегора / Ш. Супиханов. – Харьков: Институт микрокристаллов, 2005. – 354 с.
11. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – М.: «Ad Marginem», 1997. – 452 с.
12. Хайдеггер М. Гераклит / М. Хайдеггер. – Санкт-Петербург: «Владимир Даль», 2011. – 503 с.
13. Хайдеггер М. Основные понятия метафизики / М. Хайдеггер. – Санкт-Петербург: «Владимир Даль», 2013. – 591 с.
14. Doukhan A. Emmanuel Levinas: A Philosophy of Exile (Continuum Studies in Continental Philosophy) / A. Doukhan. – Bloomsbury Publishing, 2014. – 176 p.
15. Fritzsche J. Historical Destiny and National Socialism in Heidegger's Being and Time / J. Fritzsche. – University of California Press, 1999. – 375 p.
16. Heidegger M. Sein und Zeit / M. Heidegger. – Tubingen: Max Niemeyer Verlag, 1967. – 437 s.
17. Joldersma C. A Levinasian Ethics for Education's Commonplaces: Between Calling and Inspiration / C. Joldersma. – New York: Palgrave MacMillan, 2014. – 126 p.
18. Levinas E. Of God Who Comes to Mind / E. Levinas. – Stanford, California: Stanford University Press, 1998. – 212 p.
19. Levinas E. Otherwise than Being or Beyond Essence / E. Levinas. – Pittsburg, Pennsylvania: Duquesne University Press, 2004. – 205 p.
20. Levinas E. Is it righteous to be? Interviews with Emmanuel Levinas / E. Levinas. – Stanford, California: Stanford University Press, 2007. – 309 p.
21. Sepulveda K. The Call: Heidegger and the Ethical Conscience / K. Sepulveda // Res Cogitans. – 2011. – Vol. 2: Iss. 1. – Article 8. – P. 171-179. – Retrieved from: <https://commons.pacificu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1030&context=rescogitans>
22. Yampolskaya A. Prophetic Subjectivity in Later Levinas: Sobering up from One's Own Identity / A. Yampolskaya // Religions. – 2019. – № 10 (1), 50. – Retrieved from: <https://www.mdpi.com/2077-1444/10/1/50/htm>

REFERENCES

1. Bystrytskyi, Y.K. (2018). Ekzyzentsiina istyna i postpravda [Existential truth and “post-truth”]. *Philosophical thought*, 5, 54-71 [in Ukrainian].
2. Bykchovskiy, B.E. (1972). *K'erkegor [Kierkegaard]*. Moscow: Mysl [in Russian].
3. Heidegger, M. (2007). *Dorohoiu do movy [On the way to language]*. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
4. Gaidenko, P.P. (1970). *Tragedija jestetizma. Opyt harakteristiki mirosozercanija Serena Kirkegora [The tragedy of aestheticism. An attempt of description of Soren Kierkegaard's world view]*. Moscow: Iskustvo [in Russian].
5. Dubinina, V.O. (2019). Obrii hermenevtychnoho dyskursu: do metodolohichnykh zasad filosofskoi hermenevtyky [The horizons of hermeneutic discourse: to the methodological foundations of philosophical hermeneutics]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (5), 57-65 [in Ukrainian].
6. Kierkegaard, S. (1993). *Strah i trepet [Fear and trembling]*. Moscow: Respulica [in Russian].
7. Levinas, E. (1999). *Mizh namy: Doslidzhennia. Dumky-pro-inshoho [Between Us: Studies. Thoughts-about-the Other]*. Kyiv: Dukch and Litera: Zadruha [in Ukrainian].
8. Muliarchuk, Y.I. (2017). Poklykannia u svidomosti suchasnykh ukrainsiv: indyvidualni dumky ta zahalna struktura fenomena [Calling in the consciousness of contemporary Ukrainians: individual opinions and common structure of the phenomenon]. *Hileya: Naukovyy visnyk, zbirnyk naukovykh prats*, 118 (3), 251-256 [in Ukrainian].
9. Muliarchuk, Y.I. (2017). Pro poniattia poklykannia [On the concept of calling]. *Philosophical thought*, 3, 94-106 [in Ukrainian].
10. Supichanov, S. (2005). *Jekzistencial'naja dialektika Sjorena K'erkegora [Existential dialectics of Soren Kierkegaard]*. Kharkiv: Institute of microchips [in Russian].
11. Heidegger, M. (1997). *Bytie i vremja [Being and time]*. Moscow: Ad Marginem [in Russian].
12. Heidegger, M. (2011). *Geraklit [Heraclitus]*. Sankt-Peterburg: Vladimir Dal [in Russian].
13. Heidegger, M. (2013). *Osnovnye ponjatija metafiziki [The main concepts of metaphysics]*. Sankt-Peterburg: Vladimir Dal [in Russian].
14. Doukhan, A. (2014). *Emmanuel Levinas: A Philosophy of Exile (Continuum Studies in Continental Philosophy)*. London, Oxford, New-York, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Publishing.
15. Fritsche, J. (1999). *Historical Destiny and National Socialism in Heidegger's Being and Time*. University of California Press.
16. Heidegger, M. (1967). *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
17. Joldersma, C. (2014). *A Levinasian Ethics for Education's Commonplaces: Between Calling and Inspiration*. New York: Palgrave MacMillan.
18. Levinas, E. (2007). *Is it righteous to be? Interviews with Emmanuel Levinas*. Stanford, California: Stanford University Press.
19. Levinas, E. (1998). *Of God Who Comes to Mind*. Stanford, California: Stanford University Press.
20. Levinas, E. (2004). *Otherwise than Being or Beyond Essence*. Pittsburgh, Pennsylvania: Duquesne University Press.
21. Sepulveda, K. (2011). The Call: Heidegger and the Ethical Conscience. *Res Cogitans*, 2:1, Art. 8, 171-179. Retrieved from: <https://commons.pacificu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1030&context=rescogitans>
22. Yampolskaya, A. (2019). Prophetic Subjectivity in Later Levinas: Sobering up from One's Own Identity. *Religions*, 10 (1), 50. Retrieved from: <https://www.mdpi.com/2077-1444/10/1/50/htm>.

Мулярчук Євген Іванович

Кандидат філософ. наук, старший наук. співробітник
Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України
01001, Київ, вул. Трьохсвятительська 4

Muliarchuk Yevhen

Ph.D., Senior Research Fellow
H. Skovoroda Institute of Philosophy National Academy
of Sciences of Ukraine
4, Triokhsviatyl'ska str., Kyiv, 01001, Ukraine

Email: muliarchuk.yevhen@gmail.com

ORCID 0000-0003-3053-0451

Цитування: Мулярчук Є. І. До концепції покликання: екзистенційна філософія та етика / Є. І. Мулярчук // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 6. – С. 5-12.

Citation: Muliarchuk, Y.I. (2019). Do kontseptsii poklykannia: ekzyzentsiina filosofia ta etyka [Towards the Concept of Calling: Existential Philosophy and Ethics]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (6), 5-12.

Стаття надійшла / Article arrived: 02.05.2019

Схвалено до друку / Accepted: 06.06.2019

Концептуализация роли СМИ в формировании гендерной культуры последних десятилетий

Юлия Решетнёва, Днепровский национальный университет железнодорожного транспорта имени академика В. Лазаряна

Цель. Исследовать формирование концептов СМИ и их функционирование в постсовременной культуре с её беспрецедентным воздействием на мифологизацию маскулинного и фемининного. Теоретический базис. Гендерная культура, рассматриваемая в русле общей культурологической проблематики, в настоящее время представляет собой сложный и амбивалентный феномен, дебаты вокруг которого сфокусированы на вопросе неоднозначных отношений между универсализмом и культурным релятивизмом. Важно также то, что средства массовой коммуникации на наших глазах меняют устоявшуюся конструкцию гендерных концептов, активно воздействуя на гендерную идеологию в целом и гендерную культуру, в частности. Актуальность данной работы определяется и отсутствием серьезного публичного обсуждения гендерных проблем в нашей стране, и тем беспрецедентным воздействием на мифологизацию маскулинного и фемининного, которое средства массовой коммуникации демонстрируют в последнее время, манипулируя гендерными технологиями в диффузном разрыве между официальной гендерной риторикой и реальной ситуацией гендерной дискриминации в нашем обществе. Последнее усложняется тем немаловажным фактом, что кинематограф и ТВ, в огромной степени оттеснив литературное произведение в силу своего акцента на визуализации, используют политику репрезентации как политику создания, распространения и осмысления конкретных образов реальности и отношений между ними. Научная новизна. Визуализация, охватывая все сферы массовой культуры, как правило, воспроизводит традиционную гендерную стереотипизацию, бесспорно, с некоторыми постмодернистскими поправками («желание», «телесность» и т.д.). Телевидение в значительной мере более прогрессивно со своими реалии-шоу и в целом «reality television». Телесериалы, как правило, эксплуатируя тему женской сексуальности, зачастую акцентируют проблематику гендерной идентичности, и в культовых телесериалах последних лет эта тема активно разрабатывается. Культуральные нарративы, всегда являясь гендерными в силу своего акцента на визуализации повествований, взаимодействуют со всеми актуальными границами культуры. Выводы. Несмотря на новые формулировки гендерных политик «нового» поколения начала XXI в., несмотря на безусловные изменения общей «картины мира», «малые нарративы» масскультуры, возникшие за последние 20 лет, никоим образом не могут сравниться с метанарративами предыдущих тысячелетий по охвату аудитории и силе их влияния. Важно подчеркнуть: массовая культура, в которой мы живем сегодня, находится в состоянии трансформации, последнее определяет необходимость постоянного исследования этого сложного и амбивалентного феномена.

Ключевые слова: гендерная культура, кинематограф, телевидение, маскулинность, фемининность, массовая культура, идентичность

Conceptualization of the media role in the formation of gender culture of the last decades

Iuliia Reshetnova, V. Lazaryan Dnipro national university of railway transport

The aim of the article. To Investigate the formation of media concepts and their functioning in a postmodern culture with its unprecedented effect on the mythologization of the masculine and the feminine. The theoretical basis. Gender culture, considered in the context of a general cultural perspective, is currently a complex and ambivalent phenomenon, the debates around which are focused on the question of the ambiguous relationships between universalism and cultural relativism. It is also important that recently the mass media are changing the established construction of gender concepts, actively influencing gender ideology in general and gender culture, in particular. The relevance of this work is determined both by the absence of a serious public discussion of gender issues in our country, and by the great effect on the mythologization of the masculine and feminine that the mass media have recently demonstrated by manipulating gender technologies in the diffuse gap between official gender rhetoric and real situation of gender discrimination in our society. The latter is getting

more complex by the important fact that cinema and TV, having pushed off a literary work to a great extent, due to its emphasis on visualization, use the representation policy as a policy of creating, disseminating and understanding specific images of reality and the relations between them. The scientific novelty. Visualization covering all spheres of mass culture, as a rule, reproduces traditional gender stereotyping, undoubtedly, with some postmodern amendments ("desires", «corporality» etc.). Television is much more progressive with its reality shows and «reality television» in general. Television series, as a rule, exploiting the topic of female sexuality, often emphasize the issue of gender identity, and in the famous television series of recent years, this topic is being actively developed. Cultural narratives, always being gender due to their emphasis on narratives, interact with all relevant cultural boundaries. The conclusions. Despite the new wording of the gender policies of the "new" generation at the beginning of the 21st century, despite the unconditional changes in the overall "picture of the world", the "small narratives" of mass culture that have emerged over the past 20 years can in no way be compared with the metanarratives of the previous millennium in terms of audience the power of their influence etc. It is important to emphasize: the mass culture in which we live today is in a state of transformation, the latter determines the need for constant research of this complex and ambivalent phenomenon.

Keywords: *gender culture, cinema, television, masculinity, femininity, mass culture, identity*

Концептуалізація ролі ЗМІ у формуванні гендерної культури останніх десятиліть

Юлія Решетньова, Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна

Мета. Дослідити формування концептів ЗМІ і їх функціонування у постсучасній культурі з її безпрецедентним впливом на міфологізацію маскулінного і фемінінного. Теоретичний базис. Гендерна культура, розглянута в руслі загальної культурологічної проблематики, в даний час являє собою складний і амбівалентний феномен, дебати навколо якого сфокусовані на питанні неоднозначних відносин між універсалізмом і культурним релятивізмом. Важливо також те, що засоби масової комунікації на наших очах змінюють усталену конструкцію гендерних концептів, активно впливаючи на гендерну ідеологію в цілому і гендерну культуру зокрема. Актуальність даної роботи визначається і відсутністю серйозного публічного обговорення гендерних проблем в нашій країні, і тим безпрецедентним впливом на міфологізацію маскулінного і фемінінного, який засоби масової комунікації демонструють останнім часом, маніпулюючи гендерними технологіями в дифузному розриві між офіційною гендерною риторикою і реальною ситуацією гендерної дискримінації в нашому суспільстві. Останнє ускладнюється тим важливим фактом, що кінематограф і ТБ, у величезній мірі відтіснивши літературний твір в силу свого акценту на візуалізації, використовують політику репрезентації як політику створення, поширення і осмислення конкретних образів реальності і відносин між ними. Наукова новизна. Візуалізація, охоплюючи всі сфери масової культури, як правило, відтворює традиційну гендерну стереотипізацію, безперечно, з деякими постмодерністськими поправками («бажання», «тілесність» і т.д.). Телебачення в значній мірі є більш прогресивним зі своїми реаліті-шоу і в цілому «reality television». Телесеріали, як правило, експлуатуючи тему жіночої сексуальності, часто акцентують проблематику гендерної ідентичності, і в культових телесеріалах останніх років ця тема активно розробляється. Культуральні наративи, які завжди були гендерними в силу свого акценту на візуалізації оповідань, взаємодіють з усіма актуальними межами культури. Висновки. Незважаючи на нові формулювання гендерних політик «нового» покоління початку ХХІ ст., незважаючи на безумовні зміни загальної «картини світу», «малі наративи» маскультури, що виникли за останні 20 років, аж ніяк не можуть зрівнятися з метанаративами попередніх тисячоліть за охопленням аудиторії і силою їх впливу. Важливо підкреслити: масова культура, в якій ми живемо сьогодні, знаходиться в стані трансформації, останнім визначає необхідність постійного дослідження цього складного і амбівалентного феномену.

Ключові слова: *гендерна культура, кінематограф, телебачення, маскуліність, фемініність, масова культура, ідентичність*

Постановка проблемы.

Гендерная культура как концепт, отражающий определенный феномен, в настоящий момент представляет собой во многом амбивалентную проблему не только в философии, в целом, но и в гендерных исследованиях, в частности. Как правило, гендерная культура рассматривается в русле общей культурологической проблематики, то есть культура определяется как система знания, разделяемая относительно большой группой индивидов, и гендерные аспекты полагаются релевантными по отношению к этому широкому определению культуры (гендерные стереотипы, гендерные роли, гендерная идентичность, гендерное равенство и т.д. (Phillips, 2010). Дебаты, как правило, сфокусированы на вопросе сложных отношений между универсализмом и культурным релятивизмом (Sterk, 2009). В то же время то явление, которое можно определить в качестве «гендерной культуры» в меняющемся обществе последних лет, бесспорно требуя комплексного исследования, в своем значении имеет «ядро», представляющее концептуальную проблему. Средства массовой информации, до последних лет находясь на «периферии» концепта гендерной культуры, на наших глазах меняют устоявшуюся конструкцию, активно воздействуя на гендерную идеологию, в целом, и гендерную культуру, в частности. В отсутствие внятного публичного обсуждения гендерных проблем СМИ приобретают беспрецедентное влияние на конструкцию – и, соответственно, мифологизацию – «мужского» и «женского» миров. В отличие от опубликованных по этой теме исследований, наша работа сфокусирована на анализе гендерных технологий в СМИ и том диффузном, но глубоком разрыве между официальной гендерной политикой и теми концептуальными «посланиями», которые составляют основу трансляции гендерных идеологий средствами массовой информации в современном западном обществе.

Анализ исследований и публикаций.

В своей классической работе «Культурология как критическая теория» («Cultural Studies as Critical Theory») Б. Эггер, исследуя «множественные» формы изучения культуры, выделяет определенные теоретические подходы в науке о культуре: марксистские теории культуры, франкфуртскую школу, бирмингемскую школу, постструктурализм, постмодернизм и феминизм. Феминистский «критический проект», по мнению Эггера, инициировала К. Миллет своей книгой

«Сексуальные политики» (1970). Этот проект, пишет Эггер, посвящен разоблачению мужской гегемонии в культуре, но при этом открывает возможности пространства для создания ее оценки своей собственной культуры. Б. Эггер доказывает, что феминистские культурные студии изначально являются и «феминистской теорией», и феминистской практикой. Несмотря на определенное «умолчание», которое Эггер признает, ясно, что последние годы репрезентируют расцвет активности феминистского критического проекта, который интенсивно влияет на возникающие очертания трансформации материалистической теории и критики культуры (Agger, 1998, p.114).

Хотя феминистская критика первоначально была сфокусирована на анализе «женской» художественной литературы (К. Миллет, М. Гилборт, С. Губар, С. Фелман, Э. Колодны и др.), что было характерно и для нашей страны (И. Жеребкина, Г. Гундорова, С. Павлычко, В. Агеева и др.), очень скоро «женские» культурологические исследования стали охватывать значительно более широкую проблематику, чем феминистский литературный критицизм. До начала 50-х годов прошлого века литература была основной формой публичной культуры: романы утверждали в художественной форме нерушимость гендерных стереотипов, являясь рупорами гендерных отношений и гендерных ролей. Хотя кинематограф становился всё более популярным с конца 20-х годов XX века, «голивудизация» кинокультуры стала играть значительную роль после Второй мировой войны. При этом параллельно всё больший вес в массовой культуре приобретало телевидение. В целом Вторая мировая война, как и Великая депрессия, сыграли одну из ключевых ролей в истории гендерной культуры (Vlasova, 2007). В целом, ученые отмечают, что война и экономические трудности приводят к тому, что женщины с большим желанием примеряют на себя мужскую одежду и в прямом, и в переносном смысле. Стоит вспомнить Марлен Дитрих и её знаменитые брючные костюмы, появившиеся во времена Великой депрессии, когда безработные мужья и отцы стали катастрофически терять своё гендерное влияние. Исследователи подчеркивают, что с конца 50-х годов стереотип домашней хозяйки стал значительно модифицироваться и в Европе, и в Америке, что было связано не только со значительными успехами в отношении политического равенства, но и с технологическими достижениями. Уменьшение

– во многих случаях и отсутствие – рутинной домашней работы создавало возможность для роста профессиональной занятости женщин, что в свою очередь способствовало девальвации роли домашней хозяйки (Vlasova, 2007, p.224-225). Молодые женщины и в 60-х годах испытывали страх перед фантомом культурного идеала 50-х, насаждаемого массовой культурой: домохозяйкой в фартуке, позировавшей с искусственной улыбкой. Поэтому – в значительной степени благодаря также появлению «Великой Таблетки» – в культурных практиках реальной жизни стала отвергаться материнская модель поведения как отживающая свой век. С другой стороны, – вразрез с патриархатными моделями поведения, – развал системы социальных норм, поощрявших традиционную модель семьи, создавал возможность для усиления внесемейных взглядов в широких слоях населения. Великая Брижит Бардо в качестве одной из первых мировых секс-символов великолепно отразила этот кризис идентичности.

Знаменитый П. Бурдьё в одной из последних своих работ «Masculine Domination» дает великолепный анализ власти мужского доминирования, которая, по словам автора, «в том виде, в каком она насаждается и осуществляется, является высшим примером парадоксального подчинения, в котором самые непереносимые условия существования могут считаться приемлемыми и даже естественными (Bourdieu, 2001, p.1-2).

По Бурдьё, доминирование происходит посредством того, что автор называет «символическим» насилием, «нежным» насилием, осуществляемым в большинстве случаев через символические каналы коммуникации.

Феминистская теория кинематографа, или «cinefeminism», яркий пример применения постструктуралистско-феминистского подхода в культурологических исследованиях. Бесспорно, по мнению аналитиков, этот подход в огромном долгу у Деррида и Лакана, позаимствовав их теории о том, как культурная работа позиционирует свои субъекты, кто затем конструирует значение «культурной работы» в своей собственной интерпретативной практике. Фильм для постструктуралистов – феминистов есть абсолютно политическое явление в том смысле, что создание фильма и его просмотр – это процесс, создаваемый режиссерской, редакторской и интерпретативной властью. А. Рич – автор признанной во всем мире книги «Рожденная женщиной» «Of Woman Born», описывает в своей чисто культу-

рологической «одиссее» рождение и рост феминистского кинематографа, создавая один из самых важных «голосов» в феминистской критической теории кинематографа (Rich, 1998).

«Гендерный переворот» («genderquake») с принципиально новой ролью женщины в современном обществе сложился, бесспорно, под влиянием феминистских движений и ученых-феминисток, авторов бестселлеров «Сексуальные политики» (К. Миллет), «Силы ужаса. Эссе об отвращении» (Ю. Кристевой), «Хохот Медузы» (Э. Сиксу), «Женщины. Самая долгая революция» (Д. Митчелл), «Линзы гендера» (С. Бем), «Воспроизводство материнства» (Н. Чадароу) и многих других. В 90-х годах прошлого века особенно плодотворным становится развитие компаративных тенденций в исследовании мужского и женского начал не только в литературе, но и в культуре в целом. Дж. Эндрю считает гендерный подход основополагающим для литературно-культурологических исследований конца XX в. и выделяет гендерную теорию, разработанную Т. Де Лоретс в монографии «Гендерные технологии», где и литературное произведение, и кинематограф рассматриваются как вид гендерных технологий (Lauretis, 1987).

Логика современного определения пола указывает на неразрывную связь понятий «пол-курс-власть» (М. Фуко, Д. Джеймсон, Л. Николсон, О. Кись, И. Грабовская и многие другие). «Гендерные технологии» показывают, как пол становится идеологическим продуктом; политика репрезентации рассматривается как политика создания, распространения и осмысления конкретных образов реальности и отношений между ними, в нашем случае, гендерных. Современная ситуация характеризуется тотальной визуализацией, поэтому на смену базовым гендерным технологиям (язык, религия, школа, воспитание) приходят зрелищные и эффективные гендерные технологии. Это прежде всего кино, телевидение с его утверждающейся клиповой культурой, мода, реклама, весь имиджевый поток массовой культуры (Ф. Джеймсон, П. Рикер, Э. Гидденс и др.) (Jameson, 2009).

Следует заметить, что исследователи последних лет активно рассматривают проблему «диктатуры масс», которая в отличие от «до-модерной» модели, зависит от способности вовлечь многочисленные формы активных участников. Апроприруя современные государственные методы, «диктатура сверху» трансформируется в «диктатуру снизу», – практика, зависящая от

средств массовой информации, влияния на массы и кооперации с массами, что во многом определяет и гендерную политику последнего десятилетия (Petrone K., Lim J-H, 2010).

Ученые фокусируют свое внимание на том, что может стать «единственно важным» вопросом для профессионалов в следующие десятилетия в сфере масс-коммуникации, – возрастающей роли феминизма и его присутствия в этой области, – особо выделяя проблему гендера в глобальном контексте, роли «цветных» женщин в коммуникации и влиянии женщин – преподавателей теории и практики гендера и межкультурной коммуникации (Creedon, 1989). Необходимо отметить, что наряду с новыми темами проблематика гендерного дискурса и нарратива по-прежнему занимает большое место в исследованиях гендера и феминизма (Vlasova, 2017).

Цель исследования.

Исследовать формирование концептов СМИ и их функционирование в постсовременной культуре с акцентом на репрезентации гендерных образов и их беспрецедентным воздействием на мифологизацию маскулинного и фемининного в постсовременном кинематографе и телевидении.

Изложение основного материала.

В настоящее время присутствие медиа и масс-культуры в целом, превышает все предшествующие – и прогнозируемые параметры. Не стоит утверждать, хорошо это или плохо, это факт. Массовая культура всё в большей и в большей степени определяет нас: наше мышление и наше поведение. Это те «линзы», о которых писала С. Бем в своей знаменитой книге о гендере (Bem, 2004), это и система общих культурных линз, включенных в социальные институты, культурный дискурс, повседневные разговоры. Какие бы глубокие сдвиги ни происходили в общественном сознании западного общества на протяжении последнего столетия, скрытые предписания в отношении гендера всё ещё остаются внедренными в культурные дискурсы, общественные институты и души людей (Bem, 2004, р.34). Гендерные идеологии масс-медиа и сегодня воспроизводят главным образом традиционную логику рассуждения, безусловно, с определенными постмодернистскими «поправками», например, постмодернистский тезис «послания» (Барт, Гваттари, Лакан и др.). Женщины в бикини на билбордах; коллаж женского тела – губы, глаза, грудь в телевизионных клипах, женщины в рекламе на ТВ, которые обещают, что продукт

в их руках сделает нас меньше, тоньше, длиннее, глаже и т.д. В итоге реальная женщина и «продукт» рекламы – это, как правило, весьма разные «картинки». Образ, на который ориентированы многочисленные fashion-журналы («Vogue», «Wonderland», «Another», «Grazia», «Hello» и многие другие), – это женщина, безусловно, женственная, но сильная, целеустремленная, полностью контролирующая свою жизнь, управляющая своей собственной фирмой, приближенная к властным структурам.

Интересно, что в последние годы масс-медиа фокусируют своё внимание на образе женщины и «снаружи», и «внутри», делая акцент на теле, безусловно, на очень изящном теле. Как правило, ведущие дома мод не выпускают женскую одежду выше 12-14 размеров (UK). Стандарты «small» размеров – 6-4, некоторые покупательницы требуют новый размер «0», пишет Л. Эдвардс-Джонс в своем бестселлере «Fashion Babylon» (Edward-Jones, 2007, р. 95). То есть если проблема западного мира, в целом, состоит во всё возрастающем числе людей с излишним весом, женщины «высшего класса» сегодня запредельно худые.

Мир, безусловно, меняется но по-прежнему «It is a man's world» - этот знаменитый хит, который пел даже Лучано Паваротти, по-прежнему является лозунгом нашего мира, несмотря на серьезные предупреждения о «кардинальном» изменении гендерной ситуации с обеих сторон. Мир, отображенный в «reality shows» (вернее, в так называемом «reality television»), - это мир патриархатных, зачастую, мизогинистских устоев. В 2002 г. Американский брендовый продукт под названием «Who Wants to Marry a Multi-Millionaire?», очень быстро был продан одним из продюсеров Майком Флейсом практически во все западные телесети. И хотя «Выйти замуж за миллионера» подвергался осуждению и презрительным комментариям не только со стороны феминисток, но и обычных реально мыслящих людей обоих полов за шовинизм и сексизм, следующее подобное реалити-шоу «Холостяк» («The Bachelor»), по сути, с идентичной установкой было воспринято обширнейшей аудиторией намного мягче (Zeisler, 2009, p.123-124).

В какой-то мере агрессивная поддержка гей-культуры, осуществляемая средствами массовой информации, касается в значительно меньшей степени «L»- идеологии. По сути, нет ни одного знакового американского фильма или телесериала в которых не присутствовала

бы тема геев (разумеется, в политкорректном дискурсе). Даже капитан Флинт в телесериале «Black Sails» (2014–2017), созданном Р. Левинном и Дж. Стейнбергом, как оказалось, был геем. Тема лесбиянок из знаковых сериалов присутствует, как представляется, только в «Восьмом чувстве» (2015–2018) когда-то братьев Вачовски, что само по себе неудивительно, ведь сейчас они сестры: Лана и Лили Вачовски. Стоит заметить, что русский перевод не передает игру слов: «Sense 8»–«sensate»–омоним. За представление ЛГБТ темы и персонажей «Восьмое чувство» получило премию YLAAD Media в номинации «Лучший драматический сериал». Бесспорно, развитие ЛГБТ идентичностей за последние годы находится под значительным психологическим влиянием масс-медиа: участники обзоров многих исследователей перечисляют различные теле-шоу и медиа-личности, которые позволили им чувствовать себя более комфортно в новой гей-идентичности (Braun V., Clarke V., 2006).

Женская идентичность и сексуальность – одна из излюбленных тем в постмодернизме в целом, и в постмодерном феминизме в частности (Ю. Кристева, Э. Иригарэ, М. Виттиг, Дж. Батлер и др.) В культовой масс-культуре последних лет эта тематика, активно разрабатываясь, приобретает несколько иной уклон: значительно более агрессивный и откровенный, например «50 оттенков серого», или «Девушка по вызову». В то же время эта проблема, трансформируясь, усложняется с точки зрения философии, психологии и истории: «Рассказ служанки», «Мир Дикого Запада», «Двойка». В первом телесериале (2017–2018 гг., Б. Миллер) женская сексуальность и функции воспроизводства разрываются в антиутопии М. Этвуд; во втором – женская сексуальность, агрессивно эксплуатируясь, приводит к восстанию даже женщины с искусственным телом и интеллектом (2016–2019, Ш. Мартин), в третьем предпринимается попытка исторического воссоздания периода возникновения порнофильмов в Нью-Йорке.

Есть ли что-либо хуже эротических триллеров? Этот вопрос также задают не только феминистки, однако проблема в том, что их по-прежнему снимают. В 2019 г. на экраны выходят «Лондонские поля» – криминально-сексуальный коктейль о коварной соблазнительнице и её убийцах, и продюсеры «Лондонских полей» поставили на этот вариант эротического триллера 8 млн. долларов. Безусловно, «золотые» времена «Основного инстинкта» в прошлом, и

нашей целью не является анализ трансформаций кинематографа за последние десятилетие, но необходимо заметить: основной посыл эротического триллера как жанра по-прежнему звучит с кино- и телеэкранов. Как тонко заметил Т. Де Лоретс «рассказ» требует садизма и зависит от того, как «запускается» всё происходящее, вызывая перемены в другом человеке (Bacchilega, 1999, p. 2). В целом, это можно отнести ко всем гендерным нарративам о «сильной» женщине. Например, героини знакового фильма Брайана де Пальма «Passion» (2012) в своих «суперкачествах» деловых личностей оставляют далеко позади мужчин-оппонентов главным образом потому, что нравственных преград и моральных границ для них не существует в принципе. Следует заметить, что нарратив о суперженщине, достаточно популярный в массовой культуре конца XX в., содержание которого в тот период продуцировало образ женщины, преуспевающей на работе, счастливой в семейной жизни, превосходно справляющейся с домашней работой, воспитывающей детей и т.д., в наше время уходит с первых нарративных позиций. Один из последних примеров подобных героинь в «радикальном» исполнении – это суперледи Лаки Сантаджело в романах Джеки Коллинз – топ-автора по кассовому успеху своих книг во всем мире в конце XX – начале XXI в.в. В романе «Goddess of Vengeance» Лаки имеет всё – семью, любовь, деньги, и когда миллиардер Джордан делает ей деловое предложение, он не сомневается в успехе, ведь она «просто женщина» (Collins, 2011). Но битву за власть Лаки выигрывает, используя многие средства (хотя и не все, как героини эротических триллеров Брайана де Пальма).

Феминистская «критическая революция» развивалась, как уже не раз отмечалось теоретиками, в мощном русле постмодерна, психоанализа и постструктурализма. Последнее сталкивало ученых-феминистов с задачей поднять феминность на новый уровень осознания. Вместе с тем, очевидно, что и сегодня маскулинность, традиционно связанная с патриархатностью, воспринимает проявление гендерных трансформационных процессов как угрозу. В современных масс-медиа так называемый «Gaga-feminism» – один из ярких примеров последнему. «Секс, гендер и конец нормального» называет своё исследование Дж. Холберстэм (Halberstam, 2013). Автор, глубоко и страстно исследуя поп-культуру последнего десятилетия, доказывает, что Леди Гага – это символ нового вида феминизма («Я не

реальна, Я театр»). Признавая её власть в качестве маэстро манипуляции медиа и новой организации гендера, сексуальности, зрелищности и желания, исследователь использует «мир» Гага для анализа того, что же изменилось и что осталось тем же самым, что звучит по-новому и что слишком знакомо, и всё это позволяет нам по-иному взглянуть на вопрос новых сексуальностей. Холберстэм не привязывает термин «гага феминизм» к феминизму отдельной личности или отдельным перформансам, но использует феерическую славу леди Гага для возможности глубже проникнуть в возникновение новых формулировок гендерных политик нового поколения. Феминизм, по мнению автора, заинтересован в инновационных расширениях феминности и находит их в прекрасной репрезентации поп-перформансов с их характерными чертами «чрезмерности», и экстаза, потери контроля и «блуждающего» чувства телесной идентичности.

Отказ «быть милой и приятной» резонансом проходит через всю «третью волну феминистской креативности. В начале XXI в. «новые» слова («surfer-girls» и т.п.) эхом звучат в разное время и в разных культурах. Женщины требуют допуск в художественный истеблишмент, стремясь трансформировать жанры и субъекты культуры. В то же время старые формы традиционного ремесленного искусства женщин по-прежнему присутствуют, украшая и частные дома, и публичные учреждения во всем мире. Сегодня, как отмечают ученые, даже самые бедные женщины в мире возрождают домашние ремесла, пытаясь содержать свои семьи, и не только: например, женщины в восточной Индии шьют лоскутные одеяла с вышивкой, которая инкорпорирует политические лозунги, осуждающие домашнее насилие и поддерживающие женскую дружбу, образование девочек и т.д. (Freedman, 2003, p. 325). Бесспорно, подобное творчество женщин и «справа», и «слева» также оказывает значительное влияние на современную массовую культуру.

Визуализация, охватывая все сферы массовой культуры, как правило, воспроизводит традиционную гендерную стереотипизацию, бесспорно, с некоторыми постмодернистскими поправками («желание», «телесность» и т.д.). Телевидение в значительной мере более прогрессивно со своими реалити-шоу и в целом «reality television».

Телесериалы, как правило, эксплуатируя тему женской сексуальности, зачастую акцентируют проблематику гендерной идентичности, и в культовых телесериалах последних лет эта тема активно разрабатывается. Культуральные нарративы, всегда являясь гендерными в силу своего акцента на визуализации повествований, взаимодействуют со всеми актуальными границами культуры. Вышеперечисленное доказывает необходимость постоянного обращения к указанной проблематике и особого внимания на силу влияния СМИ как на гендерную культуру в целом, так и гендерную идеологию в частности.

Выводы.

Культура и её нарративы являются гендерными повествованиями; гендерная принадлежность взаимодействует со всеми актуальными границами культуры, именно поэтому исследование массовой культуры столь актуально и своевременно в наше время перемен общей «картины мира». Также важно то, что последнее объясняет устойчивость гендерного порядка. Новые «малые нарративы» масс-культуры, возникшие за последние двадцать лет, никоим образом не могут сравниться с «великими гендерными нарративами» по охвату и силе их влияния.

Всё вышесказанное касается, прежде всего, массовой культуры, а именно кинематографа и телевидения, где основные гендерные нарративы, в целом, репрезентируют и классические гендерные стереотипы, и бинарность мышления. В то же время необходимо признать: наблюдается все больше отклонений от доминирующих нарративов, связанных с изменением приоритетных сексуальностей, более откровенной и агрессивной эксплуатацией женской сексуальности с постмодернистскими акцентами на философии сексуальности в целом, и отдельных теориях в частности («визуализация», «ненормальное» и т.д.). Необходимо признать и то, что наблюдается тенденция переходов к другим гендерным нарративам, таким, где больше возможностей для реализации гендерной идентичности и новых формулировок гендерных политик в начале XXI в. Важно подчеркнуть: массовая культура, в которой мы все живём сегодня, находится в состоянии трансформации, последнее определяет необходимость постоянного исследования этого сложного и амбивалентного феномена.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Agger B. *Cultural Studies as Critical Theory* / A. Agger. – London: The Falmer Press, 1998. – 217 p.
2. Bacchilega C. *Postmodern Fairy Tales: Gender and Narrative Strategies* / C. Bacchilega. University of Pennsylvania Press, 1999. – 208 p.
3. Bordieu P. *Masculine Domination* / P. Bordieu. – Stanford: Stanford University Press, 2001. – 133 p.
4. Braun V. Using thematic analysis in psychology / V. Braun, V. Clarke // *Qualitative Research in Psychology*. – № 3. – 2006. – P. 77-101.
5. Бем С. Л. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / С. Л. Бем. – М.: РОС-СПЭН, 2004. – 336 с.
6. Collins J. *Goddess of Vengeance* / J. Collins. – London: Simon and Schuster, 2011. – 471 p.
7. Creedon P. I. *Women in Mass Communication: Challenging Gender Values* / P. I. Creedon. – Sage Publications Inc., 1989. – 464 p.
8. Власова Т. И. Формирование гендерных стереотипов в западноевропейской философии / Т. И. Власова. – Киев: Генеза, 2007. – 296 с.
9. Власова Т. І. «Українство» у дискурсах і наративах західноєвропейської літератури постмодерну / Т. І. Власова // *Українознавчий альманах*. – Випуск 20. – Київ: «Міленіум+», 2017. – С. 90-93.
10. Edwards-Jones I. *Fashion Babylon* / I. Edwards-Jones. – London: Corgi Books, 2007. – 378 p.
11. Freedman E. B. *No Turning Back. The History of Feminism and the Future of Women* / E. B. Freedman. – New York: Ballantine Books, 2003. – 446 p.
12. Halberstam J. J. *Gaga Feminism. Sex, gender, and the end of normal* / J. J. Halberstam. – Boston: Beacon Press, 2013. – 157 p.
13. Забужко О. Une princesse lointaine: Леся Українка як культурно-інтерпретаційна проблема / О. Забужко // *Гендер і культура*. – Київ: Факт, 2001. – С. 4-33.
14. Jameson F. *Postmodernism or, the Cultural Logic of Late Capitalism* / F. Jameson. – R.N.Y.: Verso, 2009. – 438 p.
15. Lauretis T. *Technologies of Gender: Essays on theory, film and fiction* / T. Lauretis. – Bloomington, Indianapolis: Indiana university press, 1987. – 187 p.
16. Petrone K. *Gender Politics and Mass Dictatorship: Global Perspectives* / K. Petrone, J-H. Lim. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. – 304 p.
17. Philips A. *Gender and Culture* / A. Philips. – Cambridge: Polity Press, 2010. – 192 p.
18. Rich R. *Chick Flicks: Theories and Memories of the Feminist Film Movement* / R. Rich. – Duke University Press Books, 1998. – 448 p.
19. Sterk H. M. *Gender, Culture, and Physicality: Paradoxes and Taboos* / H. M. Sterk. – Lexington: Lexington Books, 2009. – 160 p.
20. Zeisler F. *Feminism and Pop Culture* / F. Zeisler. – Berkeley: Seal Press, 2009. – 183 p.

REFERENCES

1. Agger, B. (1998). *Cultural Studies as Critical Theory*. London: The Falmer Press.
2. Bacchilega, C. (1999). *Postmodern Fairy Tales: Gender and Narrative Strategies*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
3. Bordieu, P. (2001). *Masculine Domination*. Stanford: Stanford University Press.
4. Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3, 77-101.
5. Bem, S.L. (2004). *Linzy gendera. Transformacija vzgljadov na problemu neravenstva polov [Gender lenses. Transformation of views on the problem of gender inequality]*. Moscow [in Russian].
6. Collins, J. (2011). *Goddess of Vengeance*. London.
7. Creedon, P.I. (1989). *Women in Mass Communication: Challenging Gender Values*. Sage Publications Inc.
8. Vlasova, T.Y. (2007). *Formirovanie gendernykh stereotipov v zapadnoevropeiskoi filosofii [Formation of gender stereotypes in Western European philosophy]*. Kiev: Geneza [in Russian].
9. Vlasova, T.I. (2017). «Ukrainstvo» u dyskursakh i narratyvakh zakhidnoevropejskoji literatury postmodernu [«Ukrainians» in the discourses and narratives of postmodern Western European literature]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 20. Kyiv: «Milenium+» [in Ukrainian].
10. Edwards-Jones, I. (2007). *Fashion Babylon*. London: Corgi Books.
11. Freedman, E.B. (2003). *No Turning Back. The History of Feminism and the Future of Women*. New York: Ballantine Books.
12. Halberstam, J.J. (2013). *Gaga Feminism. Sex, gender, and the end of normal*. Boston: Beacon Press.
13. Zabuzhko, O. (2001) Une princesse lointaine: Lesya Ukrainka jak kulturno-interpretacijna problema [Une princesse lointaine: Lesya Ukrainka as a cultural and interpretative problem]. *Ghender i kultura*. Kyiv: Fact [in Ukrainian].
14. Jameson, F. (2009). *Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism*. R.N.Y.: Verso.
15. Lauretis, T. (1987). *Technologies of Gender: Essays on theory, film and fiction*. Bloomington, Indianapolis: Indiana university press.

16. Petrone, K., & Lim, J-H. (2010). *Gender Politics and Mass Dictatorship: Global Perspectives*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
17. Phillips, A. (2010). *Gender and Culture*. Cambridge: Polity Press.
18. Rich, R. (1998). *Chick Flicks: Theories and Memories of the Feminist Film Movement*. Duke University Press Books.
19. Sterk, H.M. (2009). *Gender, Culture, and Physicality: Paradoxes and Taboos*. Lexington: Lexington Books
20. Zeisler, F. (2009). *Feminism and Pop Culture*. Berkeley: Seal Press.

Решетньова Юлія Юріївна

Викладач кафедри «Філологія та переклад»
Дніпровський національний університет
залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна
49010, Дніпро, вул. Лазаряна, 2

Reshetnova Iuliia

The lecturer of «Philology and translation» department
Dnipro national university of railway transport named
after academician V. Lazaryan
2, Lazariana str., Dnipro, 49010, Ukraine

Email: Julia_Reshetniova@meta.ua

ORCID 0000-0001-5145-5783

Цитування: Решетньова Ю. Ю. Концептуалізація ролі СМІ в формуванні гендерної культури останніх десятиліть / Ю. Ю. Решетньова // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 6. – С. 13-21.

Citation: Reshetnova, Iu.Iu. (2019). Konceptualizacija roli SMI v formirovanii gendernoj kul'tury poslednih desjatiletij [Conceptualization of the media role in the formation of gender culture of the last decades]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (6), 13-21.

Стаття надійшла / Article arrived: 08.05.2019

Схвалено до друку / Accepted: 10.06.2019

«Золотий вік святоотцівської писемності»: грекомовний патристичний дискурс IV–VI ст.

Дмитро Верланов, Полтавський національний технічний університет ім. Юрія Кондратюка

Період грекомовної патристики з IV по VI століття – це важливий етап доктринального становлення і укріплення християнської Церкви. На початку IV століття в Римській імперії відбуваються важливі соціально-політичні зміни, що позитивно позначилися на творчій роботі богословської думки. Духовна інтуїція Отців Церкви в пошуках відповідей на актуальні питання свого часу, спираючись на Божественне Об’явлення виражене у Священній Традиції й Святому Письмі, побудувала догматичну систему і залишила нам значну богословсько-філософську та морально-аскетичну спадщину. У статті здійснено спробу визначити витоки святоотцівської думки та її головні напрямки. Проаналізовано процес розв’язання складних філософсько-теологічних питань, з метою виявити їх гносеологічну складову.

З’ясовано, що головною передумовою пізнання, згідно Отцям Церкви, є катарсис – духовне очищення від гріха й пристрастей через дотримання Божих заповідей, аскетичного вдосконалення та самоконтролю. Джерела знання про Бога існують двох видів: природне (пізнання Бога з навколишнього світу) і надприродне (Божественне Об’явлення). Процес пізнання Бога через Його творіння також відбувається двома шляхами: чуттєвим і умоглядним. Чуттєвий дозволяє людині пізнавати Бога з навколишнього світу, проте цей шлях не є досконалим і має свої обмеження. Інша річ – умоглядне пізнання, коли людина умними силами душі занурюється в безтілесне. До цього виду належить самопізнання, тобто споглядання своєї душі, яка створена за образом і подобою Божою.

Результатом внутрішнього вдосконалення є здібність розрізняти природу речей, яку святі Отці називали «діакрісис». Цей дар має релігійно-інтуїтивний характер і допомагає людині у самопізнанні, розрізненні добра і зла, а також правильному розумінні Божої волі. Володіючи цим даром, християнин правильно оцінює свої сили і правильно обирає засоби на шляху до спасіння.

Ключові слова: *гносеологія, Святе Письмо, Святе Передання, морально-аскетична література, аріанство, тріадологія, самопізнання, дар розсудливості*

“The Golden Age of Patristics”: Hellenophonic Patristic Discourse in the 4th–6th Centuries

Dmytro Verlanov, Yuriy Kondratyuk Poltava National Technical University

In the early 4th century the Roman Empire suffered a number of important socio-political changes. The Edict of Milan (313), having recognised in full the existence of the Church and its rights for worship, declared religions toleration, and put the end to the era of persecutions, but at the same time actualised and reinforced the struggle of ideas between Christians and pagans. This controversy between Christians and pagans contributed immensely to process of the becoming of Christian intellectual culture. In order to answer the most burning questions and challenges of the time, the fathers of the Church deepened understanding and interpretation of the message of the Bible, created a large moral and ascetic literature, designed the dogmatic system. The main purpose of the present study is to specify the origins and main directions of patristic thought. In order to do this I examine how fathers of the Church solve complex philosophical and theological issues, focusing on the epistemic aspect of the issue.

According to the patristic tradition, the first step to acquire the true knowledge is to cleanse the self from every impurity of sin and passions. It is attained through keeping God’s commandments and maintaining ascetic efforts. The sign of correct spiritual growth is a specific ability to penetrate into nature of things, which the fathers call “διὰκρισις”. The fathers of the Church and Christian writers of the epoch recognise this ability as a religio-intuitive. One who receives this gift of divine grace becomes able of self-knowledge, distinguishing between good and evil, and understanding of the will of God. A Christian who possesses it becomes fully aware of personal spiritual condition, and as a result becomes capable to make the right choice of the way of salvation. There are two sources of the knowledge of God: natural (from the experience of being into the world) and supernatural (divine revelation). The cognitive process therefore has two major aspects: sensual and speculative. The senses allow knowing God from his creation, as the mind or intellect enables man to contemplating of

incorporeal. The latter aspect enables one to self-knowledge or introspection and contemplation of the mind or soul, which has been created in the image and likeness of God.

The clarification of the Hellenophonic patristic discourse in 4th–6th centuries, on a large scale, allows reconstructing another important phenomenon of this period, known as the “Golden Age” of Patristics.

Keywords: *Arianism, epistemology, the gift of reasoning, Holy Scripture, Holy Tradition, moral ascetic literature, self-knowledge, triadology*

«Золотой век святоотеческой письменности»: грекоязычный патристический дискурс IV–VI вв.

Дмитрий Верланов, Полтавский национальный технический университет им. Юрия Кондратюка

В начале IV столетия в Римской империи происходят важные социально-политические изменения, связанные, в первую очередь, с предоставлением христианской Церкви прав и свобод, равных с правами и свободами национального культа, что положительно повлияло на творческую работу богословской мысли, позволив христианам после длительного периода гонений сосредоточиться на внутренней духовной жизни. Однако была и другая, отрицательная сторона этих изменений. Новое положение вещей способствовало быстрому распространению разных церковных идей и настроений. Поэтому, когда возникли арианские споры, они охватили всю Церковь и лишили ее спокойствия на целое столетие. В этот сложный для Церкви период духовная интуиция святых Отцов в поисках ответов на актуальные вопросы того времени построила и укрепила догматическую систему, достигла новых высот в толковании библейских текстов, создала морально-аскетическую литературу. В статье определяются истоки святоотеческой мысли, а также ее главные направления. Анализируется процесс решения сложных богословских и духовных вопросов, с целью выявить, насколько это возможно, гносеологическую природу этих творческих процессов.

Было выяснено, что главная предпосылка познания – это духовное очищение от страстей и греха, через соблюдение Божьих заповедей и аскетическое самосовершенствование. Результатом правильного духовного роста есть особая способность различать природу вещей, которую святые Отцы называли «διάκρισις». Эта способность имеет религиозно-интуитивный характер и помогает человеку в самопознании, различении добра и зла, а также в понимании Божией воли. Источники знания про Бога бывают двух видов: естественный (познание Творца из окружающего мира) и сверхъестественный (Божественное Откровение). Процесс познания происходит двумя способами: чувственным и умозрительным. Чувственный способ позволяет человеку познавать Бога из Его творения, а умозрительный – это созерцание бестелесного. К последнему способу можно отнести самопознание, то есть созерцание своей души, которая создана по образу и подобию Божию.

Ключевые слова: *гносеология, Святое Письмо, Святое Предание, морально-аскетическая литература, арианство, триадология, самопознание, дар рассудительности*

Постановка проблемы.

Поняття «золотий вік» – «aurea saecula» вперше зустрічається в I ст. до н. е. у поемі Вергілія «Енеїда» (28, Аен. VI. 792 – 794). Ця міфологема про блаженне життя первісного суспільства стала метафорою, яка характеризувала найкращі періоди історії людства, періоди досягнень в культурі, мистецтві, науці тощо. Таке найменування справедливо отримала й епоха грекомовної патристики, яка в IV столітті досягла свого кульмінаційного розвитку, залишивши нам безцінну духовну спадщину. Золотий вік святоотцівської писемності був прославлений іменами великих богословів, таких як Атанасій Олександрійський, Василій

Великий, Григорій Богослов, Григорій Ниський, Іоан Золотоустий, Кирило Іерусалимський, Теодорит Кирський, Дідім Сліпий, Амфілохій Іконійський, Кирило Олександрійський, Антоній Великий, Макарій Великий, Євагрій Понтійський та ін. Якщо в донікейський період богословська думка робила ще незграбні й обережні кроки, то починаючи з IV століття, під впливом зовнішніх факторів, зароджується новий етап її розвитку. Міланський едикт 313-го року легалізував християнство, наділивши його рівними правами з офіційною релігією імперії, й поклато початок новому періоду в історії як християнства, так і самої Римської імперії. Новий стан речей позитивно сприяв творчій роботі

богословської думки, а також поглибленню внутрішнього духовного життя. В процесі інтелектуального й емоційного засвоєння своєї віри, а також у вирішенні складних догматичних питань отці й вчителі Церкви, в силу свого духовного досвіду, освіти, індивідуальних здібностей, торують нові шляхи богословської думки, долають нові умоглядні рубежі. В пошуках відповідей на актуальні богословські питання свого часу, спираючись на тонку духовну інтуїцію, отці та вчителі Церкви намагаються не виходити за межі вчення, прийняте ними через Об'явлення, але разом із тим будують та укріплюють християнську догматичну систему, досягаючи нових висот у тлумаченні біблійних текстів, створюють морально-аскетичну літературу. Погляд на процес цих творчих пошуків, їх гносеологічну природу, дискурсивне розгортання мислення можуть стати у нагоді для подальшої реконструкції ще однієї важливої сторони періоду, який в історії філософії відомий як «Золотий вік» святоотцівської писемності.

Аналіз досліджень і публікацій.

Грунтовні і безпосередні історико-філософські та богословські дослідження даної проблематики є численними. «Золотий вік» святоотцівської писемності привертав увагу і ставав предметом більш чи менш детальної розробки багатьох філософів, богословів та істориків, таких як С. С. Аверінцев [1], Х. Арабадзис [30], В. В. Болотов [2], А. И. Бриллиантов [3], В. Н. Лосский [6], прот. Иоанн Мейендорф [7], К. Морескіні [8], А. І. Сидоров [9], А. А. Спаский [10], Г. В. Флоровский [11], І. Муцулас [32], Г. С. Пападопулу [35], Д. Цамис [36], В. Фидас [37], С. Филос [38], П. Христу [39] та ін. Головними контекстами, в яких здійснювалось обговорення цієї проблематики, були богословський та історико-філософський контексти.

Мета дослідження.

Метою дослідження є визначення принципів за якими відбувався грекомовний патристичний дискурс IV–VI ст.

Виклад основного матеріалу.

Образ IV століття, з якого починається розквіт грекомовної патристики, постає перед нами, з одного боку, як період в якому християнська община вийшла з катакомб й отримала можливість вільного існування, з іншого – це часи церковних потрясінь, які були викликані новими ересьми і розколами, такими як донатизм, аріанство, аполінаризм, македоніанство, пневматомахія, прискіллівство та ін. Безумовно, ересі з'являлись і в

попередні три століття існування християнської Церкви, але мали переважно локальний характер. Саме визнання Церкви Костянтином Великим та його увага до її внутрішнього життя, як зазначав А. В. Карташов, створили в межах імперії особливі комунікативні умови для швидкої передачі тих чи інших церковних настроїв і переживань [5, с. 7]. Тому в першій половині IV століття, коли з'явилась ересь олександрійського пресвітера Арія, яка стверджувала сотвореність Бога-Сина, вона спровокувала неабиякі заворушення, позбавивши спокою християнську Церкву майже на ціле століття. Це був один із найкритичніших етапів життя ранньої Церкви, в який, незважаючи на всі його негативні наслідки, з новою силою активізувалась богословська думка, поклавши початок чіткому формулюванню таких фундаментальних положень християнської віри, як тріадологія, христологія та сотеріологія.

В пошуках богословських рішень отці спирались, в першу чергу, на авторитет Святого Письма як на одне з головних джерел Божественного Об'явлення. Тлумачення біблійних текстів завжди було і залишається основою богослов'я Церкви. Вже багато років в дослідницькій літературі прийнято розрізняти два протилежних герменевтичних напрямки, які сформувались ще в донікейський період і були представлені Олександрійською й Антиохійською школами. На тлумачні традиції цих шкіл певною мірою мали вплив праці юдейських коментаторів, а також екзегетичні засоби античних авторів. В Олександрійській школі, під впливом Платона і Філона Олександрійського, застосовувався алегоричний метод; в Антиохійській, спираючись на Аристотеля – історико-граматичний [31, с. 284]. Але такий чіткий розподіл між двома методами патристичної герменевтики був введений дослідниками як спрощення та узагальнення, тим самим поділивши Отців на два окремих, інколи навіть антагоністичних табори, що насправді не зовсім відповідає дійсності. Отці Церкви не наполягали на пріоритетному значенні якогось конкретного методу тлумачення біблійних текстів [34, с. 445; 31, с. 285-286]. Про це свідчить уважне ознайомлення з їх спадщиною. Наприклад, святий Григорій Ниський, який у своїй передмові до «Точного пояснення Піснi Пiсень Соломона», розмірковуючи про методи пояснення Святого Письма, пише: «Ὁν τὴν διὰ τῆς ἀναγωγῆς θεωρίαν, εἴτε τροπολογίαν, εἴτε ἀλληγορίαν, εἴτε τι ἄλλο τις ὀνομάζειν ἐθέλοι, οὐδὲν περὶ τοῦ ὀνόματος διοισόμεθα, μόνον εἰ τῶν

ἐπωφελῶν ἔχοιτο νοημάτων» – «Згідно з наукою тлумачення, якщо побажає хто назвати це мовним зворотом чи алегорією, чи будь-чим іншим, не будемо сперечатися про найменування, тільки б дотримуватись корисних розумінь» [21, с. 757]. Аналогічне бачення має і святий Іоан Золотоустий – вихованець Антиохійської школи, один з кращих інтерпретаторів біблійних текстів. В «Бесідах на Псалми» він пише: «Εἰ δὲ χρὴ τι καὶ κατὰ ἀναγωγὴν εἰπεῖν, οὐ παραιτητέον. Τὰ μὲν γὰρ ἔστι καὶ θεωρήσαι· τὰ δὲ οὕτω δεῖ νοεῖν, ὥς εἴρηται μόνον» – «Коли потрібно пояснити що-небудь в переносному сенсі, то не треба відмовлятися від цього. Іноді потрібно (в словах Святого Письма) мати на увазі щось інше, а іноді потрібно розуміти їх тільки так, як вони сказані» [25, с. 126].

Згідно з думкою Золотоустого, Писання не є предвічним творінням Бога. Вони з'явилися в результаті аморального життя людини і втрати останньою Божої благодаті [26, с. 13]. Тобто Писання – це результат божественної поблажливості до охопленої хворобою гріха людської природи. Раніше Бог спілкувався з людиною не через Писання, а безпосередньо – «обличчям до обличчя». З причини ж нечестя людина втратила чистоту розуму (ἡ διάνοια), яка є однією з головних умов богопізнання [Там само, с. 13]. Щоб досягти успіху на шляху до вищої мудрості, необхідно очистити себе від пристрастей. Проте будь-яке знання завжди має частковий і вибірко-вий характер, а також може бути помилковим. Розкриття істини повною, приступною людині мірою, можливе тільки в есхатологічній перспективі [22, с. 703]. Допоки цього не сталося, щоб уникнути помилкових суджень, потрібно мати розсудливість. Відсутність же дару розрізняти (διαρεῖν) речі є причиною хибних поглядів язичників і еретиків [24, с. 581]. Головне ж зло – це неухважність до самого себе, до свого внутрішнього стану та процесів, які відбуваються в душі. Людина повинна налаштовувати себе як належить, каже Золотоустий, тому що «τὸν γὰρ νήφοντα οὐδὲν βλάπτει ποτὲ, ὥσπερ οὖν τὸν καθεύδοντα καὶ ῥαθυμοῦντα καὶ τὴν ἑαυτοῦ προδιδόντα σωτηρίαν οὐδὲν ὠφελεῖ» – «уважному нічого ніколи не шкодить, так само, як сплячому, безтурботному і тому, хто не піклується про своє спасіння нічого не приносить користі» [23, с. 255].

Варто зазначити, що Святе Письмо не було єдиною базою для розбудови християнської теології. Невід'ємною від Святого Письма є Священна Традиція – досвід і образ життя Церкви. Про важливу роль Традиція у становленні дог-

матичного богослов'я пише грецький патролог Стиліанос Пападопулос: «Ті богослови, які брали участь в полеміці і зберегли всю повноту Священної Традиції – створили православне богослов'я, а ті, які брали участь в полеміці і відкинули щось важливе з Традиції – закінчили єретичними теоріями» [35, с. 32-33; переклад мій – Д. В.]. Унаочненню цього можуть бути центральні дійові особи аріанських суперечок: головний натхненник антитринітарного вчення пресвітер Арій та його православний опонент святий Атанасій Великий. Арій був вихованцем антиохійської школи, аскетом і гарним організатором, отримав добру освіту, але не був значним богословом. На його погляди в основному мали вплив іудейській монотеїзм і аристотелівські ідеї абсолютної трансцендентності та статичності Бога, а також вчення Філона про тварність Слова, яким Бог створив світ [35, с. 114]. Арій стверджував, що Христос був створений Богом, а тому не є йому тотожний, маючи початок як і решта творіння. На відміну від Арія, святий Атанасій Великий відмовляється від виключно філософської постановки богословських проблем і звертається у своєму поясненні істини віри до Священної Традиції та Священного Писання. В своїй апологетичній праці «Слово проти язичників» він пише: «Αὐτάρκεῖς μὲν γάρ εἰσιν αἱ ἄγιοι καὶ θεόπνευστοι γραφαὶ πρὸς τὴν τῆς ἀληθείας ἀπαγγελίαν· εἰσὶ δὲ καὶ πολλοὶ τῶν μακαρίων ἡμῶν διδασκάλων εἰς ταῦτα συνταχθέντες λόγοι· οἷς ἂν τις ἐντύχοι, εἴσεται μὲν πῶς τὴν τῶν γραφῶν ἐρμηνείαν, ἥς δὲ ὀρέγεται γνώσεως τυχεῖν δυνήσεται. ἀλλ' ἐπειδὴ τὰς τῶν διδασκάλων συντάξεις ἐν χερσὶ νῦν οὐκ ἔχομεν, ἀναγκαῖόν ἐστιν ἃ παρ' ἐκεῖνων ἐμάθομεν, ταῦτα καὶ ἀπαγγέλλειν καὶ γράφειν σοι» – «Достатньо і Святого та Богонатхненного Письма для пояснення істини, і блаженними нашими вчителями складено про це багато промов. І якщо хто буде читати їх, то знайде в них тлумачення Письма і зможе придбати бажане їм пізнання. Але оскільки не маємо в руках тепер творів цих вчителів, необхідно пояснити і повідомити тобі письмово те, чому навчився я з них» [13, с. 4]. Отже, ми бачимо, що Атанасій в своєму богослов'ї спирається як на Святе Письмо, так і на авторитет Священної Традиції, яка упродовж трьох попередніх століть плекала і зберігала вчення про Святу Трійцю. Атанасій з'єднав донікейську спадщину св. Ігнатія Богоносця, св. Іринія Ліонського, св. Діонісія Олександрійського та Теогноста, узагальнюючи та поглиблюючи тринітарні та христологічні положення їх

богослов'я [37, с. 263]. Це допомогло святителю богословські точно сформулювати вчення про Святу Трійцю, в якому він чітко визначив різницю між Богом і творінням, а також затвердив поняття єдиносущності (ή ὁμοουσιότης) Отця і Сина та їх іпостасної відмінності. В протистоянні ж з аріанською ересю святитель Атанасій стверджував, що «не від отців походить ця ересь [...] але щойно винайдена» – «μὴ ἐκ πατέρων εἶναι τὴν αἴρεσιν ταύτην [...] ἀλλὰ νῦν ἐφευρεθὲν» [14, с. 28; переклад мій – Д. В.].

Все своє життя святитель Атанасій присвятив своїй пастві та боротьбі за «тотожність божества й єдність сутності» – «ταὐτότητα τῆς θεότητος, τὴν δὲ ἐνότητα τῆς οὐσίας» [14, с. 328]. Його зусилля з захисту та пояснення постулатів віри були схвалені отцями Першого Вселенського Собору в Нікеї (325 р.). Доробок Атанасія перейняли й продовжили розвивати його молодші сучасники, насамперед, отці-кападокійці, які завершили обробку догмата Святої Трійці.

Провідник кападокійського гуртка Василій ще за життя був названий Великим. Саме він є засновником кападокійського богослов'я, що стало продовженням нікейсько-атанасієвського, й яке доповнили і розширили Григорій Нисський та Григорій Богослов. Головною турботою Василя стала боротьба проти аріанської ересі, в процесі якої було поставлене завдання закласти міцні філософські та богословські підвалини вчення про Трисидного Бога. Одна з головних суперечок цієї епохи – дискусія між Василієм та Евномієм і його прибічниками: останні були представниками ересі аномейства (радикальне аріанство). В своєму Слові-відповіді «Проти Евномія» Василій зазначає, що якби єретики задовольнялися «апостольською традицією й простотою віри» – «τῇ δὲ παραδόσει τῶν ἀποστόλων καὶ τῇ ἀπλότητι τῆς πίστεως», то не виникла б потреба взагалі вести цю богословську дискусію [15, с. 500]. Захищаючи православну тріадологію, Василій Великий торкається теми богопізнання, виводячи християнську гносеологію на новий рівень. Можливо до цього його спонукало твердження Евномія про те, що наш розум здатний осягнути Божественну природу [15, с. 540]. Всупереч цьому переконанню, Василій доводить, що єство Боже є непізнаваним й «перевершує всяку розумну природу» – «πᾶσαν λογικὴν φύσιν ὑπερβαίνειν» [15, с. 544]. Що стосується людського пізнання, то воно, згідно з Василієм, може бути або чуттєвим, або умоглядним: «або тілесними очима вдивлятися в пред-

мети видимі, або умною силою душі занурюватися в споглядання безтілесного» – «Ἐπειδὴ δὲ διπλοῦν τὸ προσέχειν τὸ μὲν, σωματικοῖς ὀφθαλμοῖς ἐνατενίζειν τοῖς ὁρατοῖς, τὸ δέ, τῇ νοερᾷ τῆς ψυχῆς δυνάμει ἐπιβάλλειν τῇ θεωρίᾳ τῶν ἀσωμάτων» [16, с. 201]. Пізнання чуттєвим способом – це пізнання Творця через творіння, але такий спосіб має свої обмеження. Більш досконалий шлях – це пізнання Бога через самопізнання, тобто через пізнання свого внутрішнього світу. «Πρόσεχε οὖν σεαυτῷ» – «Пильнуй себе», – наголошує Василій Великий, – «зверни душевне око на дослідження себе самого» – «ἐπὶ τὴν οἰκείαν ἐρευνᾶν στρέφε σου τὸ ὄμμα τῆς ψυχῆς» [16, с. 209]. Самопізнання – це увага до своїх внутрішніх процесів, піклування про свою душу, очищення себе від гріховних побажань. Самопізнання допомагає людині побачити в собі потьмянілий образ Божий, в чистоті ума і душі пізнати свого Творця.

«Προσκυνοῦμεν οὖν Πατέρα, καὶ Υἱὸν, καὶ ἅγιον Πνεῦμα, τὰς μὲν ιδιότητας χωρίζοντες, ἐνοῦντες δὲ τὴν θεότητα» – «Ми поклоняємося Отцю і Сину і Святому Духу, розділяючи особові властивості і єднаючи Божество», – пише назіанський богослов, друг та сподвижник Василя Великого Григорій [17, с. 1072]. Недарма його називають богословом Святої Трійці, яку він у своїх поетичних творах нарік «возлюбленою Трійцею» – «φίλη Τριάς» [20, с. 1261]. Отже в центрі уваги святителя Григорія знаходяться тринітарні питання. Розмірковуючи над ними, святитель не створив якоїсь особливої богословської системи. Не маючи взагалі такої мети, він більше прагнув до усамітнення і умогляду. Але обставини часу змусили його брати участь в церковно-суспільному житті, в якому він виявив себе як чудовий проповідник і глибокий богослов. В часи бурхливих богословських суперечок святитель захищає Нікейську віру й наполягає, що не проповідує щось нове, але тримається того, що вже було висловлене отцями, і якщо і прояснює щось, то «не виходячи з даних нам меж» – «ἐπὶ τῶν ἡμετέρων ὅρων ἰστάμενοι» [18, с. 76] і тільки те, що було не до кінця розкрито, тому що не виникало раніше такої потреби [19, с. 193]. Варто зазначити, що святитель не залишає осторонь і христологічну тематику. Показовими в цьому плані є два його послання «До пресвітера Клідонія проти Аполлінарія» [19, с. 176-201]. Що ж стосується самого процесу розкриття істини, то Григорій радить бути обережними, бо людині дуже легко помилитися. Небезпека криється у самій людині: «ἢ γὰρ οὐκ ἐνελάμφθη νοῦς, ἢ λόγος

ἡσθένησεν, ἣ οὐκ ἐχώρησεν ἀκοῇ μὴ κεκαθαυμένη καὶ ὁμοίως ἐξ ἑνὸς τούτων καὶ πάντων χωλεῦειν ἀνάγκη τὴν ἀλήθειαν» – «якщо непросвітлений ум, чи смисл слабкий, чи бракує слуху: від кожної з цих причин, так само як і від усіх разом, необхідно кулягає істина» [17, с. 448]. Тому в процесі пізнання необхідно бути уважним і докладати багато зусиль: «κρεῖσσον καμῆν ἐν τοῖς λογισμοῖς μετὰ τῆς ὁδηγίας τοῦ Πνεύματος, ἢ προχεῖρος ἀσεβῆσαι τὴν ῥαστώνην διώκοντα» – «краще знемогти в розміркуваннях під проводом Духу, ніж, гонячись за легкістю, без праці погодитись на нечестиві судження» [18, с. 1224]. Всі ересі за самою своєю суттю – це хибні судження та крайнощі, які Григорій порівнює з рослиною, що зігнулась набік, й яку вигинають у протилежний бік, «виправляючи кривизну кривизною» – «διαστροφῇ τὴν διαστροφὴν διορθουμένους» [17, с. 1072]. Тому потрібно знайти золоту «середину» – «μεσότητα», в якій захована істина, й не допускати помилкових крайнощів: «Μεσότητα δὲ ὅταν εἴπω, τὴν ἀλήθειαν λέγω» – «Коли ж кажу про середину, про істину кажу...» [Там само, с. 1072]. Поняття «середини» Григорій бере у Аристотеля, який визначав чесноту як дотримання середини [12, 1106b – 1107a; 25–35]. У Аристотеля, щоправда, це поняття постає у метафізичному, етичному та політичному контекстах, тоді як отці Церкви розширюють цей вжиток, застосовуючи його також у контексті богослов'я [33, с. 47].

Ще одна важлива віха святоотцівської думки – це морально-аскетична спадщина. Цієї тематики тією чи іншою мірою торкалась всі отці Церкви, але отці-пустельники говорять про особливий духовний досвід – досвід аскези, який й понині є зразком особистого вдосконалення християнина. Найбільш промовистими представниками цього напрямку є Антоній і Макарій Великі, Аммон Оксиринхський, Палладій Еленопільський, Астерій Амасійський, Евагрій Понтійський, Іоан Синайський та деякі ін.

У Макарія Великого знаходимо думку про те, що саме розумна душа («ὀφθαλμός τῆς ψυχῆς» – «око душі») має пріоритет розрізняти між добром і злом: «Ὡς περ δὲ οἱ ἐξωθεν ὀφθαλμοὶ προβλέπουσι μακρόθεν τὰς ἀκάνθας, καὶ τοὺς κρημνοὺς, καὶ τοὺς βόθρους· οὕτω καὶ ὁ νοῦς προβλέπει, γρήγορος ὢν, τῆς ἀντικειμένης δυνάμεως τὰς τέχνας, καὶ τὰς ἐπισκευὰς, καὶ προσφαλίζεται τὴν ψυχὴν, ὥς ὀφθαλμός ὢν τῆς ψυχῆς» – «як зовнішні очі здалека бачать терни, і стромовини, і прірви; так ум, за швидкістю свого зору, передбачає підступи і наклепи супротивної сили, і будучи як би душевним оком, оберігає душу» [29, с. 528; пор. 4, с. 36]. Більш детально говорить про дар розрізнення преподобний Іоан Синайсь-

кий: «Розрізнення у новопочатківців є істинним самопізнанням; у середніх воно є чуттям розумної душі, яке безпомилково розрізняє між Господнім благом й природним, а також тим, що противно доброму; у досконалих – це знання, яке дане їм через Божественне просвітлення, й яке світильником своїм може просвіщати і те, що є темного в душах інших. Або ж, кажучи загально, в тому полягає і пізнається розрізнення, щоб точно й вірно осягати божественну волю повсякчас, на всякому місці й у будь-якій речі. Воно знаходиться в одних тільки чистих серцем, тілом й устами» [27, с. 1013; переклад мій – Д. В.].

Святоотцівське поняття розрізнення чи розсудливості, «διάκρισις», стало однією з головних християнських чеснот, без якої людина не може вдосконалитися у жодній іншій чесноті. Дар розрізнення має для людини сотереологічне значення: він допомагає християнинові правильно оцінювати свої сили і правильно обирати засоби на шляху спасіння.

Висновки.

Підбиваючи підсумок усьому вищесказаному, можна зробити наступні висновки:

По-перше, з'ясовано, що найважливішими факторами, які стимулювали перехід до безпосереднього й стрімкого розвитку богословської думки, були: легалізація Християнства на теренах Римської імперії (313 р.), що позитивно позначилося на творчій роботі богословської думки та поглибленні внутрішнього духовного життя; бажання осмислити свою віру і необхідність захистити її як від зовнішніх, так і від внутрішніх ворогів, а особливо – еретичних течій, що загрожували чистоті православного вчення.

По-друге, богословська думка у період грекомовної патристики IV–VI століття виходить на новий рівень і рухається у трьох основних напрямках: тлумачення Священних текстів, формування догматичної системи та створення морально-аскетичної літератури. Серед цих трьох напрямків екзегеза Святого Письма мала не тільки самостійне буття, але виступала спільним фундаментом як для догматичного й канонічного, так і морально-аскетичного вчення Церкви. Упродовж багатьох років у дослідницькій літературі прийнято ділити Отців Церкви згідно з їх герменевтичними уподобаннями на два окремих, інколи навіть ант агонічних, табори – «олександрійців» і «антіохійців». Але таке узагальнення із чітким розмежуванням є радше спрощенням і не відповідає дійсному стану речей, що стає очевидним, якщо звернутись безпосередньо до текстів святих отців, оскільки отці не наполягали на пріоритетному значенні якогось одного, конкретного методу тлумачення.

Божественне Об'явлення не обмежується лишень Святим Письмом – також існує Священна Традиція, репрезентована віровченням та внутрішнім досвідом Церкви, що зберігаються й передаються віруючими від покоління до покоління. На прикладі святих Атанасія Великого і Григорія Богослова ми бачимо, що останні у своїй філософсько-богословській творчості спираються не тільки на Святе Письмо, але й на Традицію Церкви.

По-третє, під впливом вже зазначених факторів, отці створюють велику апологетичну та догматично-полемічну літературу, в якій знаходять своє вираження такі фундаментальні положення християнської віри як тріадологія, христологія та сотеріологія. Святоотцівські досягнення в побудові християнської догматики були підтвердженні авторитетом Вселенських Соборів і стали загальнообов'язковими для всіх віруючих. Варто додати, що з IV століття у першохристиянській спільноті відбуваються важливі внутрішні процеси, коли есхатологічні настрої втрачають свою гостроту, а центр інтелектуальної уваги зміщується передусім на питання сотеріології та гносеології.

По-четверте, головною гносеологічною передумовою відкриття істини є чистота життя. Думка отців була єдина в тому, що для істинного пізнання необхідна підготовка, тобто очищення від гріхів та вдосконалення у чеснотах, щоб просвітлений ум

став спроможний пізнавати Бога та його творіння. Джерела знання про Бога існують двох видів: природне (пізнання Бога з навколишнього світу) і надприродне (Божественне Об'явлення). Процес пізнання Бога через його творіння також відбувається двома шляхами: чуттєвим та умоглядним (Василій Великий). Чуттєвий дозволяє людині пізнавати Бога у навколишньому світі, проте, цей шлях є недосконалим, а отже має свої обмеження. Інша річ – умоглядне пізнання, коли людина розумними силами душі занурюється у безтілесне. До цього виду належить самопізнання, тобто споглядання своєї душі, яка створена за образом й подобою Божою. Самопізнання – це увага до своїх внутрішніх процесів, піклування про свою душу, панування над своїми помислами, очищення себе від гріховних побажань. Самопізнання допомагає людині досягнути у собі потьмянілий образ Божий, в чистоті ума і душі пізнати свого Творця (Василій Великий, Іоан Золотоустий, Макарій Великий).

По-п'яте, важливим сотереологічним та гносеологічним моментом є дар розрізнення природи речей, який святі отці назвали «*διὰκρισις*». Він має релігійно-інтуїтивний характер і допомагає людині у самопізнанні, розрізненні добра і зла, а також правильному розумінні Божої волі. Володіючи цим даром, християнин здатен вірно оцінити власні сили та визначити й обрати необхідні засоби на шляху до спасіння.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Аверинцев С. С. Собрание сочинений / С. С. Аверинцев. – Киев: Дух і літера, 2006. – 912 с.
2. Болотов В. В. Лекции по истории Древней Церкви / В. В. Болотов // Том 3: История Церкви в период Вселенских Соборов. – Санкт-Петербург: Типография М. Меркушева, 1913. – 341 с.
3. Бриллиантов А. И. Лекции по истории древней Церкви / А. И. Бриллиантов. – М.: Директ-Медия, 2014. – 441 с.
4. Добротолюбие: дополненное. В 5 т. – М.: Сибирская Благозвонница, 2010. – 320 с.
5. Карташев А. В. Вселенские соборы / А. В. Карташев. – М.: Эксмо, 2006. – 393 с.
6. Лосский В. Н. Боговидение / В. Н. Лосский. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2006. – 759 с.
7. Мейендорф И., прот. Введение в святоотеческое богословие / И. Мейендорфю – Изд. 4-е, испр. и доп. – Киев: храм прп. Агапита Печерского, 2002. – 360 с.
8. Морескини К. История патристической философии / К. Морескини. – М.: Издательство «Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина», 2011. – 864 с.
9. Сидоров А. И. Святоотеческое наследие и церковные древности / А. И. Сидоров // Том 1: Святые отцы в истории Православной Церкви (работы общего характера). – М.: Сибирская Благозвонница, 2011. – 432 с.
10. Спасский А. А. История догматических движений в эпоху Вселенских соборов / А. А. Спасский. – М.: Директ-Медия, 2015. – 898 с.
11. Флоровский Г. В. Восточные Отцы VI-го века: (Из чтений в Православном Богословском институте в Париже) / Г. В. Флоровский. – Париж, 1931. – 240 с.
12. Aristotle. *Ethica Nicomachea*, Edited by Ingraham Bywater. *Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis* / Aristotle. – Oxford: Clarendon Press, 1894. – 272 p.
13. Athanasius Alexandrinus. *Oratio sive contra gentes* / Alexandrinus Athanasius // *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*. – Vol. 25b. – Col. 3-96. – Paris, 1884.
14. Athanasius Alexandrinus. *Orationes adversus Arianos* / Alexandrinus Athanasius // *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*. – Vol. 26. – Col. 12-525. – Paris, 1857.
15. Basilus Caesariensis. *Contra Eunomium* / Caesariensis Basilus // *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*. – Vol. 29b. – Col. 497-773. – Paris, 1857.
16. Basilus Caesariensis. *Homiliae et sermones* / Caesariensis Basilus // *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*. – Vol. 31. – Col. 163-618. – Paris, 1885.

17. Gregorius Nazianzenus. Orationes / Nazianzenus Gregorius // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. – Vol. 35. – Col. 393-1252. – Paris, 1885.
18. Gregorius Nazianzenus. Orationes / Nazianzenus Gregorius // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. – Vol. 36. – Col. 5-664. – Paris, 1885.
19. Gregorius Nazianzenus. Epistolae / Nazianzenus Gregorius // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. – Vol. 37. – Col. 21-387. – Paris, 1862.
20. Gregorius Nazianzenus. Poemata historica / Nazianzenus Gregorius // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. – Vol. 37. – Col. 969-1451. – Paris, 1862.
21. Gregorius Nyssenus. Comentarius in Canticum Canticorum / Nyssenus Gregorius // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. – Vol. 44. – Col. 755-1120. – Paris, 1863.
22. Joannus Chrysostomus. Ejusdam de Incomprehensibili contra Anomoeos, absente Episcop / Chrysostomus Joannus // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. – Vol. 48. – Col. 701-813. – Paris, 1862.
23. Joannus Chrysostomus. Homiliae XXV in quaedam loca Novi Testamenti / Chrysostomus Joannus // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. – Vol. 51. – Col. 17-388. – Paris, 1862.
24. Joannus Chrysostomus. Sermones octo in Genesim / Chrysostomus Joannus // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. – Vol. 54. – Col. 581-630. – Paris, 1862.
25. Joannus Chrysostomus. Expositio in Psalmos / Chrysostomus Joannus // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. – Vol. 55. – Col. 35-527. – Paris, 1862.
26. Joannus Chrysostomus. Commentarius in Sanctum Matthaeum Evangelistam / Chrysostomus Joannus // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. – Vol. 57. – Col. 21-472. – Paris, 1862.
27. Joannes Climacus. Scala Paradisi / Climacus Joannes // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. – Vol. 88. – Col. 631-1165. – Paris, 1860.
28. Publius Virgilius Maronis. Bucolica, Georgica, et Aeneis: Virgil. – Boston: James Munroe & Company, 1857. – 600 p.
29. SS. Macarii ambo, Aegyptius et Alexandrinus. Homiliae // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. – Vol. 34. – Col. 449-821. – Paris, 1903.
30. Αραμπατζής Χ. Α. Χριστιανική γραμματεία και ερμηνεία Πατέρων. – 1η έκδ. – Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2013. – 808 σ.
31. Δεσπότης Σ. Ο κώδικας των Ευαγγελίων / Εισαγωγή στα Συνοπτικά Ευαγγέλια και Πρακτική Μέθοδος Ερμηνείας τους. – Αθήνα: Έκδόσεις «Αθως», 2007. – 492 σ.
32. Μουτσούλας Η. Δ. Εισαγωγή εις την Πατρολογία. – 1η έκδ. – Αθήνα: Γρηγόρη, 2009. – 246 σ.
33. Νικολαΐδης Α. Β. Άκρα και μεσότητες / Από την αριστοτελική στην πατερική μεσότητα. – Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη, 2003. – 320 σ.
34. Παναγοπούλου Ι. Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη. – Αθήνα: Έκδόσεις «Ακρίτας», 1994. – 472 σ.
35. Παπαδόπουλος Γ. Σ. Πατρολογία (Δεύτερος τόμος) Εισαγωγή Δ' αιώνας / Έκδοση Β'. – Αθήνα, 1999. – 768 σ.
36. Τσάμης Δ. Γ. Εκκλησιαστική γραμματολογία και κείμενα πατερικής γραμματείας: Από την αποστολική εποχή μέχρι το τέλος της βυζαντινής περιόδου. – 1η έκδ. – Θεσσαλονίκη: Πουρναράς Π. Σ., 2008. – 692 σ.
37. Φειδάς Β. Ι. Εκκλησιαστική Ιστορία Α' / Από την Εικονομαχία μέχρι τη Μεταρρύθμιση / Έκδοση Γ'. – Αθήνα: Έκδόσεις «Διήγησι» 2002. – 992 σ.
38. Φίλος Σ. Πατρολογία: Πατέρες της εκκλησίας από τους τέσσερις πρώτους αιώνες. – 1η έκδ. – Αθήνα: Πέργαμος, 2003. – 80 σ.
39. Χρήστου Π. Κ. Εισαγωγή στην ελληνική πατρολογία. – Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2003. – 155 σ.

REFERENCES

1. Averintsev, S. (2006). *Sobraniye sochineniy [Collected Works]*. Kyiv: Duh i litera [in Russian].
2. Bolotov, V.V. (1913). *Lekcii po istorii drevnej Tserkvi [Lectures on the History of the Ancient Church]*. Vol. 3. St. Petersburg: Merkushchev's printing house [in Russian].
3. Brilliantov, A.I. (2014). *Lekcii po istorii drevnej Tserkvi [Lectures on the History of the Ancient Church]*. Moscow: Direct Media [in Russian].
4. Dobrotolyubiy: dopolnennoye [Philokalia: augmented]. (2010). (Vols 1-5). Moscow: Siberian Blazvonvinnitsa [in Russian].
5. Kartashev, A.V. (2006). *Vselenskiye sobori [The Ecumenical Councils]*. Moscow: Exmo [in Russian].
6. Lossky, V.N. (2006). *Bogovideniye [God's vision]*. Moscow: Publishing House AST [in Russian].
7. Meyendorf, I. (2002). *Vvedeniye v svyatootecheskoye bogosloviye [Introduction to patristic theology]*. (4th ed., rev.). Kyiv: The temple of the Saint Agapit of Pechersk [in Russian].
8. Moreschini, C. (2011). *Istoriya patristicheskoy filosofii [The History of Patristic Philosophy]*. Moscow: GLK Publishing [in Russian].
9. Sidorov, A.I. (2011). *Svyatootecheskoye nasledie i cercovniye drevnosti [Patristic heritage and church antiquities]*. Volume 1: *Holy Fathers in the history of the Orthodox Church*. Moscow: Siberian Blazvonvinnitsa [in Russian].
10. Spassky, A.A. (2015). *Istoriya dogmaticheskikh dvizheniy v epokhu Vselenskih Soborov [The history of dogmatic movements in the era of the Ecumenical Councils]*. Moscow: Direct Media [in Russian].
11. Florovsky, G.V. (1931). *Vostochniye Otci VI-go veka: Iz chteniy v Pravoslavnom Bogoslovskom institute v Parije [Eastern Fathers of the sixth century: From the readings in the Orthodox Theological Institute in Paris]*. Paris [in Russian].
12. Aristotle (1894). *Ethica Nicomachea, Edited by Ingraham Bywater. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis*. Oxford: Clarendon Press.
13. Athanasius Alexandrinus (1884). *Oratio sive contra gentes. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*. (Vol. 25b, col. 3-96). Paris: Migne
14. Athanasius Alexandrinus (1857). *Orationes adversus Arianos. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*. (Vol. 26, col. 12-525). Paris: Migne

15. Basilus Caesariensis (1857). Contra Eunomium. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol. 29b, col. 497-773). Paris: Migne.
16. Basilus Caesariensis (1885). Homiliae et sermones. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol. 31, col. 163-618). Paris: Migne.
17. Gregorius Nazianzenus (1885). Orationes. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol.35, col. 393-1252). Paris: Migne.
18. Gregorius Nazianzenus (1885). Orationes. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol. 36, col. 5-664). Paris: Migne.
19. Gregorius Nazianzenus (1862) Epistolai. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol. 37, col. 21-387). Paris: Migne.
20. Gregorius Nazianzenus (1862). Poemata historica. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol. 37, col. 969-1451). Paris: Migne.
21. Gregorius Nyssenus (1863). Comentarius in Canticum Canticorum. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*. (Vol.44, col. 755-1120). Paris: Migne.
22. Joannus Chrysostomus. Ejusdam de Incomprehensibili contra Anomoeos, absente Episcop. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol.48, col. 701-813). Paris: Migne.
23. Joannus Chrysostomus (1862). Homiliae XXV in quaedam loca Novi Testamenti. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol.51, col. 17-388). Paris: Migne.
24. Joannus Chrysostomus (1862). Sermones octo in Genesim. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol. 54, col. 581-630). Paris: Migne.
25. Joannus Chrysostomus (1862). Expositio in Psalmos. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol. 55, col. 35-527). Paris: Migne.
26. Joannus Chrysostomus (1862). Commentarius in Sanctum Matthaeum Evangelistam. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol.57, col. 21-472). Paris: Migne.
27. Joannes Climacus (1860). Scala Paradisi. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol. 88, col. 631-1165). Paris: Migne.
28. Publius Virgilius Maronis (1857). Bucolica, Georgica, et Aeneis: Virgil. Boston: James Munroe & Company.
29. SS. Macarii ambo, Aegyptius et Alexandrinus (1903). Homiliae. *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*. (Vol. 34, col. 449-821). Paris: Migne.
30. Αραμπατζής, Χ.Α. (2013). Χριστιανική γραμματεία και ερμηνεία Πατέρων. [1η έκδ.]. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
31. Δεσπότης, Σ. (2007). Ο κώδικας των Ευαγγελίων. Εισαγωγή στα Συνοπτικά Ευαγγέλια και Πρακτική Μέθοδος Ερμηνείας τους. Αθήνα: Έκδόσεις «Αθως».
32. Μουτσούλας, Η.Δ. (2009). Εισαγωγή εις την Πατρολογία. [1η έκδ.]. Αθήνα : Γρηγόρη.
33. Νικολαΐδης, Α.Β. (2003). Άκρα και μεσότητες. Από την αριστοτελική στην πατερική μεσότητα. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
34. Παναγοπούλου, Ι. (1994). Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη. Αθήνα: Έκδόσεις «Ακρίτας».
35. Παπαδόπουλος, Γ.Σ. (1999). Πατρολογία (Δεύτερος τόμος) Εισαγωγή Δ' αιώνας. Έκδοση Β'. Αθήνα.
36. Τσάμης Δ. Γ. (2008). Εκκλησιαστική γραμματολογία και κείμενα πατερικής γραμματείας: Από την αποστολική εποχή μέχρι το τέλος της βυζαντινής περιόδου. [1η έκδ.]. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς Π. Σ..
37. Φειδάς, Β.Ι. (2002). Εκκλησιαστική Ιστορία Α'. Από την Εικονομαχία μέχρι τη Μεταρρύθμιση. Αθήνα: Έκδόσεις «Διήγησι».
38. Φίλος, Σ. (2003). Πατρολογία: Πατέρες της εκκλησίας από τους τέσσερις πρώτους αιώνες. [1η έκδ.]. Αθήνα: Πέργαμος.
39. Χρήστου, Π.Κ. (2003). Εισαγωγή στην ελληνική πατρολογία. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος.

Верланов Дмитро Сергійович

Аспірант

Полтавський національний технічний університет
ім. Юрія Кондратюка

36000, Полтава, Першотравневий проспект, 24

Verlanov Dmytro

Postgraduate student

Yuri Kondratyuk Poltava National Technical
University

24, Pershotravnevyyi prospekt, Poltava, 36000, Ukraine

Email: dmitriympk@gmail.com

Цитування: Верланов Д. С. «Золотий вік святоотцівської писемності»: грекомовний патристичний дискурс IV–VI ст. / Д. С. Верланов // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 6. – С. 22-30.

Citation: Verlanov, D.S. (2019). «Zoloty vik sviatoottsiivskoi pysemnosti»: hrekomovnyi patrystychnyi dyskurs IV–VI st. [“The Golden Age of Patristics”: Hellenophonic Patristic Discourse in the 4th–6th Centuries]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (6), 22-30.

Стаття надійшла / Article arrived: 10.05.2019

Схвалено до друку / Accepted: 08.06.2019

Телебачення як інструмент трансформації свідомості сучасної людини

Надія Літінська, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Стаття присвячена трансформуючому впливу телебачення на свідомість сучасної людини.

Перш за все охарактеризовані причини популярності телебачення – охоплення всіх верств населення, звернення до емоційної сфери людини.

Оцінено вплив телебачення на розширення масової свідомості через формування базової культурної та соціальної обізнаності телеглядачів. У зв'язку з цим досліджена як позитивна, так і негативна модеруюча роль таких форм контакту з аудиторією, як серіали, ток-шоу, телепрограми спрямовані на естетичне виховання.

Особливу увагу приділено прихованим формам впливу телебачення, в результаті яких у сучасної людини під впливом телевізійних образів відбувається активізація образного сприйняття, а в подальшому і масштабна перебудова розумових процесів в його мозку. Продуктивним аспектом такої модерації стає активізація правої творчої півкулі мозку людини і вдосконалення її сприйняття, що в підсумку призводить до гармонізації роботи обох півкуль, включення цілісного, тобто холістичного, підходу в сприйнятті.

Непродуктивний аспект цього процесу полягає в складності осмислення фрагментованого телевізійного контенту і формування адекватної картини світу.

Охарактеризовані продуктивні аспекти телемодерації емоційної сфери людини, а також досліджено негативний вплив телеконтенту, охопленого почуттями тривоги і страху.

З'ясовано прихований негативний вплив телебачення на фізіологію людини. Встановлено, що результатами телеперегляду є – відключення власної активності очей, руховий застій, зниження внутрішньої розумової активності. Оцінено вплив цих факторів на розвиток інтелекту дитини, особливо його вербального апарату.

У висновках обґрунтовано необхідність ретельного вивчення негативних аспектів телемодерації з метою мінімізації досліджених загроз і ризиків, забезпечення самозбереження і саморозвитку.

Ключові слова: аудіовізуальність, соціальний інтелект, модерація, емоційна регуляція, комунікація, соціальна компетентність

Television as an instrument of consciousness transformation of modern man

Nadiya Litinska, I. I. Mechnikov Odessa National University

This article is dedicated to the transforming influence of television on consciousness of modern man. For all this we paid a particular attention to those aspects of its moderative effect which had not been enough studied and reflected in a wide spectrum of materials.

First of all, the reasons of TV popularity as the most perfect and reflective means to date of socio-cultural life of the society such as an inclusion of all the sections of the population, address to the emotional human sphere and use of universal cinema language have been considered.

The telemoderation of human consciousness in the sphere of formation of his/her basic cultural and social knowledge is of special significance for us. With this purpose we studied in the article a positive moderating role as well as a negative one of such forms of the contact with the audience as serials, talk shows or aestheticizing TV programmes.

At the same time, the main accent was given to the hidden forms of TV influence. The major conclusion based on the research of competent authors such as mediaphilosopher H. McLuhan and psychiatrist J. O'Keeffe is in that TV images organize a multiscaled reformation of thinking processes in human brain. The activation of his/her creative right cerebral hemisphere and perceiving perfection become the result of this productive moderation.

The telemoderation of emotional human sphere is not of lesser importance. The analysis of research outcomes made by the German mediapsychologist Winterhoff-Spurk confirms the positive significance of TV content, especially one of horror genre, for increasing a general level of interior motivation. However, the results of experiments of quite a number of other researchers proclaim a negative moderation aspect by the telecasts being permeated with sense of alarm and fear because the negative feelings accumulate in the subconsciousness that raises a level of social and personal anxiety.

The research outcomes on latent TV influence upon human physiology and at the same time upon his/her personal activity proved to be the most important. The conclusions of multiple experiments collected by the researcher R. Patzlaff state that a TV review disconnects the proper activity of eyes, provokes its immobility that also decreases the interior activity. This aspect has a particular importance in the development of a child's intellect and his/her verbal organs because the TV role in his/her life grew immeasurably. So the unlimited contact of the child with the screen results in the problem of development of his/her speech because any dialogue is not supposed to be here.

The conclusion motivates the necessity of thorough study of negative aspects of telemoderation with the purpose of minimizing its nonproductive effect.

Keywords: *audiovisuality, social intellect, moderation, emotional regulation, communication, social competence*

Телевидение как инструмент трансформации сознания современного человека

Надежда Литинская, Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова

Статья посвящена трансформирующему влиянию телевидения на сознание современного человека.

Прежде всего, охарактеризованы причины популярности телевидения – охват всех слоев населения, обращение к эмоциональной сфере человека.

Оценено влияние телевидения на расширение массового сознания через формирование базовой культурной и социальной осведомленности телезрителей. В связи с этим исследована как позитивная, так и негативная модулирующая роль таких форм контакта с аудиторией как сериалы, ток-шоу, эстетизирующие телепрограммы.

Особое внимание уделено скрытым формам влияния телевидения, в результате которых у современного человека происходит активизация образного восприятия, а в дальнейшем и масштабная перестройка мыслительных процессов в его мозге под влиянием телевизионных образов. Продуктивным аспектом такой модерации становится активизация правого творческого полушария мозга человека и совершенствование его восприятия, что в итоге приводит к гармонизации работы обоих полушарий, включению целостного, то есть холистического, подхода в восприятии.

Непродуктивный аспект этого процесса заключается в сложности осмысления фрагментированного телевизионного контента и формирования адекватной картины мира.

Охарактеризованы продуктивные аспекты телемодерации эмоциональной сферы человека, а также исследовано негативное влияние телеконтента, пронизанного чувствами тревоги и страха.

Выяснено скрытое негативное влияние телевидения на физиологию человека. Установлено, что результатами телепросмотра являются – отключение собственной активности глаз, двигательный застой, снижение внутренней мыслительной активности. Оценено влияние этих факторов на развитие интеллекта ребенка, особенно его вербального аппарата.

В заключение обоснована необходимость тщательного изучения негативных аспектов телемодерации с целью минимизации исследованных угроз и рисков, обеспечения самосохранения и саморазвития.

Ключевые слова: *аудиовизуальность, социальный интеллект, модерация, эмоциональная регуляция, коммуникация, социальная компетентность*

Постановка проблеми.

Актуальність теми полягає в тому, що аудіовізуальність в сучасному світі стає особливо впливовим фактором суспільного життя, модератором свідомості людини, прискорювачем трансформаційних процесів в соціо-культурній сфері суспільства. При цьому телебачення, будучи найбільш досконалою і популярною на сьогоднішній день аудіовізуальною формою, надає на ці процеси найбільший вплив у порівнянні з іншими видами мас-медіа. Телебачення виявилось для сучасної людини

модератором нової соціальної реальності, тобто нового рівня її буття, що є особливо необхідною умовою для її подальшого вдосконалення.

Однак цей феномен і його роль в розвитку сучасного соціо-культурного процесу і інтелектуальних здібностей людини ще недостатньо досліджені. Телебачення, звертаючись до емоційної сфери людини її свідомості і підсвідомості, охоплюючи при цьому всі верстви населення, володіє таким ступенем достовірності, що здатне впливати на переконання людини, формувати власний погляд на світ і створювати його «гло-

бальний образ». У зв'язку з цим вплив телебачення на свідомість людини, а разом з цим і на її соціальне і культурне середовище, представляє безперечний науковий інтерес і вимагає детального вивчення.

Аналіз досліджень і публікацій.

Дослідженню телебачення як феномена сучасної епохи присвячено безліч робіт. Серед вчених, які вивчали проблеми мас-медіа в цілому і складових її елементів, їх місце і роль в суспільстві, слід назвати М. Г. Маклюєна, А. Моля, Д. Белла, М. Кастельса, Н. Лумана, К. Е. Разлогова, В. Ю. Борева, Е. Тоффлера, Н. Б. Кирилову, В. С. Саппака, Г. Г. Почепцова та інших. Дослідженню соціальних функцій телебачення присвячені роботи Т. Адорно, М. Хоркхаймера, Ф. Вебстера, Е. Тоффлера, Е. Гідденса, М. М. Назарова, Г. Г. Почепцова, В. П. Теріна, Ф. І. Шаркова та інших. Для нашого дослідження інтерес представляють роботи психіатрів, нейрофізіологів, медіапсихологів, педагогів, які вивчають неусвідомлювані впливи телебачення на мозок людини і її свідомість. Це роботи таких авторів як Норман Дойдж, Джон О'Кіфф, П. Винтерхофф-Шпурк, Райнер Пацлаф та інших, а також робота Михайлової Е. С. «Соціальний інтелект: концепції, моделі, діагностика», в якій викладено дослідження соціального інтелекту людини з позиції інтегративного підходу.

Мета дослідження: розглянути телебачення як інструмент трансформації свідомості сучасної людини. Філософський аспект полягає в підході до свідомості людини, його соціального інтелекту як до феномену, що здатний міняти соціальне середовище, тобто створювати нову соціальну реальність. Так як не викликає сумніву той факт, що за допомогою розширеної свідомості і соціального інтелекту організовується нова мотиваційна і ціннісна орієнтації людини по відношенню до будь-якої життєвої ситуації.

Особливий акцент зроблений на розгляд прихованого впливу телебачення на свідомість і соціальний інтелект людини – впливу на сприйняття телевізійних образів взагалі та їх фрагментованості в особливості; модерація чуттєвої сфери; особливості впливу телебачення на розвиток інтелекту дитини.

Ці факти недостатньо досліджені і відображені в широкому спектрі дослідницьких матеріалів.

Виклад основного матеріалу.

Загальновідомими соціальними причинами появи телебачення вважаються зростаючі потреби сучасної людини в нових способах соціальної взаємодії, її інтерес до світових подій і світової

культури, необхідність формування оновленої глобальної картини світу. Ці потреби стали природним продовженням розвитку свідомості масової людини, яка виступила на історичну арену активного життя в період промислової революції XIX століття, що призвело до створення нового світу. Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет побачив в цьому процесі початок радикальної зміни людської долі. При цьому однією з головних потреб масової людини стала необхідність створення і розвитку масової культури, увага якої була звернена до феномену народного життя, його внутрішнього світу, життєвим інтересам і потребам. І телебачення, як найвпливовіший інструмент створення і поширення масової культури, виявилось в центрі уваги масової людини. Варто відзначити, що саме телебачення дозволило масовій культурі стати всеосяжним загальносвітним явищем.

Разом із цим феномен телебачення в культурно-онтологічному процесі загострив інтерес дослідників до візуального образу і візуальної культури. З'явилася необхідність в теоретичному осмисленні нової візуальності та дослідженнях масової культури з позиції сучасних філософських і соціальних теорій, що пояснюють специфіку «суспільства спектаклю», «суспільства контролю і нагляду», аудіовізуальні технології маніпуляцій. Так в роботах представників постмодернізму Гі Дебора, М. Фуко, Ж. Бодріара та інших дослідників, які, зокрема, досліджували проблеми сучасної візуальності в сфері соціальних взаємодій, знаходить відображення ідея про те, що візуальна культура стає сьогодні домінуючою соціальною формою сприйняття дійсності.

Ця ідея підтверджується дослідженням аудіовізуального концепту «спектакль» в роботі французького філософа Гі Дебора «Суспільство спектаклю». Досліджуючи сучасне суспільство, автор стверджує, що всі його сфери життя представляються спектаклем, який є «не сукупність образів, але суспільні відносини між людьми, опосередковані образами». Ситуація спектакля, як стверджує Гі Дебор, це результат відчуження глядача і підпорядкування його об'єктам, які він споглядає, і які пропонує йому панівна система. При цьому автор стверджує, що важливу роль в становленні суспільства спектаклю зіграли засоби масової інформації: «Це нововведення обернулося справжнім троянським конем» [3].

Цілком очевидно, що провідна роль тут належить телебаченню, яке представляє собою своєрідну сцену для розігрування «спектаклю».

Ідея домінування образного сприйняття світу простежується і в роботі «Наглядати і карати» французького філософа Мішеля Фуко, де візуальне західноєвропейське мислення пов'язується з владою. Як зазначає автор, тюремний нагляд виявився більш ефективною соціальною формою покарання в порівнянні із середньовічними тортурами і публічними стратами. Створюється суспільство контролю і нагляду, в якому «точкою докладання» для застосування виховних заходів стає свідомість людини з її аудіовізуальним каналом сприйняття, а не тіло: «... На зміну катові ... приходять ціла армія фахівців: наглядчі, лікарі, тюремні священики, психіатри, психологи, вихователі» [13]. В цьому випадку аудіовізуальний ресурс стає особливо затребуваним для затвердження і виконання системи виховних і дисциплінарних заходів, в які людина вписана протягом всього свого життя.

Про маніпуляторний і контролюючий характер медійних засобів, особливо телебачення, заявляє і дослідник мас-медіа філософ Ж. Бодрійяр: «Це не просто сукупність технічних засобів для поширення змісту інформації, це нав'язування моделей» [1]. Медійні засоби, будучи могутньою силою, не просто несуть інформацію в маси, а самостійно створюють реальність, яка в цьому випадку стає псевдореальністю. При цьому телебачення, на думку вченого, ізолює людей один від одного «перед лицем слова, позбавленого відповіді». Саме це «фундаментальне правило, не-відповіді всіх мас-медіа», як вважає філософ, перетворює контакт з ними в «маніпуляторного практику» [1].

Таким чином, значна роль феномена телебачення для розвитку сучасної культури і самої людини не випадково зробила його предметом численних філософських досліджень.

З метою детального розгляду впливу телебачення на соціальний інтелект людини варто відзначити, що поява цієї аудіовізуальної форми зробила можливим величезне зростання рівня масової свідомості, так як прискорений об'ємний потік нової інформації розширив кордони світу для кожної людини, продуктивно модеруючи її свідомість відчуттям єдності з усім людством. При цьому телевізійні трансляції чемпіонатів світу з різних видів спорту, міжнародних пісенних фестивалів та інших конкурсів виявилися здатними модерувати свідомість людини почуттями гордості за свою націю і єдності з нею.

Особливий модеруючий вплив надають телесеріали. При цьому варто відзначити, що не тільки

філософи, а й психологи відзначають важливість такої соціальної потреби людини як наслідування. У сучасному світі саме телебачення активно забезпечує цю потребу. Цілком очевидно, що такий формат як телесеріали з'явився для величезної аудиторії глядачів авторитетним джерелом сімейних цінностей і моделей соціальної поведінки. А для молоді ці передачі стали зразком нового соціального досвіду, пов'язаного, наприклад, з офісною сферою і корпоративною культурою.

Але ця телевізійна форма разом із тим стає проблемою, тому, що створювані серіалами форми являють собою спрощені моделі світу, які ускладнюють глядачеві формування адекватної картини світу і не дозволяють йому знайти своє місце в ньому.

Не менш значущою для оптимізації роботи соціального інтелекту людини виявилася і така форма контакту з аудиторією як телевізійні шоу. Так, наприклад, ток-шоу як сучасний формат спілкування з глядачем, охоплюючи широке коло психологічних і побутових тем, надає аудиторії величезний вибір індивідуальних варіантів вирішення різних соціальних, міжособистісних і побутових конфліктів. В умовах присутності на ток-шоу авторитетних глядачів і компетентних експертів, які сприймаються «... як джерело найбільш зважених суджень і адекватних рішень проблем» ці варіанти виходу із складних побутових ситуацій мають для людини високий рівень достовірності. «Таким чином, цей вид програм орієнтований не тільки на комунікацію, обговорення того чи іншого питання, але і на терапію» [5, с. 85].

Проблемою цього формату, на наш погляд, є недолік глибокого аналізу причин конфліктів, емоційність і шаблонність в судженнях, обмежена кількість кваліфікованих фахівців.

У свою чергу варто відзначити продуктивний вплив на свідомість і соціальний інтелект глядачів ряд телепрограм, естетизуючих повсякденність: «Модная прививка», «Модний приговор», «Квартирный вопрос», «Все буде добре», «Поверніть мені красу», «Жіночий квартал» та інші. Ці програми роблять акцент на базовому понятті «перетворення», стверджуючи виняткову роль грамотного споживання і вміння перетворювати свій життєвий простір для досягнення успіху і повноцінного життя. Ці вміння розглядаються як найважливіші компетенції, що заслуговують соціального схвалення і визнання. Непродуктивним аспектом модерації свідомості цими передачами є акцент тільки на форму – зовнішність, імідж, дизайн, відсутність інших сценаріїв для досягнення життєвого успіху.

Таким чином, модерація свідомості та соціального інтелекту сучасної людини засобами телебачення має амбівалентний характер, пред'являючи як продуктивні, так і непродуктивні її аспекти.

Особливий інтерес представляють приховані форми впливу телебачення на свідомість людини. Перш за все, варто відзначити готовність свідомості сучасної людини до трансформації під впливом електронних засобів комунікації. Цей факт підтверджується дослідженнями в галузі науки про нейропластичність мозку. Так психіатр Норманн Дойдж у своїй роботі «Пластичність мозку» наводить цілий ряд результатів досліджень про здатність мозку перебудовувати свої схеми нейронів, тобто нервових клітин, що приймають, кодують та передають інформацію, з метою їх відповідності завданню. Автор стверджує, що всі електронні прилади ефективно реорганізують мозок: «Електронні засоби інформації відрізняються такою високою ефективністю при зміні нашого мозку, тому що вони і мозок працюють за схожим принципом і, по суті, сумісні, а значить, легко встановлюють зв'язки один з одним» [4, с. 257].

Таким чином, результати досліджень в області нейропластичності мозку дозволяють по-новому розглядати вплив телебачення на свідомість сучасної людини. У зв'язку з цим варто зупинитися на модерації його сприйняття телевізійними образами, а також фрагментованістю телевізійного контенту. Загальновідомо, що кінофільм являє собою цілісну структуру оповіді, а телеінформація багатопланова – розважальні програми чергуються з політичними та інформаційними передачами. З одного боку, ця особливість телевізійного контенту здатна створити складності в осмисленні інформації. Середньостатистичний телеглядач не має здатності до цілісного сприйняття того, що він бачить. Він вихоплює окремі шматки, які складаються в строкату мозаїку фактів, думок, образів і так далі. І це, дійсно, ускладнює адекватний аналіз інформації, що надходить з телепростору, і пред'являє непродуктивний аспект модерації. З другого боку, сприйняття фрагментованого контенту змушує людину шукати інші підходи до їх розумової обробки. Не випадково дослідник медіа Маклюен стверджує, що телебачення змінило наше чуттєве життя і наші розумові процеси. Споглядання «мозаїчного мережива телевізійної картини», зробило революцію в людському сприйнятті, так як мозаїчна форма

телевізійного образу вимагає іншого підходу до його сприйняття – «глибинного залучення всієї істоти, як вимагає того ж дотик», в кожен аспект досвіду [7, с. 381, 384]. І можна стверджувати, що фрагментарність телевізійних образів вимагає від людини розвитку здатності до об'ємного бачення, тобто вдосконалення свого сприйняття.

У процесі аналізу цієї теми також цікаві думки інших дослідників. Так нейрофізіолог Джон О'Кіфф, автор методики проривного нешаблонного мислення, у своїх міркуваннях про вплив телевізійних образів на мозок людини заявляє про їх безпосередній вплив на праву, тобто творчу півкулю головного мозку. При цьому він спирається на дослідження лауреата Нобелівської премії нейрофізіолога Роджера Сперрі, згідно з якими міжпівкульна асиметрія мозку людини впливає на її спосіб сприйняття і мислення. Ліва півкуля обробляє інформацію аналітично, тобто послідовно. Права півкуля – інтуїтивно, тобто об'ємно. Вона орієнтована на завдання інтерпретації зорових і звукових образів, просторових взаємозв'язків.

Джон О'Кіфф заявляє, що «...телебачення зоровими образами впливає на праву півкулю мозку людини, одночасно підтримуючи ліву за допомогою словесних логічних міркувань» [9, с. 162]. Результатом цього процесу є активізація правої творчої півкулі, відповідальної за почуття і уяву. Для західної людини, мислення якої пов'язане з переважною роботою лівої півкулі, процес активізації її правої півкулі призводить до гармонізації роботи обох півкуль, включення цілісного, тобто холистичного, підходу в сприйнятті. Результатом цих змін у сприйнятті є відхід від шаблонних підходів у вирішенні сучасних завдань, набуття свіжих ідей, проривів і відкриттів, так необхідних у вирішенні виникаючих нестандартних проблем.

Думки авторитетних дослідників, які стверджують про масштабну перебудову мозку людини під впливом нової аудіовізуальності, представляють безсумнівний інтерес. Все це підтверджує позитивну складову процесу модерації свідомості людини засобами телебачення.

Але разом з тим виникають і нові проблеми. Це формування у сучасної людини кліпового мислення. Цей термін характеризує «нову» культуру сприйняття молодого покоління, що в умовах прискореного темпу сучасного життя стрімко витісняє культуру сприйняття, орієнтовану на лінійний текст. Суть кліпового мислення полягає в умінні швидко перемикається в потоці

величезної кількості смислових фрагментів, а також в великій швидкості обробки інформації. Для нового мислення характерна віртуозність і реактивність, але разом з цим і втрата здатності до сприйняття лінійної інформації, особливо об'ємної, тобто книжкового тексту. Саме процес втрати здатності до поглибленого читання, розумової концентрації викликає тривогу у педагогів та фахівців різних наукових областей, а також подвійне ставлення до феномену кліпового мислення дослідників нової аудіовізуальності.

У зв'язку з цим інтерес представляє робота філософа і культуролога К. Г. Фрумкіна «Клиповое мышление и судьба линейного текста». Будучи прихильником позитивного підходу до цього явища, автор зазначає, що потреба сучасної людини в швидкому сприйнятті і засвоєнні різномірної інформації виявилася особливо популярною на даний час, але при цьому є далеко не новою. Підтвердженням цієї потреби є поява газет, де інформація представлена рядом коротких і не пов'язаних між собою повідомлень; винахід телеграфу, що дозволив ще більше розділити текст; підручники і довідники, які подають інформацію по предметним областям, і так далі. На даний час в умовах інформаційного вибуху навик швидкого перемикавання між численними потоками повідомлень стає особливо необхідним. Тому феномен кліпового мислення лише загострив давно виниклу потребу людини дробити інформацію на зручні фрагменти.

При цьому дослідник справедливо зазначає, що вміння переключатися на нове завдання, швидко входити в незнайому ситуацію також важливо, як і зосереджувати увагу на одному предметі: «Парадокс в тому, що ці навички, однаково необхідні людині, багато в чому антагоністичні – реактивність розвивається за рахунок зосередженості, і навпаки. Ніхто не знає, якою має бути ідеальна пропорція між ними» [12].

Можна повністю погодитися з думкою філософа К. Г. Фрумкіна, розділивши при цьому тривоги з цього приводу інших дослідників. Ми вважаємо, що розвиток кліпової свідомості, тобто переважного візуального сприйняття і нових здібностей, більш відповідних сучасному інформаційному середовищу, не повинні призвести до деградації умінь концентрації уваги і глибокого аналізу, набути людством протягом тривалого періоду своєї еволюції. Тільки спільний розвиток цих «антагоністичних» навичок забезпечить сучасній людині якісний пошук інформації, об'єктивне розуміння закладеного в ній сенсу, а також

можливість приймати виважені рішення при виконанні складних і нестандартних завдань.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що модерація свідомості людини фрагментованим інформаційним контентом має двоїстий характер, заявляючи про необхідність пильної уваги і вивчення її непродуктивних аспектів.

Не менш значущим аспектом впливу телебачення на свідомість людини є модерація її емоційної сфери. Для аналізу цієї теми інтерес представляє робота «Медиапсихология» Петера Винтерхофф-Шпурка, відомого німецького медіапсихолога, який на величезному науковому та емпіричному матеріалі досліджував емоційні і когнітивні аспекти впливу медіа. Відомо, що поряд із впливом на способи сприйняття і мислення людини телебачення надає потужний емоційний вплив на його чуттєву сферу. Інформаційний контент, професійно створюваний спеціалістами телебачення, сприймається і переживається глядачами як реальний, керуючи його почуттями і настроєм, таким чином, здійснюючи регуляцію емоційного стану людини. Винтерхофф-Шпурк, ґрунтуючись на ряді досліджень, стверджує, що телевізійний контент є важливим джерелом збудження емоційної сфери людини: «Людина відчуває потребу безперервно підтримувати певний, індивідуально різний рівень внутрішньої активності. Якщо активація нижче цього рівня, людина нудьгує і шукає нові джерела збудження» [2, с. 109]. При цьому автор підкреслює, що високий рівень активації забезпечують фільми жахів і сцени насильства, що посилюють кровопотікання головного мозку і таким чином підвищують загальний рівень збудження. У зв'язку з цим не випадковим є інтерес дорослих і дітей до фільмів кіножанру «horror film», пронизаним почуттями тривоги і страху. Цю масову потребу підтвердили результати медіапсихологічних досліджень. У своїй роботі Шпурк зазначає, що 80 % дорослих глядачів США охоче дивляться телепередачі, що викликають страх, таким програмам надають перевагу від 33 % до 75 % дітей [2, с. 116]. Думки інших дослідників цього феномену також підтверджують значимість хоррор для регуляції емоційної сфери людини. Так відомий американський письменник, визнаний «Король жахів» Стівен Кінг стверджує психологічну важливість цього жанру: «Ми описуємо вигадані жахи, щоб допомогти людям впоратися з реальними... Кошмарний сон сам по собі здатний принести розрядку... і, можливо, непогано, що деякі

кошмари мас-медіа іноді стають психоаналітичної кушеткою в розмірі країни» [6, с. 7].

Виходячи з цього, можна стверджувати, що передачі жанру хоррор, що транслиуються телебаченням, викликають у глядачів сильні емоційні переживання, які, як стверджують фахівці, підвищують їх загальний рівень внутрішньої активації, а також надають позитивний психотерапевтичний ефект. Ці активні емоційні стани забезпечують прогрес афективних відносин людини з навколишнім середовищем, тобто сприяють ефективному освоєнню нею нестабільного соціального середовища та адаптації до нього. У цьому випадку позитивним модератором свідомості людини є емоційна регуляція поведінки інструментами телебачення.

Разом із цим телевізійний контент, пронизаний почуттями тривоги і страху, має і непродуктивний аспект. Негативні події в телепередачах, тобто «екранне насильство», що пред'являють тенденцію свого посилення, викликають стурбованість багатьох дослідників. Так медіафілософ Валерій Савчук, відзначаючи проблему споживання інформації, «...яка щодня спокушає підвищенням градусу сенсації, швидкості пред'явлення події, катастроф і жахів», стверджує: «Цей градус підвищується до точки кипіння, тобто точки несприйняття, і ми стаємо байдужі до всього оточуючого нас безпосередньо, але залежними від того, що відбувається далеко за межею видимості, почуттів, переживань» [11, с. 223]. Дослідники стверджують, що крім втрати сучасною людиною здатності відчувати глибокі почуття, що можна розглядати як природну захисну реакцію психіки, екранне насильство здатне викликати переживання безпорадності, безнадійності, неможливості боротьби. Все це призводить до накопичення підсвідомих страхів і агресії, тобто вводить в стан постійного несвідомого стресу. Ці тривожні твердження вчених підтверджують несподівані результати експериментів в області емоційного впливу телебачення і радіо на глядачів і слухачів, викладені німецьким дослідником Райнером Пацлафом в його роботі «Застывший взгляд». Експеримент виявив, що «...знання, отримані через телебачення і радіо, були забуті відповідно до вже відомих кривих забування, а ось викликані масмедіа емоційні переживання залишилися в первозданному вигляді» [10, с. 61]. При цьому повтор експерименту підтвердив початкові висновки – емоції від переглянутих і прослуханих раніше пере-

дач не піддавалися забуванню.

Таким чином, негативні емоції від безлічі телепередач, накопичуючись, підвищують рівень соціальної і особистісної тривожності, обумовлюють регрес афективних відносин з соціальним середовищем і з самим собою, що виражається в гальмуванні емоційної реакції, посиленні підозріливості, депресивних настроїв, соціальної відстороненості, труднощів в інтелектуальній обробці інформації та прийнятті рішень.

З усього сказаного можна зробити висновок, що негативний телевізійний контент, також як і фрагментарність, пред'являє двоїстий ефект впливу на свідомість людини. Непродуктивний аспект модерації свідомості в цьому випадку є серйозною перешкодою для ефективної регуляції емоційної сфери сучасної людини, заявляючи про необхідність перегляду якості і кількості негативного контенту на телебаченні, особливо в стрічках щоденних новин.

Для подальшого дослідження проблеми прихованого впливу телебачення на свідомість людини особливий інтерес представляє інформація про вплив телеперегляду на фізіологію, а разом з цим і на особистісну активність людини. Варто знову звернутись до роботи Р. Пацлафа, в якій об'єднані результати розрізнених досліджень на цю тему. Відомо, що зір – процес надзвичайно активний. Рухи очей під час роботи в природному середовищі не підпорядковані якійсь єдиній схемі, а обумовлені індивідуальністю. Автор стверджує, що «...несвідомі рухи очей суть прямі і непрямі прояви вільної, активної діяльності нашого «я» [10, с. 28]. Телеперегляд в значній мірі відключає власну активність очей, так як відбувається повне завмирання акомодацийних рухів, тобто обертань очного яблука. Це відбувається з двох причин: вибрана глядачем відстань до екрану під час перегляду не змінюється; кут огляду звужується до 6-7 градусів замість 200 градусів у природному середовищі, тобто скорочується на 97 %. Скануючі зусилля очей ніде не знаходять опори, а растрова картинка і без них з'являється на сітківці. «Настільки жвава в інших випадках діяльність очей стає непотрібною і майже цілком змінюється пасивністю. Погляд ціпеніє, перетворюючись у всім знайомий «телепогляд» [10, с. 35, 37]. Разом з цим, акцентує увагу дослідник, при телеперегляді скорочується діаметр зіниць, що розглядається фахівцями як показник зниження ступеня активності мозку і

відповідно як індикатор зниження активної свідомості. Цей «заціпенілий погляд» нав'язується глядачеві самою природою телекадра, заціпеніння передається і всьому тілу, викликаючи руховий застій. Пацлаф оцінює стан глядача між сном і неспанням як гіпнотичний. Дослідження доводять, що при гіпнозі і телеперегляді ЕЕГ виявляє однакові симптоми, при цьому в гіпнотичний стан переходить не тільки свідомість, але і весь процес обміну речовин організму – пульс сповільнюється, витрата енергії знижується.

Разом зі втратою зовнішньої активності телеперегляд значно знижує і внутрішню активність. Спеціальні телевізійні способи подачі матеріалу занадто швидко змінюють ситуації і сцени на екрані, не залишаючи часу на осмислення і «внутрішнє промовляння», тобто позбавляють глядача і внутрішньої активності. Це відкидає людину, як стверджує дослідник, на стадію дитинства, коли освоєння світу в поняттях ще не сформувалося.

Можна повністю погодитися з висновками автора, що «...проблема полягає не в пасивності м'язів, а в пасивності волі, що управляє м'язами. Те, що при цьому відбувається, – не більше і не менше, як атака на волю здатність людини, яка зумовлює його самостійність, власну активність. Тут має місце зниження, деградація активності, застій волі, а тим самим і деградація особистості» [10, с. 38].

Наведені результати досліджень і висновки Райнера Пацлафа заявляють про істотний непродуктивний аспект впливу телебачення на фізіологію і інтелект людини. Особливу важливість цей аспект набуває в розвитку інтелекту дитини.

Актуальність модерації свідомості дитини телевізійним контентом заснована на тому, що, по-перше, дитинство – це особливий період в розвитку її інтелектуальних здібностей, становленні внутрішнього світу. Згаяне в цей період, як стверджують фахівці, важко надолужити, а іноді і зовсім неможливо відновити. По-друге, значимість екрану в житті сучасної дитини стала переважати над такими традиційними інструментами впливу як спілкування з однолітками і близькими людьми, читання казок та дитячої літератури.

Вплив телебачення на розвиток свідомості дитини багатосторонній, але ми зупинимось на його ролі у становленні вербального апарату дошкільника, так як від оволодіння мовою залежить розвиток його загального і, особливо, соціального інтелекту, в тому числі розви-

ток уяви, усвідомлення своїх переживань і поведінки.

Для аналізу цієї теми варто звернутися до результатів психолінгвістичного аналізу, який досліджує загальні та вікові особливості розвитку соціального інтелекту дошкільнят, викладені в роботі Е. Михайлової «Соціальний інтелект: концепції, моделі, діагностика», автора затвердженої Держстандартом Росії методики дослідження соціального інтелекту. Вербальний компонент є найважливішою складовою частиною соціального інтелекту людини. В роботі підкреслюється особливість його розвитку в дошкільному віковому періоді: «Можна констатувати бурхливий стрибок у розвитку словесно-логічного компонента соціального інтелекту до 7 років. Про це свідчить 14-кратний приріст показника. Розумові операції сортування подій за часом дозрівають саме до цього періоду» [8, с. 202]. Підсумки дослідження підтвердили особливу значимість вікового періоду від 4 до 7 років у розвитку мови дитини. При цьому головною практичною рекомендацією для батьків, вихователів і фахівців є живе спілкування дитини з однолітками та компетентними дорослими – читання казок і притч, їх переказ, фантазування, доказування історій, спільне обговорення мультфільмів, спектаклів, художніх картин. Такий підхід фахівці вважають найефективнішим у розвитку вербального компонента дошкільника. До цього варто додати, що сучасний аудіовізуальний простір надає величезну кількість ресурсів для своєчасного і продуктивного оволодіння мовою у дітей дошкільного віку.

Разом із цим цілий ряд фахівців заявляють про проблему мовного розвитку сучасних дітей. З 90-х років XX століття заявив про себе масовий феномен – «функціональна неграмотність», який охоплює високорозвинені індустріальні країни. Райнер Пацлаф у своєму дослідженні несвідомого впливу телебачення на людину наводить безліч статистичних даних, що підтверджують цей феномен, що має тенденцію до посилення. Так, при обстеженні дошкільнят в одному з дитячих садків в Німеччині в 70-х роках порушення розвитку мови було виявлено у 4 % дітей. У 90-х роках цей результат склав 25 % [10, с. 158-159]. Таким чином, кількість мовних порушень за два десятиліття зросла в 6 разів. Можна стверджувати, що така ж ситуація з мовними порушен-

нями простежується і в Україні.

Спостереження вчених визначили цілий ряд факторів, що впливають на розвиток мови. Найбільш значущим серед них виявилось телебачення. Його непродуктивний вплив виражено, перш за все, в тому, що телеперегляд не передбачає діалог. Але ж мовні здібності дитини, як довели наукові експерименти, розвиваються тільки в живому безпосередньому спілкуванні, коли вона бере участь в діалозі. Відсутність адресної мови не спонукає дитину до відповіді – її творчі здібності, власна фантазія та інтелект не мають стимулу до розвитку. Крім цього, тільки в діалозі розвивається артикуляція звуків мови, тобто здатність мовного апарату «втягувати з потоку повітря незліченні звуки і відтінки мови». Для цього необхідна добре розвинена мускулатура піднебіння, язичка, язика, щелеп і губ, вдосконалення яких відбувається тільки в діалозі.

Разом із цим наука кинезика встановила, що все тіло мовця при кожному звуці мовлення справляє певні, недоступні неозброєному оку, рухи, які протікають абсолютно синхронно з актом проголошення, зачіпаючи всю мускулатуру тіла з голови до ніг. При цьому слухач, зі свого боку, відповідає на вислухання точно такими ж мікрорухами з запізненням в 40-50 мілісекунд. І це стосується виключно звуків мови, навіть незнайомої. Відкривач цього явища Вільям Кондон з'ясував, що дводенне немовля реагує і на китайську мову, і на англійську точно тими ж мікрорухами, які виконує і співрозмовник [10, с. 179-181].

Ці цікаві факти заявляють про те, що звуки мовця як би охоплюють слухача, налаштовують його на партнера і підключають до спілкування, тобто пробуджують в дитині відповідну волю формувати звуки. З цього руху, як стверджує Р. Пацлаф, дитина будує пізніше свою промову. І саме цих якостей не вистачає динамікам, які автор називає безнадійно збитковими речами. «Вони не здатні ліпити повітряні звукові форми. Вони виробляють не більше ніж звукові хвилі, механічні коливання картонних мембран, ні до кого не звернених і ні від кого не чекаючих відповіді. ...Ні про який скільки-небудь помітний внесок у розвиток мови тут говорити зовсім не доводиться» [10, с. 187].

Таким чином, дослідження довели, що технічно опосередкована промова, що не звернена

особисто до дитини і не припускає відповіді, залишається «порожнім звуком» і не спонукає її до відповідної дії. Виходячи з цього, можна стверджувати, що необмежений контакт дитини з екраном телевізора створює проблеми в розвитку її вербальних здібностей.

Крім цього, перешкоди для мовленнєвого розвитку створюють і швидкі зміни кадрів на телеекрані, що не дозволяють дитині як слід простежити за ходом дій, а також блокування природних рухів тіла дитини, викликане «застиглим поглядом», проблему якого ми розглядали раніше. Результатом цього процесу є уповільнений темп розвитку фантазії, уяви та творчих здібностей, а також рухових навичок і органів чуття. Разом з цим прихильність до екрану позбавляє дитину достатніх контактів з однолітками, створюючи їй соціальну ізоляцію і порушуючи розвиток її комунікативних здібностей.

В результаті на прикладі цілого ряду досліджень можна зробити висновок, що роль телебачення як «екранного вихователя», що замінює дитині спілкування з дорослими і створює соціальну ізоляцію, є небезпечною. В цьому випадку модерація свідомості дитини засобами телебачення може надавати деформуючий вплив на розвиток її вербального апарату, образної уяви, творчих і комунікативних здібностей.

Висновок.

Необхідність такої форми аудіовізуальності як телебачення було визначено самим ходом розвитку культури, потребами сучасної людини в нових формах соціальної взаємодії, нових джерелах соціального досвіду, формування оновленої картини світу. Телебачення виявилось для людини модератором нової соціальної реальності, тобто нового рівня його буття, зробивши грандіозні зміни в соціальному та особистому житті кожного члена суспільства. Будучи найпотужнішим інструментом трансформації свідомості, ця форма аудіовізуальності зробила революцію в людському сприйнятті і мисленні, організувала масштабну перебудову роботи нервових клітин мозку, включивши творчий і конструктивний підхід до вирішення нових нестандартних соціальних завдань.

Значимість феномена телебачення в культурно-онтологічному процесі проявилась в тому, що новий спосіб комунікації сприяв стрімкому зростанню масової свідомості, за-

гостренню інтересу дослідників до візуального образу, що призвело до «візуального повороту», широкому розвитку масової культури, яка завдяки телебаченню стала загальносвітним явищем.

Однак продуктивна модерація засобами телебачення супроводжується і негативними аспектами. У зв'язку з цим нагальною потребою сучасної людини стає усвідомлення і ретельне дослідження причин негативного впли-

ву нових аудіовізуальних технологій з метою пошуку розумного способу їх використання. Саме це дозволить новим технологіям розширювати свідомість людини, збільшувати її можливості, а не ставити перешкоди на шляху інтелектуального розвитку. З огляду на стабільну опозицію людства кожній новій культурній формі, що неодноразово спостерігалася у ході еволюції людини, вирішення досліджених проблем бачиться можливим і досяжним.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа / Ж. Бодрийяр // Центр гуманитарных технологий. – 2006. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/82>
2. Винтерхофф–Шпурк П. Медиапсихология. Основные принципы / П. Винтерхофф–Шпурк. – Харьков: Гуманитар. Центр, 2007. – 288 с.
3. Дебор Г. Общество спектакля / Г. Дебор // Электронная библиотека Гумер. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Debor/index.php
4. Дойдж Н. Пластичность мозга / Н. Дойдж. – Режим доступа: <http://flibusta.site/b/276492/read>
5. Зверева В. В. «Настоящая жизнь» в телевизоре: Исследования современной медиакультуры / В. В. Зверева. – М.: РГГУ, 2012. – 224 с.
6. Кинг С. Пляска смерти / С. Кинг // Библиотечный ресурс Флибуста. – Режим доступа: <http://flibusta.site/b/26837/read>
7. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / Г. М. Маклюэн. – М.: Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.
8. Михайлова Е. С. Социальный интеллект: концепции, модели, диагностика / Е. С. Михайлова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. – 266 с.
9. О'Кифф Дж. Нешаблонное мышление. Проверенная методика достижения амбициозных целей / Дж. О'Кифф. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 304 с.
10. Пацлаф Р. Застывший взгляд / Р. Пацлаф. – М.: evidentis. 2003. – 224 с.
11. Савчук В. В. Медиареальность. Медиа субъект. Медиа философия / В. В. Савчук // Медиа философия. – 2008. – № 2. – С. 226–241.
12. Фрумкин К. Г. Клиповое мышление и судьба линейного текста / К. Г. Фрумкин // ТОПОС литературно-философский журнал. – 2010. – Режим доступа: <http://www.topos.ru/article/7371#>
13. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко // Электронная библиотека Гумер. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Fuko_Tyrm/index.php

REFERENCES

1. Baudrillard, J. (2006). *Requiem po mass-medya* [Requiem for the media]. *Humanitarian Technology Center*. Retrieved from: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/82> [in Russian].
2. Debor, G. *Obshchestvo spektaklia* [La Société du spectacle]. *Electronic Library Gumer*. Retrieved from: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Debor/index.php [in Russian].
3. Doidge, N. (2011). *Plastichnost mozga* [The brain that changes itself]. *Electronic Library Flibusta*. Retrieved from: <http://flibusta.site/b/276492/read> [in Russian].
4. Foucault, M. *Nadzyrat i nakazyvat. Rozhdenie tiurny* [Surveiller et punir: Naissance de la prison]. *Electronic Library Gumer*. Retrieved from: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Fuko_Tyrm/index.php [in Russian].
5. Frumkin, K.G. (2010). *Klipovoye myshleniye i sudba lineinogo teksta* [Clip thinking and fate of linear text] [Electronic Resource]. *TOPOS literaturno-filosofskiy zhurnal*. Retrieved from: <http://www.topos.ru/article/7371#> [in Russian].
6. King, S. (2003). *Plyaska smerti* [Danse macabre]. *Electronic Library Flibusta*. Retrieved from: <http://flibusta.site/b/26837/read> [in Russian].
7. McLuhan, H.M. (2003). *Ponimaniye media: Vneshniye rasshireniya cheloveka* [Understanding media: The extensions of man]. Moscow: Zhukovskiy: KANON-press-TS & Kuchkovo Pole [in Russian].
8. Mikhailova, Y.S. (2007). *Sotsialnyi intellekt: kontseptsii, modeli, diagnostika* [Social intellect: conceptions, models and diagnostics]. Saint Petersburg: Izdatelstvo S.-Petersb. Univ [in Russian].

9. O'Keeffe, J. (2013). *Neshablonnoye myshleniye. Proverennaya metodika dostizheniya ambitsioznykh tseley* [Unconventional thinking. Proven methodology for achieving ambitious goals]. Moscow: Mann, Ivanov and Ferber [in Russian].
10. Patzlaff, R. (2003). *Zastyvshiy vzglyad [Der gefrorene Blick]*. Moscow: Evidentis [in Russian].
11. Savchuk, V.V. (2008). Mediareality. Mediasubject. Mediafilosophy [Mediareality. Mediasubject. Mediaphilosophy]. *Mediafilosophy*, 2, 226-241 [in Russian].
12. Winterhoff-Spurk, P. (2007). *Mediapsikhologiya. Osnovnyye printsipy [Medienpsychologie. Eine Einfuhrung]*. Gumanitarn. Tsentr – Humanitarian Centre. Kharkov [in Russian].
13. Zvereva, V.V. (2012). «*Nastoyaschaya zhizn*» v televizore: *Issledovaniya sovremennoy mediakultury* [«Real life» in a TV set: Research of modern mediaculture]. Moscow: RGGU [in Russian].

Літінська Надія Вікторівна

Здобувач

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
65082, Одеса, вул. Дворянська, 2**Litinska Nadia**

Competitor

I. I. Mechnikov Odessa National University
2, Dvoryanskaya str., Odessa, 65082, Ukraine

Email: artemida871@ukr.net

Цитування: Літінська Н. В. Телебачення як інструмент трансформації свідомості сучасної людини / Н. В. Літінська // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 6. – С. 31-41.

Citation: Litinska, N.V. (2019). Telebachennia yak instrument transformatsii svidomosti suchasnoi liudyny [Television as an instrument of consciousness transformation of modern man]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (6), 31-41.

Стаття надійшла / Article arrived: 10.05.2019

Схвалено до друку / Accepted: 14.06.2019

Особливості розробки процедурного плану для аналізу дискурсу мусульман в українській пресі

Ольга Дзюба, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

У статті обґрунтований процедурний план дослідження дискурсу мусульман в українських медіа. Проаналізований зв'язок дослідницьких питань із дизайном процедурного плану дискурсаналітичного дослідження медіа на прикладі англійських та португальських досліджень дискурсу мусульман. Виділено три типи досліджень дискурсу мусульман в пресі: аналіз висвітлення окремої події, пов'язаної з мусульманами; аналіз атрибутивних слів для знаку «мусульмани»; аналіз висвітлення в медіа окремих тем, пов'язаних з мусульманами.

Детально розглянуті дослідницькі питання деяких із проведених досліджень дискурсу мусульман в пресі, їхні методологічні особливості та використані інструменти аналізу.

Авторка статті підкреслює різноманітність існуючих дискурсаналітичних інструментів та можливість їхнього поєднання за умови врахування методологічних розбіжностей в дискурс-аналізі.

Згідно з трьома основними питаннями, відповідь на які впливає на дизайн дискурс-аналітичного дослідження, розроблений процедурний план дослідження, що є емпіричною частиною дисертаційної роботи авторки. Розглянуто основні підходи дискурс-аналізу, охарактеризована послідовність дій для конструювання репрезентативного масиву текстів медіа, обрані основні інструменти аналізу. Репрезентативність масиву текстів розглядається як здатність масиву репрезентувати різні дискурси, наявні в українських медіа, згідно різних соціальних умов виробництва текстів. Продемонстрована можливість поєднання кількісного та якісного етапів дискурсаналітичного дослідження. Окремої уваги заслуговує запропонований авторкою синтез інструментів Н. Феркло, Е. Лакло та Ш. Муффа і Е. Орланді.

Ключові слова: українські медіа, інструменти дискурс-аналізу, медіаподія, атрибутивні слова, знак «мусульманин», дослідницьке питання, ланцюг еквівалентності

Features of the development of a research plan for Muslims discourse analysis of the Ukrainian press

Olha Dziuba, V. N. Karazin Kharkiv National University

The article deals with the problems in project design process of the Muslims discourse study in Ukrainian media. The Muslims discourse is an important research object for sociology due to its significance in shaping the social interaction conditions, in particular attitudes towards of non-Orthodox persons.

Through the analysis of an English and Portuguese publications about Muslim discourse studies it was grounded the correlation between the research questions and the project design issues in discourse analysis. The author highlights three types of Muslims discourse studies in the press: analysis of coverage of a separate event related to Muslims; analysis of the attributive words with the word 'Muslim'; analysis of media coverage of selected topics related to Muslims. The research questions of some of the Muslim discourse studies, their methodological features and the analytical tools are examined in more detail.

The author emphasizes the diversity of the existing analytical tools of discourse study and the possibility of their combination, provided that the methodological differences of each of the approaches are taken into account.

The articles presents the research plan according to the three main issues that influence the design of a discourse study. This research is developed within the framework of the author's dissertation empirical part. The purpose is to describe the Muslims discourses in the Ukrainian press, their way of functioning and to evaluate the discursive conditions for the inclusiveness of Ukrainian society for Muslims. The main approaches of discourse analysis is a Critical Discourse Analysis by N. Fairclough. The corpus of texts is represented by the Muslims related articles of eight Ukrainian journals in the period of 2010–2018. The representativeness of the corpus is considered as the ability of the corpus to represent the various discourses that exist in the Ukrainian media, according to different social conditions of the text production. The possibility of combining quantitative and qualitative parts of discourse analysis is demonstrated. Special

attention should be given to the synthesis of the analytical tools proposed by such authors, as N. Fairclough, E. Laclau and C. Mouffe and E. Orlandi.

One of the benefits of this article is a possibility to use the following project plan to study Ukrainian press discourse on any other social group.

Keywords: *Ukrainian media, tools of discourse analysis, media event, attributive words, sign «Muslim», research question, chain of equivalence*

Особенности разработки процедурного плана для анализа дискурса мусульман в украинской прессе

Ольга Дзюба, Харьковський національний університет імені В. Н. Каразіна

В статті обоснован процедурний план дослідження дискурсу мусульман в українських медіа. Проаналізована зв'язь дослідницьких запитань з дизайном процедурного плану дискурсаналітичного дослідження медіа на прикладі англоязычних і португалоязычних досліджень дискурсу мусульман. Виділено три типи досліджень дискурсу мусульман в пресі: аналіз освіщення окремого події, пов'язаного з мусульманами; аналіз атрибутивних слів для знака «мусульмане»; аналіз освіщення в медіа окремих тем, пов'язаних з мусульманами.

Подробно розглянуті дослідницькі запитання деяких з досліджень дискурсу мусульман в пресі, їх методологічні особливості і використані інструменти аналізу.

Автор статті підкреслює різноманітність існуючих дискурсаналітичних інструментів і можливість їх поєднання при умові урахування методологічних відмінностей в дискурс-аналізі.

Згідно трьох основних запитань, відповідь на які впливає на дизайн дискурс-аналітичного дослідження, розроблено процедурний план дослідження, який є емпіричною частиною дисертаційної роботи автора. Розглянуто основні підходи дискурс-аналізи, описано послідовність дій для конструювання репрезентативного масиву текстів медіа, обрані основні інструменти аналізу. Репрезентативність масиву текстів розглядається як здатність масиву представляти різні дискурси, існуючі в українській медіа, згідно з різними соціальними умовами виробництва текстів. Продемонстровано можливість поєднання кількісного і якісного етапів дискурсаналітичного дослідження. Особливу увагу заслуговує запропонований автором синтез інструментів Н. Феркло, Е. Лакло і Ш. Муффа і Е. Орланді.

Ключевые слова: *українські медіа, інструменти дискурс-аналізи, медіаподія, атрибутивні слова, знак «мусульманин», дослідницьке запитання, ланцюжок еквівалентності*

Постановка проблеми

Мирне співіснування в умовах полікультурного суспільства на засадах толерантності – один із найскладніших викликів сучасності, де «мусульманське питання» звучить досить гучно. Це питання формується в західному світі як «ісламська загроза», «загроза ісламського фундаменталізму», «ісламізація Європи», «зіткнення цивілізацій», що неабияк турбує політиків, науковців, письменників, а також пересічних громадян [20; 48]. Як вже було нами розглянуто в попередніх публікаціях, за думкою багатьох дослідників, «мусульманське питання» має дискурсивний характер [35], а мусульманська ідентичність набуває внаслідок певних дискурсів більшої значущості, ніж етнічна та національна ідентичності [36]. Про різні аспекти виникнення та розвитку «мусульманського питання» пишуть такі дослідники, як Дж. Еспозіто [37], Е. Саїд [23], Н. Хомський [50]. Згідно їхнього підходу,

«мусульманське питання» не є дзеркальним відображенням або наслідком об'єктивних процесів у суспільстві, а є сконструйованим внаслідок відповідного політичного дискурсу, насамперед, внаслідок промови Дж. Буша після подій 11 вересня 2001 року в США та подальшого висвітлення та обговорення цієї промови та промов інших політиків в медіа [21].

Результатом ексклюзивного дискурсу мусульман в пресі стає негативне сприйняття послідовників ісламу в повсякденній взаємодії, що виражається у різного роду дискримінуючій поведінці: від виключення мусульман із взаємодії до насилля та фізичного знищення. Так, американські дослідники зафіксували підвищення кількості нападів на мусульман та людей, яких сприйняли як мусульман, після подій 11 вересня в США [30]. Інший дослідник, що вивчав тексти парламентських обговорень заборони будівництва мінаретів у Швейцарії, пише, що

на практиці «ісламофобія» (як сприйняття релігії) виражається через «мусульmanoфобію» (як сприйняття спільноти) [6].

В Україні роль дискурсу в процесі формування сприйняття мусульман має тим більше значення, оскільки доля мусульман серед загальної кількості населення невелика (близько 1% населення за даними Rew Research Centre [11]), а отже повсякденна взаємодія обмежена. Таким чином, уявлення про представників цієї релігійної конфесії формується насамперед згідно текстів ЗМІ. В українських медіа присутні різні дискурси: як праворадикальні (що характеризуються негативним ставленням до мігрантів, не-православних, представників інших етносів), так і дискурси, що позитивно висвітлюють мусульман, наприклад, кримських татар, що постраждали від анексії Криму.

Ще один з аспектів актуальності дослідження дискурсу мусульман пов'язаний із питанням, як співвідносяться знаки «мусульмани» та «українці», чи існують вони в стосунках «свій – чужий», або «свій – інший», або «свій – ворог», або «свій – інший свій». Результати такого дослідження мають надати інформацію, чи взагалі в Україні формується національна ідентичність на етнічних засадах, що передбачає інклюзивність за ознакою спільного походження, традицій та вірувань, чи на засадах громадянських, що означає інклюзивність за ознакою спільних інтересів, спільного проживання на певній території.

Представлені вище положення характеризують актуальність дослідження дискурсу мусульман в українських ЗМІ, яке реалізується в рамках дисертаційного дослідження авторки статті. Серед методів дослідження текстів та дискурсів в ньому обраний дискурс-аналіз, метод, що спирається на постструктуралістську, конструктивістську методологію. Дискурс-аналіз пропонує широкий спектр підходів та аналітичних інструментів, тому необхідним стає обґрунтування найбільш ефективних підходів для аналізу тих чи інших дискурсів та вибір їхніх інструментів, адекватних для досягнення дослідницької мети. Кожний з підходів дискурс-аналізу пропонує специфічні інструменти та процедурні кроки, які мають різний потенціал у вирішенні різних задач. В даній статті пропонуємо розглянути особливості формування процедурного плану аналізу дискурсу мусульман в сучасній українській пресі.

Процедурний план – це опис послідовних дій, які забезпечують досягнення мети дискурс-аналітичного дослідження та вирішення дослідницьких задач. Пункти процедурного плану пов'язані з методологією дослідження, а логіка їхньої послідовності забезпечує якість результатів. Однак процедурний план досліджень дискурсу мусульман зазвичай не розкривається як окрема тема публікацій, хоча він є не тільки необхідним технічним елементом дослідження, але й важливим аспектом сполучення теорії та емпіричного етапу дослідження. Для україномовного наукового поля розгляд проблематики дизайну процедурного плану є важливим аспектом просування дискурс-аналізу як методу в соціології. Тому метою цієї статті став аналіз зв'язку дослідницьких питань у вивченні дискурсу мусульман з процедурним планом дослідження. На основі аналізу іноземних джерел нами запропонований процедурний план дослідження дискурсу мусульман в українській пресі. Практичне значення розробки проблематики статті полягає також у тому, що отриманий процедурний план можна застосовувати для вивчення медіа-дискурсів щодо будь-яких інших соціальних суб'єктів.

Аналіз досліджень і публікацій

Проблематиці дискурс-аналізу як методології та методу присвячені роботи таких іноземних авторів, як Т. ван Дейк [33], Е. Лакло та Ш. Муфф [14], Е. Орланді [18], М. Пеше [19], Н. Феркло [9]. Серед вітчизняних дослідників, що зверталися до дискурс-аналізу в своїх працях, можна відзначити А. Безверху [2], А. Литовченко [41], М. Соболевську [44], Ю. Сороку [45], М. Тетерюк [46].

Особливе місце серед наукової літератури, присвяченої дискурс-аналізу, посідають праці про аналіз медіа-дискурсу. В фаховій літературі спостерігається висока кількість згадувань медіа-дискурсу. Наприклад, в текстах статей видання *Discourse & Society* – одного з перших періодичних наукових міжнародних видань з дискурс-аналізу – словосполучення «media discourse», «press discourse», «news discourse» зустрілися 6272 рази, що майже вдвічі більше, ніж кількість згадувань словосполучення «political discourse» (3352 рази) (загальна кількість згадувань словосполучень зі словом «дискурс» налічує 14871)¹. Підкреслюють важливе значення медіа-дискурсу різні теоретики дискурс-аналізу.

¹ Кількісний аналіз масиву текстів проводився із використанням програмного забезпечення LancsBox, розробки Ланкастерського університету для аналізу корпусів текстів. Програмне забезпечення доступне для встановлення за посиланням: <http://corpora.lancs.ac.uk/lancsbox/download.php>

Наприклад, Т. ван Дейк вважає значною роль медіа, насамперед преси, «в повсякденній репродукції «білого» расизму в мультикультурному суспільстві» [7, р. 384]. Такі автори, як П. Шародо та Д. Менгено [5], В. Кулик [40], Г. Почепцов [43], А. О'Кіффі [17], Д. Матесон [15] в своїх творах розглядають особливості медіа-дискурсу. Згідно їхньої думки, медіа мають певні специфічні риси, які впливають на процес виробництва дискурсу та на процес його споживання.

Е. Саїд також підкреслював значення ЗМІ у формуванні образу мусульман. В своїй праці «Іслам у фокусі. Як засоби масової інформації та фахівці формують наше бачення решти світу» [23] він аналізує, який образ жителів Сходу формується у матеріалах західних ЗМІ.

Аналізу дискурсу мусульман присвячені роботи вчених із Великобританії Дж. Е. Річардсона [22], П. Бейкера, К. Габріелатоса, Е. МакЕнері [1], португальських дослідниць М. К. да Сілва [24], Н. Тіслер [27]. Серед вітчизняних дослідників дискурсу мусульман треба згадати роботи А. Безверхої [2] та О. Голікова, Я. Горбенко, В. Шерстобоева [34].

Виклад основного матеріалу

Здійснений нами аналіз наукової літератури, присвяченої дослідженню дискурсу мусульман в пресі, показав, що реалізовані в них дослідницькі питання представлені в наступних варіантах: (1) якими є дискурсивні особливості висвітлення певної події за участі мусульман; (2) якими є атрибутивні слова до слова «мусульмани» в окремих частинах текстів в пресі; (3) яким є висвітлення окремих тем, пов'язаних в медіа з мусульманами та ісламом (хіджаб, іслам як релігія, тероризм тощо). Кожному з варіантів дослідницьких питань, які в свою чергу формулюються відповідно методологічній базі дослідження, відповідає певний процедурний план. Далі ми розглянемо, як пов'язані характер дослідницьких питань, методологічні орієнтири, відповідно яким сформульовані дослідницькі питання, та особливості процедурного плану дослідження в роботах іноземних авторів щодо дискурсу мусульман в пресі.

Дискурс-аналітичне дослідження висвітлення окремої події

Португальські дослідники Ж. П. Соуза та М. Е. де Олівейра Ліма аналізують висвітлення в бразильській та португальській пресі подій у Беслані 1 вересня 2004 року [25]. Автори ставлять наступне дослідницьке питання: як реагувала португальська та бразильська преса (на

прикладі шести популярних видань) на теракт у школі в Беслані. Спираючись на теорії медіа-дискурсу Б. Целізер, К. Макліара та Г. Тухмана, які розглядають потенціал медіа в «надаванні сенсу світові» через особливу структурну будову медіа-матеріалів та залучаючи теорію фреймів І. Гофмана, автори вивчають, чи була подія в Беслані також і такою «травматичною» медіа-подією, що змінила інформативну роль преси на таку, що засуджує та відлучує. Ми бачимо, що така методологічна орієнтація має передбачати інструменти детального аналізу всіх структурних елементів медіа-тексту, і це знайшло відображення в процедурному плані дослідження.

Процедурний план дослідження передбачав поєднання кількісного аналізу дискурсу та якісного аналізу дискурсу. Кількісний аналіз відповідав на наступні питання:

- яку інформаційну значущість мають події в Беслані (змінні, що вивчалися: кількість матеріалів та їхній об'єм та кількість заголовків на перших сторінках та їхній об'єм);
- які мікро-тематичні домінанти превалюють в текстах про теракт по відношенню до центральної теми матеріалу (змінні, що вивчалися: перебіг подій, заяви сторін, дії рятувальників та інші, кількість матеріалів та їхній об'єм);
- які жанри використовувались для висвітлення подій (змінні, що вивчалися: кількість матеріалів про теракт та їхній об'єм) у відносних показниках до загальної кількості статей;
- якими були джерела інформації про події (змінні, що вивчалися: наявність посилань на джерело інформації, їхній тип та походження; кількість посилань та об'єм цитат);
- якими були тематичні особливості фотографій, їхній розмір та які емоції вони мають на меті викликати;
- якими були персонажі на фото (змінні, що вивчалися: кількість фото та їхній розмір, їхня змістовна функція, персонажі, зображені на фото).

Якісний дискурс-аналіз мав відповісти на питання, в якій мірі мова, що використовувалась для висвітлення теракту, визначила рамки та певні упередження акторів інформаційного процесу. Аналізувались більш детально перші сторінки публікацій, зокрема:

- інформаційна спрямованість (прикладі цитат джерел, спеціалістів, терористів; приклади розповіді та описів, інформації про контекст подій; коментарі аналітиків),
- структурні елементи (зображення нападників, полонених, влади, рятувальників, описи

причин теракту, засуджувальний тон чи співчутливий);

- варіанти класифікації подій (класифікації теракту, нападників, сценарію, влади, засудження теракту, виправдання дій проти терористів),
- фотографії (чи були це фото перебігу подій, чи поранених та мертвих, представників рятувальників, основних акторів подій, фото людей, що страждають тощо).

Іншим прикладом аналізу висвітлення окремої події є дослідження матеріалів трьох бразильських видань про напад на редакцію французького тижневика Шарлі Ебдо 7 січня 2015 року [3]. Основним дослідницьким питанням було: якими були дискурси навколо теракту проти Шарлі Ебдо, що були сконструйовані на обкладинках деяких з основних печатних видань Бразилії наступного після теракту дня. Дослідники хотіли дізнатися, за допомогою яких аксіологічних фільтрів були ідентифіковані французи та мусульмани, та зрозуміти, які питання були обрані як найважливіші при конструюванні новини. Вирішувалося завдання вивчити подією перспективу феномену та зрозуміти, яким чином ці новини зробили внесок у розвиток дискурсу ненависті та нетолерантності. Автори проаналізували основні сенси, цінності та художні прийоми, які були залучені журналістами в конструюванні матеріалів про теракт. Також було відзначено, які сенси не були присутні в медіа-дискурсі. Дослідження спиралося на концепцію соціо-дискурсивного уявного П. Шародо, теорію гумору Г. Бергсона та ідеї Е. Антунеса про зв'язок між подією в об'єктивному світі та медіа-подією.

Як бачимо, на відміну від попереднього дослідження дискурсу подій в Беслані, автори не брали до уваги кількісні показники дискурсу. Це пов'язано з тим, що в них не було мети визначити, наскільки ця подія була значущою в медіа-дискурсі та яким чином медіа-подія змінила відповідний жанр медіа-дискурсу. Акцент був на визначенні основних аксіологічних особливостей дискурсивного зображення французів та мусульман під час висвітлення нападу на Шарлі Ебдо.

Дискурс-аналітичне дослідження атрибутивних слів знаку “мусульманин”

Прикладом дослідження, сфокусованого на атрибутивних словах зі знаком «мусульманин», є аналіз матеріалів видання Time Magazine, який виконали дослідники з Пакистану [12]. Вони спиралися на теорію дискурсу Н. Феркло. Основними дослідницькими питаннями були наступні:

- які оцінювальні атрибутивні слова вико-

ристовуються в корпусі журнальних статей про мусульман;

- якою є історична та соціальна перспектива використання саме цих атрибутивних слів;
- які типи слів використовуються щодо мусульман надмірно.

Дослідники використали корпус статей журналу Time Magazine за 90-ті роки та зробили його кількісний та якісний аналіз. Кількісний аналіз (за своєю суттю це було використання спеціальних програм корпусного аналізу, хоча і не було зазначено, яка саме програма використовувалась) був спрямований на пошук прикметників, які використовувались разом зі словом «мусульманин» та виявлення кількості таких прикметників. Якісний аналіз передбачав використання тільки текстуального етапу аналізу з тривимірної моделі аналізу дискурсу, запропонованою Н. Феркло. Для якісного аналізу відбирались тексти, в яких зустрічались знайдені словосполучення «прикметник + мусульманин».

В цій роботі використання різновидів дискурс-аналізу – якісного та кількісного – постають як окремі етапи дослідження. Такий поділ виглядає виправданим, хоча кількісний дискурс-аналіз тут слугував лише пошуковим етапом виявлення словосполучень для їхнього подальшого якісного аналізу. Що стосується застосування методологічних інструментів Н. Феркло, це можливий та обґрунтований вибір, хоча і варто підкреслити, що в аналізі ці інструменти не були задіяні в повному обсязі, що негативно впливає на глибину та якість отриманих результатів.

Іншим прикладом дослідження атрибутивних слів знаку «мусульманин» є робота шведських дослідників, що вивчали висловлення про мусульман в соціальних медіа [28]. Дослідницьким питанням було, яким чином репрезентовані мусульмани в соціальних медіа та яка дискурсивна конструкція концепту мусульман тут присутня. Основною метою було порівняти, як репрезентації мусульман в шведських соціальних медіа відрізняються від їхніх репрезентацій в західних традиційних медіа, або, навпаки, знайти подібні риси. Оскільки масив даних планувався великим, для кількісного аналізу використовувались інструменти корпусної лінгвістики, а для якісного – критичний дискурс-аналіз Р. Водак та методологія Т. ван Дейка, зокрема, його ідеї, пов'язані з соціальними медіа та визначенням тематичної структури повідомлень [29].

Роботи, дослідницькі питання яких ми віднесли вище до третьої групи – висвітлення окре-

мих тем щодо мусульман в пресі – є багаточисельними, а їх аналіз потребує окремої уваги, що виходить за рамки даної статті. Зокрема, бразильські дослідники [10] вивчали, яким є спосіб буття мусульманської жінки в матеріалах бразильської преси, спираючись на ідеї М. Фуко щодо дискурсивного конструювання ідентичності.

Формування процедурного плану дослідження дискурсу мусульман в українській пресі

Викладені вище положення щодо процедурного плану дискурс-аналітичного дослідження, його взаємозв'язків із методологічною базою та дослідницькими питаннями дозволили підійти до формування та обґрунтування процедурного плану власного дослідження дискурсу мусульман в українській пресі.

Метою нашого дослідження є охарактеризувати дискурс мусульман в українській пресі, тобто виявити наявні дискурси про мусульман, їхній спосіб функціонування та оцінити дискурсивні умови інклюзивності українського суспільства для мусульман.

Задачами емпіричного дослідження є наступні:

- виділити існуючі в українських медіа дискурси щодо мусульман
- виявити, якими дискурсивними засобами реалізується побудова знаку «мусульманин» та оцінити кордони цього знаку.
- виявити вплив українських та світових подій на дискурсивне формування знаку «мусульманин», оцінити характер інтердискурсивних зв'язків.

Процедурний план дослідження складається з трьох етапів: вибору основного методологічного підходу, формування плану збору даних та опису аналітичних інструментів.

Методологічні підстави аналізу

Обираючи методологічний підхід, ми орієнтувалися також на власні теоретичні переконання та деякі загальні висновки, які можна зробити за результатами аналізу теоретичної літератури.

Так, Е. Лакло ототожнює соціальне і дискурсивне [13], звідки випливає, що аналіз дискурсу вже включає в себе аналіз соціального. Згідно з теорією Н. Феркло, соціальне та дискурсивне знаходиться в діалектичному зв'язку, постійно впливаючи одне на одне, тобто дискурс є одночасно і конструюючим, і зконструйованим [8]. Беручи до уваги аргументи автора, така конструктивістська позиція видається більш обґрунтованою, тим більше, що інші теоретики схиляються до розділення соціального та дис-

курсивного. Отже, для нашого дослідження це означає, що теорія Е. Лакло та Ш. Муффа не може бути основним методологічним підґрунтям для реалізації емпіричного дослідження. Тим не менш, можна використовувати деякі інструменти, які були розроблені цими дослідниками та їхніми послідовниками.

Н. Феркло пропонує три шабелі аналізу: рівень тексту, рівень дискурсивної практики та рівень соціальної практики. На рівні дослідження дискурсивної практики необхідно вивчати умови виробництва текстів. Такий підхід вимагає включення до корпусу текстів тих, що були сконструйовані в різних соціальних умовах. У дослідника мають бути гіпотези щодо того, які соціальні умови впливають на створення медіатекстів. На рівні соціальної практики пропонується вивчати вплив дискурсів на реальність, хоча автор не зупиняється докладно на інструментах такого аналізу.

Підхід Т. ван Дейка спрямований на виявлення дискурсивних механізмів реалізації та відтворення відносин влади та домінування в суспільстві. Недоліком його підходу є орієнтація на завчасно виділені дискриміновані групи. В нашому випадку факт дискримінації мусульман в українському дискурсі не є очевидним та може бути визнаним тільки за результатами дослідження. Крім того, Т. ван Дейк ігнорує інтертекстуальність, що є дуже важливим поняттям: за його допомогою можна вивчити походження того чи іншого дискурсу та взаємозв'язки різних дискурсів.

Французька школа (зокрема, П. Шародо та М. Пеше) пропонує працювати з такими поняттями, як дискурсивна формація, подія, дискурсивна послідовність, соціальне уявне. Вони допомагають визначати окремі дискурси та конструювати мапу дискурсів. Так, П. Шародо в книзі «Дискурс медій» [4] детально розглядає процес фабрикації та споживання текстів в медіа, пропонує інструменти для аналізу новин про катастрофи.

Е. Орланді [18] пропонує аналіз не тільки того, що було артикульоване в усних чи письмових текстах, але й того, про що мовчать. За допомогою її підходу можна знаходити точки зміни дискурсів, а також розрізняти види свободи висловлення.

Різні підходи, не дивлячись на деякі відмінності, перетинаються між собою. Так, наприклад, ми можемо виділити паралелі в теоріях Е. Лакло та Е. Орланді. Е. Лакло бачить дискурсивний простір антагоністичним, розглядає бо-

ротьбу дискурсів, тоді як відношення між ними можуть бути більш складними. Згідно з Е. Орланді, існує три варіанти розгортання дискурсів, що характеризуються різними ступенями свободи висловлення: ігровий, полемічний, авторитарний типи. Ігровий тип дискурсу дозволяє знакові вільно набувати різних значень. Такий стан у Е. Лакло розглядається як стан хаосу, коли одна гегемонія руйнується та виникає багато різних дискурсів. Полемічний стан – це стан боротьби, коли дискурси протистоять один одному за встановлення гегемонії, але у Е. Орланді це поняття не є негативно забарвленим. Авторитарний тип розгортання дискурсу – це закріплення одного значення за певним знаком. Навпаки, у Е. Орланді це має негативну коннотацію, тоді як у Е. Лакло це інтервенція гегемонії, результат перемоги одного з дискурсів. Деконструкція за Е. Лакло, в категоріях Е. Орланді описується як можливість сказати в іншій спосіб.

Наведений аналіз показує, що різні підходи можна комбінувати для досягнення мети дослідження. З цим погоджуються і Л. Філіпс та М. В. Йоргенсон, пропонуючи деякі варіанти комбінування методів [49]. Попередній розгляд публікацій за результатами проведених досліджень дискурсів також доводить інтерес аналітиків до комбінування інструментів, хоча й можна зазначити, що це комбінування зазвичай досить обмежене, а велика кількість досліджень виконана взагалі з використанням однієї методики.

План відбору текстів для дослідження – важливий етап процедури дискурс-аналізу, формуванню якого дослідники приділяють значну увагу. Різні підходи мають свої певні вимоги щодо формування корпусу текстів для дослідження або не мають їх взагалі. Ми орієнтуємося на конструктивістський напрямок дискурс-аналізу (представлений роботами Н. Феркло, Р. Водак), згідно з яким тексти є комунікативною ситуацією, що стає можливою завдяки існуванню певного дискурсу. Звідси, визначаємо вихідні дані для відбору текстів для дослідження дискурсу мусульман в українській пресі. Отже, одиницею збору даних для нас є тематична область – «мусульмани» та «іслам», одиницею дослідження є повідомлення, які описують тематичну область, а саме – статті українських ЗМІ, в яких конструється значення знаку «мусульмани», «послідовники ісламу».

Відмінність дискурс-аналізу від інших методів аналізу текстів полягає в тому, що він спрямований не тільки на фіксування того, яким

чином організується текст, які категорії та сенси він містить, але й відповідає на питання, «які соціальні наслідки викликає той чи інший дискурс» [26]. Саме тому для нашого дослідження відповідь на основні питання – яким є дискурс (якими є дискурси) мусульман в сучасних українських ЗМІ та яким чином вони функціонують – має на меті приблизити нас до розуміння того, чи створюють ці дискурси мусульман інклюзивні умови для мусульман країни, або, іншими словами, отримати відповідь на питання, що означає бути мусульманином в Україні? Чи це безпечно або ні, чи надає це переваг, чи створює перешкоди, чи стає це на заваді самореалізації та набуття професійного досвіду або допомагає?

Наступний етап процедурного плану – відбір медіа та окремих видань. Традиційно медіа типологізують за способом поширення інформації, виділяючи пресу, радіо, кіно, телебачення, Інтернет тощо. За каналом сприйняття ці типи медіа розділяють на аудіальні, візуальні та аудіовізуальні. Різні види медіа використовують різні знакові комплекси, різні системи вираження сенсу та передачі знаків: вербальна мова, іконічні знаки, звуки. В даній роботі ми зосереджуємося на аналізі преси, а саме на аналізі вербальних текстів (статей).

Є декілька переваг текстів періодичних видань, завдяки яким доцільно обрати пресу як основне джерело текстів для аналізу. Тексти періодичних видань мають опосередкований редакційною політикою характер, вони не випадкові, а тому репрезентують особливості медіа дискурсу. По-друге, тексти конструюються професійними журналістами, що забезпечує низький рівень спонтанності тексту, його інтертекстуальність. Також преса є типом медіа, що з'явився раніше за інші типи медіа, а тому має чіткі форми та жанри (детально аналізується в роботах П. Шародо [4]). Стаття – це завжди насамперед вербальний текст на будь-якому носії: чи то на папері, чи на інтернет-сайті. З іншого боку, характер преси зумовлює і спосіб сприйняття інформації аудиторією. Статті того чи іншого видання доступніші аудиторії, на відміну від аудіо- та відео матеріалів, їх можна швидко передивитись та зрозуміти основну ідею автора. Саме тому, не дивлячись на виникнення та розповсюдження інших засобів масової інформації, таких як радіо та телебачення, преса (як у друкованому, так і у цифровому вигляді) залишається у попиті. Із появою мережі Інтернет

преса значною мірою переходить «в онлайн», де успішно функціонує.

Кількість текстів, що обираються для дискурс-аналітичного дослідження, та кількість їхніх джерел також встановлюється згідно дослідницьких задач та згідно з гіпотезами дослідника. Наприклад, Р. Водак в одній зі статей [31] пише, що не тільки деякі дослідники зовсім не приділяють уваги етапу збору матеріалу, але й, як прихильники обґрунтованої теорії, взагалі вважають, що підбір матеріалу має продовжуватись на всіх етапах аналізу.

Що стосується поняття валідності, надійності та об'єктивності, що застосовуються як показники якості зібраних даних соціологічних досліджень [51], мають бути переформульованими для дискурс-аналітичного дослідження. Як наголошують теоретики дискурс-аналізу, зокрема П. Шародо, реальність завжди постає в медіа-текстах не як відображення об'єктивної дійсності, а як інша реальність, вже систематизована та номінована згідно певним дискурсивним уявленням. Звідси, до масиву текстів ЗМІ, що зі свого боку є інструментами конструювання реальності, не можна застосовувати показник об'єктивності в традиційному розумінні. Надійність та валідність масиву текстів пов'язані з його здатністю репрезентувати весь спектр дискурсів, які можливі в ЗМІ, в даному випадку – в українських ЗМІ. Н. Феркло пише, що відбирати треба зразки текстів, які є «типovими або репрезентативними для певної практики», а корпус текстів збирати відповідно тому, чи адекватно він відображає різноманітність практик та змін практик у різних типах ситуацій. Також Н. Феркло наголошує на необхідності уваги до прикладів нормативної та інноваційної практики й відображенні в корпусі текстів моментів кризи [8, р. 227]. Під репрезентативністю в даному випадку розуміють «відображення, адаптацію або інтеграцію великих масивів текстів в менший за об'ємом корпус текстів» [32]. Можливість цієї адаптації заснована на уявленнях дослідника про наявний спектр дискурсів, в нашому дослідженні – дискурсів щодо мусульман. Як пише Н. Феркло, ментальна модель порядку дискурсу певної інституції чи сфери діяльності притаманна дослідникові ще до початку дослідження. Саме це, на думку автора, і допомагає дослідникові сконструювати масив текстів для дослідження, обираючи необхідний спектр каналів генерації та розповсюдження цих текстів.

Для нашого дослідження значущими є на-

ступні соціальні умови конструювання текстів:

- тип власника видання (олігархічні, державні, незалежні медіа, видання, що засноване на грантових коштах іноземних держав),
- політична орієнтація власника,
- впливовість видання,
- періодичність видання,
- тип медіа (онлайн версії традиційних медіа; сайти інформаційних агенцій; суто мережеві аналоги традиційних медіа; веб-портали, які виконують інформаційну функцію, та соціальні медіа, до числа яких належать блоги та соціальні мережі),
- переважна мова видання (російська, українська).

Згідно цього був сформований перелік із 8 видань, які підлягають безпосередньому аналізу: Сьогодні, Урядовий кур'єр, Український тиждень, Дзеркало тижня, Українська правда, Подробності юа, Радіо Свобода Україна, Вести. Інформація про власників медіа збиралася у відкритому доступі в мережі інтернет, сайтах Insider [39], Антикор [38], Політична критика [42]. Ми обрали онлайн-версії видань, оскільки вони мають певні переваги для технічних аспектів дослідження (відкритий доступ та можливість реалізовувати пошук за ключовим словом).

Показники популярності видань оцінювалися завдяки таким джерелам:

- 1) інформація на сайтах Insider та Телекритика,
- 2) кількість відвідувачів сайту за останній місяць (за сайтом Аналіз сайту PR-CY),
- 3) кількість тих, хто вподобав сторінку видання в мережі facebook (цю мережу обрали тому, що саме тут представлені всі видання).

Так, обираючи між Korrespondent.net та podrobnosti.ua, що є олігархічними медіа з приблизно однаковою політичною орієнтацією, ми зупинились на podrobnosti.ua, оскільки в цього сайту значно більше відвідувачів за останній місяць. Обираючи між державним виданням Голос України та Урядовий кур'єр, обрали останній, оскільки в Урядового кур'єра є сторінка у facebook, де видання додатково отримує «вподобання», тоді як Голосу України немає в соцмережах.

В якості ключового слова для збору масиву статей шляхом використання внутрішнього пошуку сайту видання був обраний пошуковий запит «мусульман», що забезпечує пошук в текстах статей таких слів, як мусульманин / мусульманка / мусульмани та мусульманський / мусульманська / мусульманські. Відібрані статті можуть за темою бути пов'язаними безпосеред-

ньо з мусульманами або згадувати їх побіжно. Це два масиви, які досліджуватимуться окремо, що дозволить виявити більше інформації щодо того, як зображуються мусульмани в медіа.

Умовою проведення дослідження є також хронологічне обмеження масиву обраних текстів. Ми спиралися тут на гіпотезу про те, як взаємопов'язані дискурс та соціальні умови конструювання дискурсу, тобто окремі події суспільно-політичного життя країни. За результатами опитування експертів², українська революція, або Євромайдан, мали суттєве значення не тільки для зміни цінностей та життєвих орієнтацій українців, але й для видимості й інтегрованості мусульман в українському суспільстві. Тому за центральну подію в нашому дослідженні обрано Євромайдан (21 листопада 2013 року – 22 лютого 2014), а хронологічні обмеження визначені наступним чином: три роки до Майдану (1 січня 2010 року – 20 листопада 2013 року) та період після Євромайдану до кінця 2018 року (23 лютого 2014 року – 31 грудня 2018 року).

Процедуру аналізу зібраного масиву статей розділяємо на дві частини: кількісний дискурс-аналіз [16] та «якісний» дискурс-аналіз обраних статей. У процесі кількісного дискурс-аналізу визначаємо скільки та за якою тематикою опубліковано статей про мусульман в тому чи іншому виданні в окремі періоди: до Євромайдану, під час Євромайдану та після нього. Тематика статей визначається згідно з ланцюгами еквівалентності в заголовках. Наприклад: Заголовок 1. «Мусульманин подал иск на 100 миллионов долларов из-за пиццы со свининой». Ланцюг еквівалентності «мусульманин – иск – свинина», тема – «релігійні норми». Заголовок 2. «Еще три французских города объявили войну мусульманским буркини». Ланцюг – «мусульманський – буркіні – франція – війна», тема – «релігійний одяг». Фіксуємо джерела походження інформації (український кореспондент з місця подій, першоджерело, свідки / учасники подій, агенція новин – українська, російська, міжнародна – європейська, американська, мусульманської країни; не визначене джерело, інші), а також цитування, посилання для розуміння інтердискурсивності. Останнє дозволить нам зрозуміти, звідки похо-

дить дискурс «про-мусульманський» або «контра-мусульманський», або інші дискурси.

Наступним кроком ми підключаємо інструменти Н. Феркло для глибокого аналізу дискурсу на текстуальному рівні, а саме наступні інструменти: елементи метатексту, аргументації, типи сполучень речень, кон'юнкція, синонімічні ряди, номіналізації, формулювання, модальність, вживання метафор, етос (в даному випадку маєтись на увазі етос автора та читача). Такий аналіз текстів для рішення нашої задачі, виявити дискурсивні засоби побудови ідентичності мусульман.

Потім використовуємо інструменти, що перелічені Л. Філіпс та М. В. Йоргенсон [49, с. 242-246]: порівняння, заміщення, перебільшення деталей, поліфонічність. Ці інструменти дають змогу оцінити, наскільки дискурс мусульман відрізняється від дискурсів інших соціальних груп, наскільки ці дискурси специфічні, мають окремі, притаманні тільки цьому дискурсу риси. Такий аналіз органічно постає підготовчим етапом до використання інструментів, розробленими Е. Орланді. Вона пропонує досліджувати замовчуване, таке, що не було промовлено. Також, згідно її інструментів (поліфонія, парафраз та метафора в поєднанні до посилань на відповідну дискурсивну пам'ять), визначаємо тип функціонування дискурсів про мусульман в українських медіа (авторитарний, полемічний або лудичний).

Оцінювати дискурсивні умови інклюзивності в українському суспільстві пропонуємо через висновки попереднього аналізу щодо того, чи виділяються мусульмани в окрему групу, що наділена інакшими, ніж українці, характеристиками. А також через такі стратегії аргументації відмінності, що розроблені представниками історичного дискурс-аналізу, С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер [47, с. 219], які частково згадуються і серед інструментів теорії Н. Феркло. Це «ми – ти дискурс» (категоризація та оцінка, позитивний самоопис), стратегії аргументації (припис відповідальності чи провини, опис у бінарних опозиціях, стратегія «цапа-відбувайла», заміна жертви-агента) та лінгвістичні реалізації (нереальні сценарії, порівняння, аналогії, припущення, генералізація, риторичні запитання, натяки, евфемізми та інше).

²Експертами у цьому питанні були обрані шейх Саїд Ісмаїлов, муфтії Духовного Управління Мусульман України «Умма»; Михайло Якубович, кандидат історичних наук, український сходознавець, перекладач, дослідник доктринальної та філософської думки ісламського світу. Експертам пропонувалося відповісти на таке питання, сформульоване в особистому повідомленні у facebook: «Чи можете ви вказати на будь-яку подію останніх трьох-п'яти років (світова подія, чи українська), яка змінила відношення українців до мусульман, що проживають в Україні?» Відповідь надавалась письмово.

Завдяки реалізації представленого процедурного плану можна робити висновки про те, що означає бути мусульманином (мусульманкою) в Україні, чи є інклюзивним дискурс про мусульман в українській пресі та які інтердискурсивні зв'язки має дискурс про мусульман.

Висновки

Дискурс мусульман в українській пресі є важливим і актуальним предметом аналізу для соціології завдяки його значенню в формуванні умов соціальної взаємодії членів суспільства, зокрема за ознакою неправославної релігійної приналежності.

Важливим етапом реалізації дискурс-аналітичного дослідження є формулювання процедурного плану, який є взаємообумовленим з дослідницькими питаннями та методологією, на основі якої вони сформульовані.

Процедурний план дослідження дискурсу мусульман в українській пресі включає три важливих етапи: вибір основних підходів дискурс-аналізу, план відбору текстів для аналізу та опис аналітичних інструментів. Мета формулюється наступним чином: охарактеризувати дискурс мусульман в українській пресі, тобто виявити наявні дискурси про мусульман, їхній спосіб функціонування та оцінити дискурсивні умови інклюзивності українського суспільства для мусульман.

Основний теоретичний підхід – теорія дискурсу Н. Феркло, оскільки його аргументація щодо взаємодії соціального та дискурсивного є достатньо аргументованою. Одиниця збору даних для нас є тематична область – «мусульмани» та «іслам», одиниця дослідження – повідомлення, які описують тематичну область, тобто статті українських ЗМІ, в яких конструюється значення знаку «мусульмани», «послідовники ісламу». Кількість текстів у масиві встановлюється від-

повідно до його здатності репрезентувати різні дискурси, що пов'язано з різними соціальними умовами конструювання текстів. Беручи до уваги наступні соціальні умови: тип власника видання, політичну орієнтацію власника, впливовість видання, періодичність видання, тип медіа та переважаючу мову видання, сформували перелік із 8 видань: Сьогодні, Урядовий кур'єр, Український тиждень, Дзеркало тижня, Українська правда, Подорожності.юа, Радіо Свобода Україна, Вести. Центальною подією, що обмежує хронологічно масив текстів, було обрано Євромайдан (21 листопада 2013 року – 22 лютого 2014), згідно чого рамки масиву виглядають наступним чином: три роки до Майдану (1 січня 2010 року – 20 листопада 2013 року) та період після Євромайдану до кінця 2018 року (23 лютого 2014 року – 31 грудня 2018 року).

Процедура аналізу зібраного масиву містить дві частини: кількісний дискурс-аналіз та «якісний» дискурс-аналіз. У процесі кількісного дискурс-аналізу визначаємо, скільки та за якою тематикою опубліковано статей про мусульман в тому чи іншому виданні в окремі періоди: до Євромайдану, під час Євромайдану та після нього. Тематика статей визначається згідно з ланцюгами еквівалентності в заголовках (за Е. Лакло та Ш. Муффа). Завдяки фіксуванню джерел інформації в матеріалах статей визначається характер інтердискурсивності.

У рамках якісного аналізу використовуються інструменти аналізу текстів за Н. Феркло, а для визначення типу дискурсів мусульман пропонуються інструменти Е. Орланді. Для оцінки дискурсивних умов інклюзивності мусульман планується визначення стратегій аргументації відмінності за авторами С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Baker P. Discourse analysis and media attitudes: The representation of Islam in the British press / P. Baker, C. Gabrielatos, T. McEnery. – Cambridge University Press, 2013. – 281 p.
2. Bezverkha A. Reinstating Social Borders between the Slavic Majority and the Tatar Population of Crimea: Media Representation of the Contested Memory of the Crimean Tatars' Deportation / A. Bezverkha // Journal of Borderlands Studies. – 2017. – № 2. – С. 127-139.
3. Caldeira B. Humor, Liberdade e discurso de ódio: Uma análise da cobertura do ataque ao Charlie Hebdo / B. Caldeira, M. Santos-Silva // Biblioteca on'line de ciências da comunicação. – 2015. – Retrieved from: <https://anaiseconomig.files.wordpress.com/2015/07/artigo-ecomig-2015-bc3a1rbara-caldeira-e-marina-santos-silva.docx>
4. Charaudeau P. Discurso das Mídias / P. Charaudeau. – São Paulo, 2013. – 285 p.
5. Charaudeau P. Dicionário de análise do discurso / P. Charaudeau, D. Maingueneau. – Contexto, 2014. – 555 p.
6. Cheng J. E. Islamophobia, Muslimophobia or racism? Parliamentary discourses on Islam and Muslims in debates on the minaret ban in Switzerland / J. E. Cheng // Discourse & Society. – 2015. – № 5. – P. 562-586.
7. Dijk T. van. Racism and the Press // Handbook of Linguistic Anthropology / T. van Dijk. – London: Routledge, 2015. – P. 398-406.
8. Fairclough N. Discourse and social change / N. Fairclough. – Oxford, 1995. – 269 p.

9. Fairclough N. Media Discourse / N. Fairclough. – London: Arnold, 1995. – 214 p.
10. Gaspar N. R. Discurso, sujeito e mídia em Foucault: o véu na mulher muçulmana / N. R. Gaspar, L. C. Gigante, L. do Carmo Schützer // *Acta Scientiarum. Language and Culture*. – 2011. – № 2. – P. 217-229.
11. Hackett C. 5 facts about the Muslim population in Europe / C. Hackett // Pew Research Center. – Washington, 2017. – Retrieved from: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/11/29/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>
12. Iqbal A. Critical discourse analysis of attributive words used with the word Muslim: A corpus based study / A. Iqbal, M. H. Danish, F. Iqbal // *International Journal of Linguistics*. – 2014. – № 4. – P. 1-11.
13. Laclau E. Posfácio / E. Laclau, L. P. Rodrigues, D. de Mendoça // *Pós-estruturalismo e teoria do discurso: em torno de Ernesto Laclau*. – Porto Alegre: EdipucRS, 2014. – 209 p.
14. Laclau, E. Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics / E. Laclau, C. Mouffe. – London: Verso Trade, 2014. – 198 p.
15. Matheson D. Media discourses / D. Matheson. – Maidenhead: Open University Press, 2005. – 206 p.
16. Moraes R. S. de. O discurso sobre o muçulmano na imprensa brasileira: o caso da revista / R. S. de Moraes. – Veja: dis. Universidade de São Paulo, 2011. – 202 p.
17. O'Keeffe A. Investigating media discourse / A. O'Keeffe. – London: Routledge, 2006. – 180 p.
18. Orlandi E. Análise de Discurso: Princípios e Procedimentos / E. Orlandi. – Pontes, 2007. – 100 p.
19. Pecheux M. Language, Semantics and Ideology / M. Pecheux. – New York: St. Martin's Press, 1982. – 244 p.
20. PM's speech at Munich Security Conference // The National Archives. – Richmond, 2011. – Retrieved from: <https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20130102224134/http://www.number10.gov.uk/news/pms-speech-at-munich-security-conference/>.
21. Richardson J. 'Now is the time to put an end to all this': argumentative discourse theory and 'letters to the editor' / J. Richardson // *Discourse & Society*. – 2001. – № 2. – P. 143-168.
22. Richardson J. E. (Mis)Representing Islam: The racism and rhetoric of British broadsheet newspapers / J. E. Richardson. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2004. – 263 p.
23. Said E. Covering Islam: How the media and the experts determine how we see the rest of the world / E. Said. – London: Vintage books, 1997. – 200 p.
24. Silva M. C. D. O sentido dos árabes no nosso sentido: dos estudos sobre árabes e sobre muçulmanos em Portugal / M. C. D. Silva // *Análise Social*. – 2005. – № 39 – P. 781-806.
25. Sousa J. O massacre dos inocentes: A reacção das newsmagazines portuguesas e brasileiras ao atentado contra a escola de Beslan / J. Sousa, M. Lima // Biblioteca on'line de ciências da comunicação. – 2006. – Retrieved from: <http://www.bocc.ubi.pt/pag/sousa-jorge-pedro-lima-erica-beslan.pdf>.
26. Souza P. de. Análise de discurso / P. De Souza. – Florianópolis, 2014. – 128 p.
27. Tiesler N. C. Muçulmanos na margem: a nova presença islâmica em Portugal / N. C Tiesler // *Sociologia, Problemas e Práticas*. – 2000. – № 34 – P. 117-144.
28. Törnberg A. Muslims in social media discourse: Combining topic modeling and critical discourse analysis / A. Törnberg, P. Törnberg // *Discourse, Context & Media*. – 2016. – № 13. – C. 132-142.
29. Van Dijk T. Discourse analysis of news / T. van Dijk // *A Handbook of qualitative methodologies for mass media research*. – 1999. – № 5. – P. 32-37.
30. Wingfield M. Arab Stereotypes and American Educators / M. Wingfield, B. Karaman // *Social studies and the Young Learner*. – 1995. – № 4. – P. 7-10.
31. Wodak R. Methods of critical discourse analysis / R. Wodak, M. Meyer. – London: SAGE Publications Ltd., 2001. – 203 p.
32. Богоявленская В. Ю. Репрезентативность лингвистического корпуса: метод верификации достоверности полученных данных / В. Ю. Богоявленская // *Политическая лингвистика*. – 2016. – № 4. – С. 163-166.
33. Ван Дейк Т. А. Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / Т. А. ван Дейк. – М.: КД «ЛИБРОКОМ», 2013. – 344 с.
34. Голиков О. С., Горбенко Я.О., Шерстобоев В.В. Фактори соціокультурної (дез)адаптації мусульман-мігрантів в Україні: соціально-психологічні установки і дискурс-конструювання / О. С. Голиков, Я. О. Горбенко, В. В. Шерстобоев // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. – 2007. – № 761. – С. 78-85
35. Дзюба О. М. Мусульмани як вузловий знак відповідних дискурсів / О. М. Дзюба // *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів: тези доп. Міжнар. науково-практ. конф. 16-17 квітня 2018 р. – Ужгород, 2018. – С. 393-395.*
36. Дзюба О. М. Тематична структура видання *Discourse & Society*: як з'явилося «мусульманське питання» / О. М. Дзюба // *Український соціологічний журнал*. – 2017. – № 1. – С. 241-249.
37. Еспозіто Д. Ісламська загроза: міф чи реальність? / Д. Еспозіто. – Львів: Кальварія, 2004. – 336 с.
38. Кому належать українські ЗМІ? (список власників) // АНТИКОР. – 2015. – Режим доступу: https://antikor.com.ua/articles/26609komu_nalehatj_ukrajinsjki_zmi_spisok_vlasnikiv.
39. Король Д. Інформація – зброя: кому належать українські ЗМІ / Д. Король, Ю. Віннічук, Д. Косенко // *INSIDER*. – 2015. – Режим доступу: http://www.theinsider.ua/infographics/2014/2015_smi/vlasnyky.html.
40. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулик. – Київ: Часопис «Критика», 2010. – 656 с.
41. Литовченко А. Д. Социологический дискурс коррупции: противоречивость и затруднения / А. Д. Литовченко, О. В. Нехаенко // *Профілактика корупційних правопорушень: тези та доповіді науково-практичної конфе-*

- ренції, 17 квітня 2015 р. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 157-162.
42. Мовчан С. Кому належать українські ЗМІ? / С. Мовчан // Політична критика. – 2016. – Режим доступу: <https://politykrytyka.org/2016/10/12/komu-nalezhat-ukrayinski-zmi/>.
43. Почепцов Г. Від Facebook-у і гламуру до WikiLeaks: медіа комунікації / Г. Почепцов. – Київ: Спадщина-інтеграл, 2012. – 464 с.
44. Соболевська М. Порядок дискурсу порядку: неофункціоналізм та постструктуралізм у сучасній соціологічній теорії / М. Соболевська. – Київ: Логос, 214. – 248 с.
45. Сорока Ю. Г. Кинодискурс повседневности постмодерна / Ю. Г. Сорока // Постмодерн: новая магическая эпоха. – Харьков: Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина, 2002. – С. 47-49.
46. Тетерюк М. Жанр в анализе дискурса: использование жанрово-тематической структуры в анализе дискурсивных стратегий / М. Тетерюк // First International Conference for BA, MA and PhD students. Abstracts. – Tbilisi: Caucasus International University, 2013. – С. 75-76.
47. Тичер С. Методы анализа текста и дискурса / С. Тичер, М. Мейер, Р. Водак, Е. Веттер. – Харьков: Изд-во Гуманитарный центр, 2009. – 356 с.
48. Уельбек М. Покоя / М. Уельбек. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. – 256 с.
49. Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ: теория и метод / Л. Дж. Филлипс, М. В. Йоргенсон. – Харьков: Гуманитарный центр, 2008. – 352 с.
50. Хомский Н. Размышления об 11 сентября / Н. Хомский // Избранное. – Харьков: Фолио, 2016. – С. 586-594.
51. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – М.: Омега-Л, 2007. – 567 с.

REFERENCES

1. Baker, P., Gabrielatos, C., & McNery, T. (2013). *Discourse analysis and media attitudes: The representation of Islam in the British press*. Cambridge University Press. doi: <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511920103>
2. Bezverkha, A. (2017). Reinstating Social Borders between the Slavic Majority and the Tatar Population of Crimea: Media Representation of the Contested Memory of the Crimean Tatars' Deportation. *Journal of Borderlands Studies*, 32 (2), 127-139. doi: 10.1080/08865655.2015.1066699
3. Caldeira, B., & Santos-Silva, M. (2015). *Humor, Liberdade e discurso de ódio: Uma análise da cobertura do ataque ao Charlie Hebdo. Biblioteca on 'line de ciências da comunicação*. Retrieved from: <https://anaisecomig.files.wordpress.com/2015/07/artigo-ecomig-2015-bc3a1rbara-caldeira-e-marina-santos-silva.docx>
4. Charaudeau, P. (2006). *Discurso das mídias*. São Paulo: Contexto.
5. Charaudeau, P., & Maingueneau, D. (2014). *Dicionário de análise do discurso*.
6. Cheng, J. E. (2015). Islamophobia, Muslimophobia or racism? Parliamentary discourses on Islam and Muslims in debates on the minaret ban in Switzerland. *Discourse & Society*, 26 (5), 562-586. doi: 10.1177/0957926515581157
7. Van Dijk, T.A. (2015). *Racism and the Press*. Routledge. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.4324/9781315682662>
8. Fairclough, N. (1995). *Discourse and social change*. Oxford: Polity press.
9. Fairclough, N. (1995). *Media discourse*. London: Arnold
10. Gaspar, N.R., Cid Gigante, L., & do Carmo Schützer, L. (2011). Discurso, sujeito e mídia em Foucault: o véu na mulher muçulmana. *Acta Scientiarum. Language and Culture*, 33 (2). DOI: 10.4025/actascilangcult.v33i2.11180
11. Hackett, C. (2016). 5 facts about the Muslim population in Europe. *Pew Research Center*, 19.
12. Iqbal, A., Danish, M.H., & Iqbal, F. (2014). Critical discourse analysis of attributive words used with the word Muslim: A corpus based study. *International Journal of Linguistics*, 6 (4), 1-11. doi:10.5296/ijl.v6i4.6077
13. Mendonça, D.D., & Rodrigues, L.P. (2014). Em torno de Ernesto Laclau: pós-estruturalismo e teoria do discurso. *Pós-estruturalismo e Teoria do Discurso: em torno de Ernesto Laclau*. Porto Alegre: EdUPUCRS.
14. Laclau, E., & Mouffe, C. (2014). *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. London: Verso Trade.
15. Matheson, D. (2005). *Media discourses*. Maidenhead: Open University Press.
16. Moraes, R.S.D. (2012). *O discurso sobre o muçulmano na imprensa brasileira: o caso da revista*. Veja: dis. Universidade de São Paulo.
17. O'Keeffe, A. (2006). *Investigating media discourse*. London: Routledge. doi: <http://dx.doi.org/10.4324/9780203015704>
18. Orlandi, E.P. (2007). *Análise de Discurso: princípios e procedimentos*. Campinas: Pontes.
19. Pêcheux, M. (1982). *Language, semantics and ideology*. New York: St. Martin's Press.
20. PM's speech at Munich Security Conference. *The National Archives*. Richmond, 2011. – Retrieved from: <https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20130102224134/http://www.number10.gov.uk/news/pms-speech-at-munich-security-conference/>
21. Richardson, J.E. (2001). Now is the Time to Put an End to all this': Argumentative Discourse Theory and Letters to the Editor'. *Discourse & Society*, 12 (2), 143-168. doi: <https://doi.org/10.1177/0957926501012002002>
22. Richardson, J.E. (2004). *(Mis) representing Islam: The racism and rhetoric of British broadsheet newspapers* (Vol. 9). John Benjamins Publishing. doi: <http://dx.doi.org/10.1075/dapsac.9>

23. Said, E.W. (2008). *Covering Islam: How the media and the experts determine how we see the rest of the world (Fully revised edition)*. Random House.
24. Silva, M.C.D. (2005). O sentido dos árabes no nosso sentido: dos estudos sobre árabes e sobre muçulmanos em Portugal. *Análise Social*, (173), 781-806.
25. Sousa, J.P., & Lima, M.E. (2006). *O massacre dos inocentes: a reacção das revistas Veja (Brasil) e Visão (Portugal) ao atentado conta a escola de Beslan*.
26. Souza, P. de. (2014). *Análise de discurso*. Florianópolis.
27. Tiesler, N.C. (2000). Muçulmanos na margem: a nova presença islâmica em Portugal. *Sociologia, Problemas e Práticas*, (34), 117-144.
28. Törnberg, A., & Törnberg, P. (2016). Muslims in social media discourse: Combining topic modeling and critical discourse analysis. *Discourse, Context & Media*, 13, 132-142. doi: <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2016.04.003>
29. Van Dijk, T. (1999). *Discursive analyzes of news. A Handbook of qualitative methodologies for mass media research*. Longman.
30. Wingfield, M., & Karaman, B. (1995). Arab stereotypes and American educators. *Social studies and the Young Learner*, 7 (4), 7-10.
31. Wodak, R., & Meyer, M. (2001). *Methods of critical discourse analysis*. London: SAGE Publications Ltd. doi: 10.4135/9780857028020
32. Bogoiavlenskaia, Iu.V. (2016). Reprezentativnost lingvisticheskogo korpusa: metod verifikatsii dostovernosti poluchennykh dannykh [Representativeness of the linguistic corpus: a method of verifying the reliability of the data]. *Politicheskaiia lingvistika*, 4 [in Russian].
33. Van Deik, T. (2013). *Diskurs i vlast. Reprezentatsiia dominirovaniia v iazyke i komunikatsii [Discourse and power: Representation of dominance in language and communication]*. Moscow: LIBROKOM [in Russian].
34. Holikov, O.S., Horbenko, Ya.O., & Sherstoboiev, V.V. (2007). Faktory sotsiokulturnoi (dez)adaptatsii musulman-mihrantiv v Ukraini: sotsialno-psykholohichni ustanovky i dyskurs-konstruiuvannia [Factors of social and cultural (dis) adaptation of Muslim Muslims in Ukraine: social and psychological attitudes and discourse-design]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina «Sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody»*, 761, 78-85 [in Ukrainian].
35. Dziuba, O. M. (2018). Musulmany yak vuzlovyy znak vidpovidnykh dyskursiv [Muslims as a nodal sign of the relevant discourses]. *Ekonomichni, politychni ta kulturolohichni aspekty yevropeiskoi intehratsii Ukrainy v umovakh novykh hlobalizatsiinykh vyklykiv – Economic, political and cultural aspects of European integration of Ukraine in the context of new globalization challenges: Proceedings of the International scientific and practical conference*. Uzhhorod [in Ukrainian].
36. Dziuba, O.M. (2017). Tematychna struktura vydannia Discourse & Society: yak z'iavylosia «musulmanske pytannia» [Thematic structure of the Discourse & Society publication: how «the Muslim question» appeared]. *Ukrainskyi sotsiologichnyi zhurnal*, 1, 241-249 [in Ukrainian].
37. Espozito, D. (2004). *Islamska zahroza. Mif chy realnist? [Islamist threat: a myth or a reality?]*. Lviv: Calvary [in Ukrainian].
38. Komu nalezhat ukrainski ZMI? (spysok vlasnykiv) [Who owns the Ukrainian media? (list of owners)]. (2015). *ANTYKOR*. Retrieved from: https://antikor.com.ua/articles/26609-komu_nalehatj_ukrajinsjki_zmi_spisok_vlasnikiv [in Ukrainian].
39. Korol, D., Vinnichuk, Yu., & Kosenko, D. (2015). Informatsiia-zbroia: komu nalezhat ukrainski ZMI [Information-Weapons: Who Owns Ukrainian Media]. *The Insider*. Retrieved from: http://www.theinsider.ua/infographics/2014/2015_smi/vlasnyky.html [in Ukrainian].
40. Kulyk, V. (2010). *Dyskurs ukrainskykh medii: identychnist, ideolohii, vladni stosunky [Discourse of Ukrainian Media: Identity, Ideology, Power Relations]*. Kyiv: A Critique magazine [in Ukrainian].
41. Litovchenko, A.D., & Nekhaenko, O.V. (2015). Sotsiologicheskii diskurs korruptsii: protivorechivost i zatrudneniia [Sociological Discourse on Corruption: Contradiction and Difficulty]. *«Profilaktika korupttsiinykh pravoporushen» – Prevention of Corruption Offenses: Proceedings of the Scientific and Practical Conference*. Kharkiv: KhNU Name V. N. Karazin [in Russian].
42. Movchan, S. (2016). Komu nalezhat ukrainski ZMI? [Who belongs to the Ukrainian media?]. *Politychna krytyka*. Retrieved from: <http://ukraine.politicalcritique.org/2016/10/komu-nalezhat-ukrayinski-zmi> [in Ukrainian].
43. Pocheptsov, H. (2012). *Vid Facebooku i hlamura do Wikileaks: media komunikatsii [From Facebook-u and Glamor to WikiLeaks: Media Communication]*. Kyiv: Spadshchyna [in Ukrainian].
44. Sobolevska, M. (2014). *Poriadok dyskursu poriadku: neofunktsionalizm ta poststrukturalizm u suchasni sotsiologichnii teorii [The order of discourse of order: neofunctionalism and post-structuralism in modern sociological theory]*. Kyiv: Lohos [in Ukrainian].
45. Soroka, Iu.G. (2002). Kinodiskurs povsednevnosti postmoderna [Film discussion of the postmodern everyday life]. *Postmodern: novaia magicheskaiia epokha*. Kharkov: Khark. natc. un-t im. V.N. Karazina [in Russian].
46. Teteriuk, M. (2013). Zhanr v analize diskursa: ispolzovanie zhanrovo-tematicheskoi struktury v analize diskursivnykh strategii [Genre in discourse analysis: the use of genre-thematic structure in the analysis of discursive strategies]. *First International Conference for BA, MA and PhD students*. Tbilisi [in Russian].

47. Ticher, S., Meier, M., Vodak, R., & Vetter, E. (2009). *Metody analiza teksta i diskursa [Methods of text and discourse analysis]*. Kharkov: Publishing House of the Humanitarian Center [in Russian].
48. Uelbek, M. (2015). *Pokora [Obedience]*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].
49. Fillips, L., & Iorgensen, M.V. (2004). *Diskurs-analiz. Teoriia i metod [Discourse analysis: theory and method]*. Kharkov: Gumanitarnyi tcentr [in Russian].
50. Khomskii, N. (2016). *Razmyshlenija ob 11 sentjabrja [Reflections on September 11]. Izbrannoe*. Kharkov: Folio [in Russian].
51. Iadov, V.A. (2011). *Strategiia sotciologicheskogo issledovaniia: opisanie, obiasnenie, ponimanie sotcialnoi realnosti [Strategy of sociological research. Description, explanation, understanding of social reality]*. Moscow: Izdatelstvo «Omega-L» [in Russian].

Дзюба Ольга Михайлівна

Аспірантка

Харківський національний університет імені

В. Н. Каразіна

61000, Харків, майдан Свободи, 4

Dziuba Olha

Postgraduate student

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Svobody Square, Kharkiv, 61000, Ukraine

Email: lickea83@gmail.com

Цитування: Дзюба О. М. Особливості розробки процедурного плану для аналізу дискурсу мусульман в українській пресі / О. М. Дзюба // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 6. – С. 42-55.

Citation: Dziuba, O.M. (2019). Osoblyvosti rozrobky protsedurnoho planu dlia analizu dyskursu musulman v ukrainskii presi [Features of the development of a research plan for Muslims discourse analysis of the Ukrainian press]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (6), 42-55.

Стаття надійшла / Article arrived: 17.05.2019

Схвалено до друку / Accepted: 22.06.2019

STEM-education in the mirror of sociological research

Oksana Buturlina, Tatyana Lysokolenko, Sergey Dovgal, Communal Institution of Higher Education «Dnipro Academy of Continuing Education»

The article is devoted to the research of trends and mechanisms of STEM-innovations implementation in Ukraine. STEM – a series or sequence of educational programs designed to solve the problem of the scientific and engineering specialists lack for high-tech industries and raise the competitiveness of the state. It is a priority in state policy towards economy strengthening and state social order to the educational sector. Consequently, relevance of STEM in the modern European institutional space is beyond doubt. In this regard, attention is focused on measuring the understanding of STEM and its essence, on the prospects and difficulties of implementing these social technologies in Ukrainian realities. The paper presents the results of quantitative research conducted on the basis of author's methodologies, members of teaching staff, student youth, expert group and parents of high school students. On the basis of conducted monitoring results calculation, comparing the answers of different categories of respondents, the authors attempt to summarize the STEM technologies state in modern Ukrainian society and come to the conclusion that the implementation of relevant innovations contributes to the dissemination of dialogue among all participants in the educational process, parents and potential employers. Conducted research makes it possible to state the following. Educators of experimental educational institutions have a sufficiently high level of motivation to innovate, open to cooperation and understand the importance of innovations in the modern Ukrainian school. STEM topics of interest to students are clearly outlined. Therefore, the majorities of polled students support the STEM direction and understand its prospects but do not understand in what sphere and where they will work in the future, even choosing the STEM profession. The results of the study showed that modern parents are motivated to influence the future profession choice their own children. However, the direct parents' influence on the future profession choosing is limited because a significant number of high school students have their own opinion on this issue, which is in part or does not coincide, with parents. STEM innovations create a new space for a steady dialogue between educators, parents and employers for the development of the economies of the states and engage youth in STEM industry.

Keywords: *society, innovation, education, strategy of education development in Ukraine, science, technology, engineering, monitoring*

STEM¹-освіта в дзеркалі соціологічних досліджень

Оксана Бутурліна, Тетяна Лисоколенко, Сергій Довгаль, Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти»

Стаття присвячена дослідженню тенденцій та механізмів упровадження STEM-інновацій в Україні. Увага зосереджена на соціологічному дослідженні розуміння STEM-освіти і її сутності, на перспективах і труднощах впровадження відповідних соціальних технологій в межах українських реалій. В роботі представлені результати кількісних досліджень, проведених на основі авторських методик, членів педагогічного колективу, учнівської молоді, експертної групи та батьків учнів старших класів. На основі отриманих результатів моніторингу, порівнюючи відповіді різних категорій респондентів, автори намагаються узагальнити стан STEM-технологій в сучасному українському суспільстві та приходять до висновку, що впровадження відповідних інновацій сприяє розвитку діалогу серед усіх учасників освітнього процесу, батьків і потенційних роботодавців. Проведені дослідження дозволяють констатувати наступне. Педагоги експериментальних навчальних закладів мають досить високий рівень мотивації до впровадження інновацій, відкриті для співпраці та розуміють важливість нововведень в сучасній українській школі. Опитані школярі в цілому підтримують впровадження STEM-інновацій, формуючи для себе пріоритетні напрямки, з якими пов'язують майбутню професію. При цьому, усвідомлюючи перспективність напрямку STEM, опитані учні не розуміють, в якій сфері та де вони можуть працювати в майбутньому, вибравши STEM-професію. Результати дослідження показали, що сучасні батьки зацікавлені в тому, щоб

¹ STEM (science, technology, engineering, mathematics)

впливати на вибір майбутньої професії своїх дітей. Однак безпосередній вплив батьків на вибір майбутньої професії обмежений, оскільки у значної кількості старшокласників є власна думка з цього питання, яка частково або повністю не збігається з думкою батьків. Проведені дослідження дозволяють стверджувати, що одним із найперспективніших напрямків упровадження STEM є об'єднання зусиль педагогів, роботодавців, учнів і сучасних батьків.

Ключові слова: суспільство, інновації, освіта, стратегія розвитку освіти в Україні, наука, технології, інженерія, моніторинг

STEM-образование в зеркале социологических исследований

Оксана Бутурлина, Татьяна Лисоколенко, Сергей Довгаль, Коммунальное учреждение высшего образования «Днепровская академия непрерывного образования»

Статья посвящена исследованию тенденций и механизмов внедрения STEM-инноваций в Украине. Внимание сосредоточено на измерении понимания STEM-образования и его сущности, на перспективах и трудностях внедрения этих социальных технологий в украинских реалиях. В статье представлены результаты количественных исследований, проведенных на основе авторских методик, членов педагогического коллектива, учащихся, экспертной группы и родителей учеников старших классов. На основе проведенного подсчета результатов мониторингов, сравнивая ответы разных категорий респондентов, авторы пытаются обобщить состояние технологий STEM в современном украинском обществе и приходят к выводу, что внедрение соответствующих инноваций способствует развитию диалога среди всех участников образовательного процесса, родителей и потенциальных работодателей. Проведенные исследования позволяют констатировать следующее. Педагоги экспериментальных учебных заведений имеют достаточно высокий уровень мотивации к внедрению инноваций, открыты для сотрудничества и понимают важность нововведений в современной украинской школе. Опрошенные школьники в целом поддерживают внедрение STEM-инноваций, формируя для себя приоритетные направления, с которыми связывают будущую профессию. При этом, осознавая перспективность направления STEM, опрошенные учащиеся не понимают, в какой сфере и где они могут работать в будущем, выбрав STEM-профессию. Результаты исследования показали, что современные родители заинтересованы в том, чтобы оказывать влияние на выбор будущей профессии своими детьми. Однако непосредственное влияние родителей на выбор будущей профессии ограничено, поскольку у значительного числа старшеклассников есть собственное мнение по этому вопросу, которое частично или полностью не совпадает с мнением родителей. Проведенные исследования позволяют утверждать, что один из самых перспективных способов внедрения STEM – это объединение усилий педагогов, работодателей, учащихся и современных родителей.

Ключевые слова: общество, инновации, образование, стратегия развития образования в Украине, наука, технологии, инженерия, мониторинг

Formulation of the problem.

Modern model of society progressive movement is formed under the influence of humanistic tendencies, which are represented in economic theory and economic practice. As a result, innovations that are focused on building human potential, one of which is STEM innovation, are spreading in education. Education Development Strategy presented by the World Bank Group focuses on addressing key triad of needs related to building the educational sector and expanding education opportunities for people such as: 'invest early' (Investearly), 'invest smartly' (Investsmartly), 'invest for all' (Investforall) [11]. Modern model of society progressive movement is formed under the influence of humanistic tendencies, which are represented in economic theory and

economic practice. As a result, innovations that are focused on building human potential, one of which is STEM-innovation, are spreading in education.

STEM – a series or sequence of educational programs designed to solve the problem of the scientific and engineering specialists lack for high-tech industries and raise the competitiveness of the state. It is a priority in state policy towards economy strengthening and state social order to the educational sector. Consequently, relevance of STEM in the modern European institutional space is beyond doubt.

However, today there is a certain dispersion of ideas, views, implementation directions of STEM-innovations. European countries have deferent initiatives for the STEM education implementation but all of them aimed at implementing policies in

the following positions: development of scientific education for youth, ensuring wide awareness of the STEM industries development relevance, attracting young people to research in natural sciences and mathematics. The consequence is that today most countries have their own global approach to solve STEM issue at the national level: some have adopted national strategies, while others contribute to creation of specialized regional or local centers to improve the quality of teaching STEM subjects.

Analysis of research and publications.

Multivariety in directions of STEM realization and implementation can be considered a definite ontological theory that deserves attention and reflection in the Ukrainian public space. The European Schoolnet Academy experts state that national strategies for the introduction of STEM as innovation should be aimed at: creating a positive image of science, increasing the population's scientific literacy, improvement in the state of teaching and academic achievement at school, increasing students' interest in science, its popularization, overcoming gender stereotypes and achieving gender balance [12]. Current global STEM education models are based on the following common factors: reforming curricula, changing educational standards, establishing partnerships between schools, universities and employers, creating research centers for youth, innovation parks, STEM centers, STEM-ambassadors, STEM-laboratories [7]. But, at the same time, STEM-innovation which is so rapidly moving in the socio-pedagogical community, has been little discussed in business or industrieconomic circles, and remains something like a 'black box' the content of which is not entirely clear.

With a wide range of directions, STEM research is the most diverse [1; 2; 3; 4; 5; 10].

In Ukraine, despite the very young direction of STEM, the implementation programs have been developed at the government level for schools, universities, science centers (Letter Institute of Education Content Modernization 2015; Orders of the Ministry of Education and Science of Ukraine 2016, 2017) [6; 8; 9].

In the other hand, STEM coalition of Ukraine brings together the efforts of the non-government sector (NGO, employers and other). Important role in the development of Ukrainian STEM education model is played by the efforts of scientists and practitioners who are trying to develop authorial technologies in the framework of experimental research at the national and regional levels. The data

for this paper comes from the Regional Ukrainian project "STEM on the river Dnepr", which involves 41 educational centers in Dnipropetrovsk Region (secondary schools, scientific and technological lyceums, gymnasiums), STEM educators and partner organizations, representing regional industry. The main task of this STEM community is to build a unique regional innovative STEM education model, to develop young people's interest in STEM education and careers.

So, the first steps towards implementation of various STEM areas as innovation and education have already been made in the educational space. However, today members' of the European STEM coalition attention is focused on finding successful STEM implementation practices; the need for development of monitoring tools to assess effectiveness of various STEM activities is highly acute. Creating such an assessment system in the STEM area will allow carrying out of comparative studies in the future.

The presentation of the main material.

Purpose of the article is to summarize the results of conducted sociological research, determine the specificity and features of STEM introduction as a topical modern innovation in Ukraine (on the example of Dnipropetrovsk region). Continuing the approaches proposed by European researchers (Kudenko, Gras - Velázquez). in the inGenius project, we expanded the scope of the study and involved groups of reference people who influence the choice of a profession by young people. These are parents, teachers and experts of the region, representing different communities. The results presented in this paper can be useful for educators who are trying to build their own new model of education and solve the problems of promoting professions among young people.

Analysis of the results

I. 'PEDAGOGICAL WORKERS' MOTIVATIONAL AND TECHNOLOGICAL READINESS FOR EXPERIMENTAL WORK ON INTRODUCTION OF THE STEM-EDUCATION INNOVATIVE MODEL IN DNIROPETROVSK REGION'

It should be noted that the study of teachers' opinion was very important because STEM as a direction came to Ukraine first of all through the education system, the most massive - through the school, and teachers, in this case act as agents of change, from whose thoughts and guidelines further development of STEM-innovations in Ukraine is largely dependent.

General characteristics of conducted research

Respondents	Number of respondents	Purpose of the poll	Method	Dates
Principals, coordinators and teachers of experimental schools	230	Purpose of the study was to identify the level of motivation and technological readiness of pedagogical workers for experimental work on the introduction of STEM education innovative model in regional secondary education institutions	On-line poll with google-form service (author's questionnaire)	April 2017
10th form pupils of Dnipropetrovsk region general education institutions	670	Purpose of the research was to investigate students' public opinion about studying subjects and selecting STEM-professions	On-line poll with google-form service (author's questionnaire)	October 2017
Expert Group: Management of leading enterprises of Ukraine; Employees of higher educational institutions of Ukraine; The heads of local education authorities; Representatives of employment centers	40	Purpose of the survey is to study the experts' opinions of different categories on the main problems and perspectives of introducing STEM-education at the regional level (on the example of Dnipropetrovsk region).	On-line poll with google-form service (author's questionnaire)	April 2018
Parents of high school students	486	Purpose of the survey is to study the level of parents' influence on the professional orientation of senior students.	On-line poll with google-form service (author's questionnaire)	October 2018

Conducted questionnaire allows assuming the following. Interviewed representatives of experimental educational institutions generally have a positive attitude towards innovation, but provided that it will be aimed at working with students, introduction of new forms and methods of work. In general, it can be stated that surveyed educators are ready to implement changes related to the implementation of innovations.

Innovations implementation in any sphere of human life is always associated with a variety of difficulties. Among the reasons that may slow the introduction of new pedagogical ideas and technologies, the respondents highlight, first of all, insufficient material provision - (33%), conservatism in education - (16%), excessive saturation of educational material - (14%), hasty introduction of new in the process of training - (12%), lack of personal time for the implementation of innovations - (13%). Also, attention is drawn to the fact that only 6% of the respondents identified

among the reasons that hinder innovation activity, students' psychological unwillingness to perceive innovations.

Similar survey results may indicate the readiness of students themselves to perceive new pedagogical ideas and technologies in education, but among the main reasons that impede their implementation are material provision, educational program imperfections and teachers' overload. (Chart № 1).

Respondents were given an opportunity to determine their vision of what factors could affect the successful implementation of STEM education in their institution. (Chart № 2).

Such respondents' position may indicate a lack of understanding of potential employers and government bodies' role in the STEM education implementing process.

The vast majority of surveyed educators (85%) are convinced that introduction of STEM education will improve the quality of education at their institution. It is clear that STEM-education

in educational institutions can be realized only in specific areas of study, since this concept includes application of science, technology, engineering, mathematics in the educational process. In this study, respondents were asked to decide on exactly which areas STEM education could be carried out at their institution. Most respondents noted that in their educational institution STEM education can be carried out in the following areas: computer technologies (28%), natural sciences (27%) and

mathematics (26%). A much smaller number of respondents noted that in their educational institution STEM education could be applied in areas such as biology and compatible sciences (12%) and traditional engineering (5%). It should be noted that traditional engineering is one of the STEM education key areas but as we see from the survey results, educational institutions are not ready for this direction development today because they do not have appropriate material base.

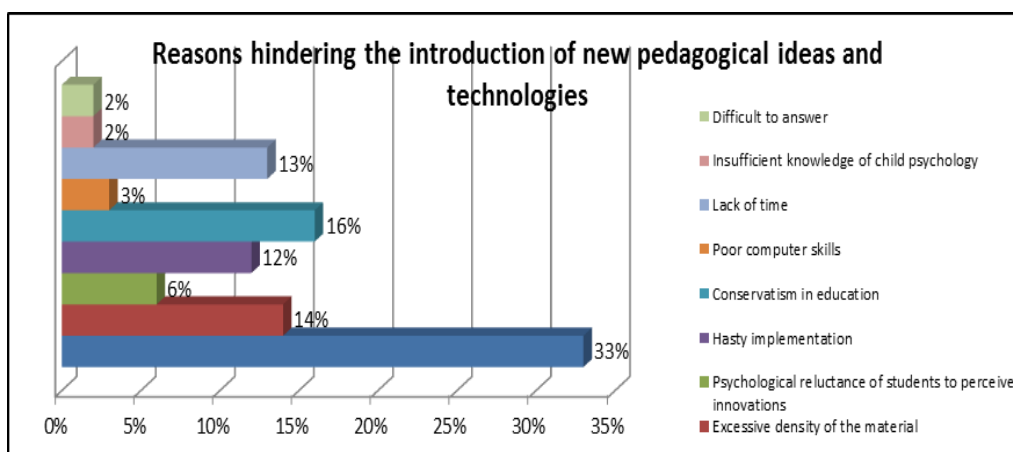

Chart № 1. 'Reasons hindering the introduction of new pedagogical ideas and technologies'

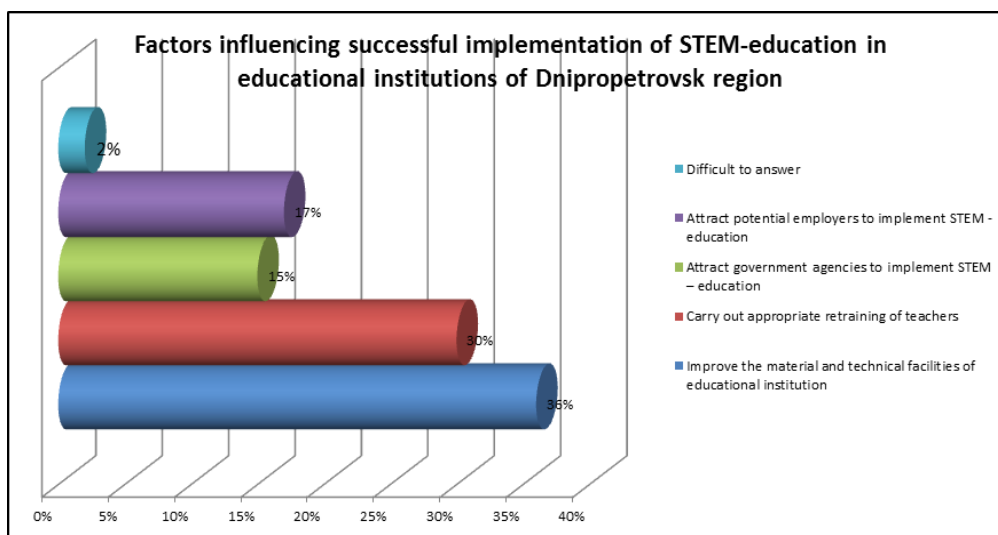

Chart № 2. 'Factors influencing successful implementation of STEM-education in educational institutions of Dnipropetrovsk region'

The survey on which class should be STEM-education implemented from in Dnipropetrovsk region educational institutions showed interesting results. Thus, the vast majority of respondents (70%) believe that STEM-education should be introduced in elementary school (grades 1-4) already. Only 5%

of respondents noted that STEM-education should be introduced from high school (grades 9-11). Almost a third of respondents (23%) believe that STEM-education should be introduced in grades 5-9.

Conducted research makes it possible to state the following. Educators of experimental educational

institutions have a sufficiently high level of motivation to innovate, open to cooperation and understand the importance of innovations in the modern Ukrainian school. This is partly due to possibilities of creative self-realization for both teacher and student, an opportunity to increase students' curiosity towards different school subjects and so on. At the same time, understanding the importance of innovations, surveyed teachers have some concerns about their implementation. Concerns related to insufficient material provision, conservatism in education, overload of educational material, etc.

The study suggests that the vast majority of respondents do not fully understand the peculiarities and prospects of school's interaction with potential employers. This may indicate a narrower understanding of STEM-education nature that is perceived by educators only as part of school's educational environment for the child and teacher. At the same time, other potential perspectives from realization of the directions of STEM-education were almost not taken into account by the respondents. Respondents consider computer technologies, natural sciences and mathematics the most favorable areas for implementing STEM-education in school. Moreover, engineering and robotics remain underestimated. Perhaps this is connected, on the one hand, with a low level of material and

technical base of educational institutions, on the other hand – with a narrow view of the possibilities of integration of different directions of STEM-education into the school's educational process. We emphasize integration itself, because it is this way of implementing STEM-education at school, according to respondents, is a priority.

Also, a sociological survey allows to state that experimental educational institutions need assistance in the form of a thorough education, which can be implemented as a cross-cutting component of the forms chosen by respondents. Such education should be related to the explanation of the possibilities of integrating various areas of STEM education into the educational process of the school, explaining the significance of the effective implementation of STEM education in school as an integral part of a successful student's personality, and in the future a graduate of an adult school, since STEM-education has a large number of opportunities for implementing a competent approach in school.

II. 'STUDYING THE ATTITUDE OF 10TH GRADE STUDENTS TO THE STUDY OF SUBJECTS AND SELECTION OF STEM PROFESSIONS'

Survey results make it assumable that the polled 10th grade students are interested in different directions of STEM – education. (Chart № 3)

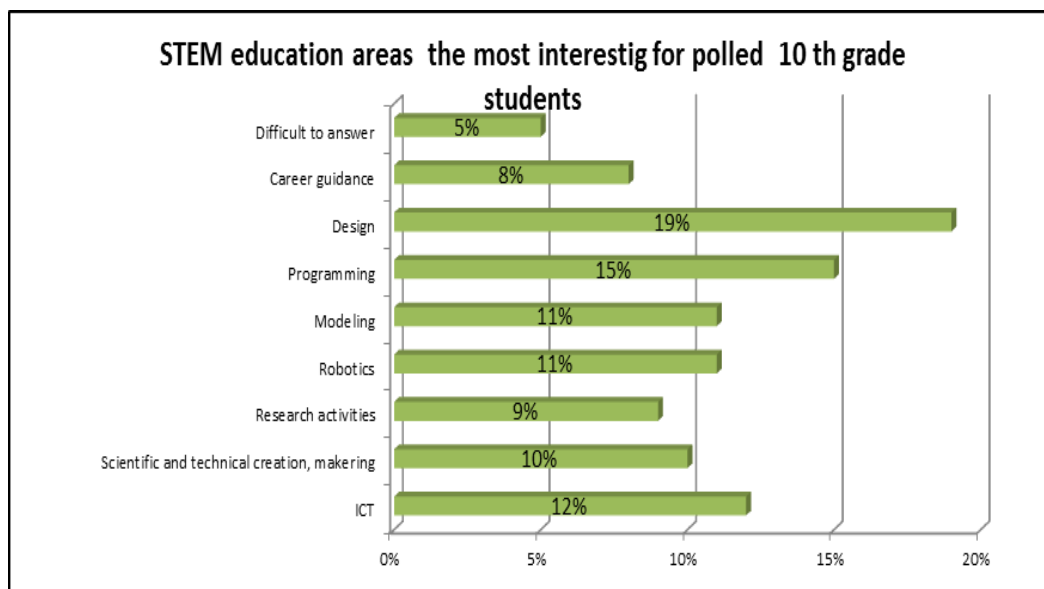

Chart № 3. 'STEM education areas the most interestig for polled 10 th grade students'

Vast majority of polled students (92%) fully agree that in the nearest future society will need specialists in STEM fields (scientists, technologists, engineers, etc.). 74% of 10th grade students would like to learn more about STEM professions while studying at school.

As shown by the research results, natural, mathematical disciplines and technological education are not very interesting for the questioned children. So, only the third of respondents (25%) noted that these are the most beloved subjects. Most

respondents (almost 38%) are interested in these particular directions of education not more than other. At the same time 14% state that there would be a greater interest in natural and mathematical disciplines, but everything depends on the teacher's level of training. It was categorically noted that these subjects are remarkably difficult and they do not want to study by 14% of those polled. Absolutely do not want to learn 5% of those polled. 4% of the respondents are not determined on the question. (Chart № 4).

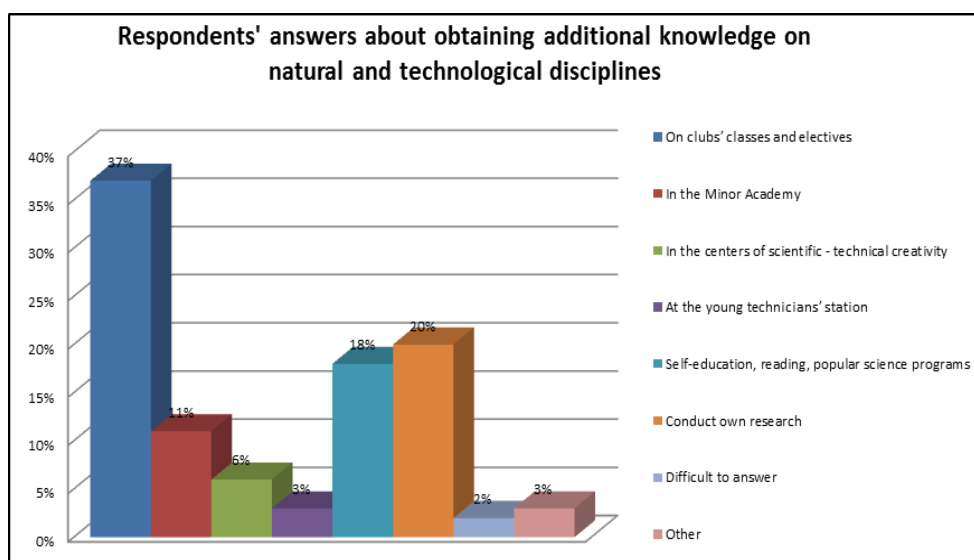

Chart № 4. 'Respondents' answers about obtaining additional knowledge on natural and technological disciplines'

However, the questionnaire showed that only 25% of respondents indicated they could choose STEM-professions like industries related to natural sciences, technologies and mathematics. At the same time, respondents (29%) said that they would like to choose a profession in the industry, but do not know where they would be able to work in the future. One-fourth of respondents (25%) noted that they lacked sufficient knowledge of natural sciences and mathematics and could not choose a profession in the field of STEM. Also 10% of respondents noted that in their opinion this direction is not promising.

Let's dwell on the poll results concerning the students' thoughts about choice of future profession and the forms of career guidance.

The questionnaire results showed that majority of poll participants (58%) have already decided on their future career choice, and 29% - have not. Difficult to answer - 12%.

The vast majority of polled 10th grade students believe that a person can decide on the

choice of future profession while studying at a general education institution. Thus 55% noted that it is possible to determine the choice of future profession while studying in the 10th form. At the same time 20% of the respondents consider it's normal to determine their future profession choice in the 11th form and 13% believe that it is possible during studying in the 5-7 form. Only 2% of respondents believe that the future profession can be chosen only before entering the university or college. 6% of respondents are not determined on the given question.

Respondents in the 10th grade did not identify the professional orientation tools, which contribute to the future professional choice. (Chart № 5).

Among the criteria that influence the choice of future profession and directions of training respondents distinguish the following. (Chart № 6).

Conducted research gives the ability to establish the following. STEM topics of interest

to students are clearly outlined. The vast majority of respondents in the 10th grade would like to learn more about the world of STEM-professions while studying at school. 10th grade students interested in natural and technological disciplines are studying not only in school, but also attend additional classes and carry on individual work. Although most 10th grade respondents agree that knowledge of mathematics, natural sciences and technology is needed for successful career in the future, not all of them have the appropriate skills and qualities required to work in these areas. Therefore, the level of interest among students in the study of subjects of natural, mathematical and technological cycles is sufficiently high, but it is entirely natural that not all of them have the appropriate skills and inclinations for this sphere. And this was just one of the problems existing in the process of studying the subjects of natural, mathematical and technological cycles and consequently, in the process of STEM

– education implementation. Another problem is that only a small part of the respondents choosing a branch related to natural sciences, technology and mathematics clearly understand in what sphere and where they will work in their further life. Therefore, the majority of polled GEI students support the STEM direction and understand its prospects but do not understand in what sphere and where they will work in the future, even choosing the STEM profession. Survey results showed that the majority of respondents in the 10th grade today have already determined the future profession choice. Therefore, the majority of respondents believe that a person can determine the future profession choice during studying at GEI. But the part of respondents noted that they still need help in choosing the future profession. At the same time, polled 10th grade students did not define the professional orientation tools, which can help their future profession choice.

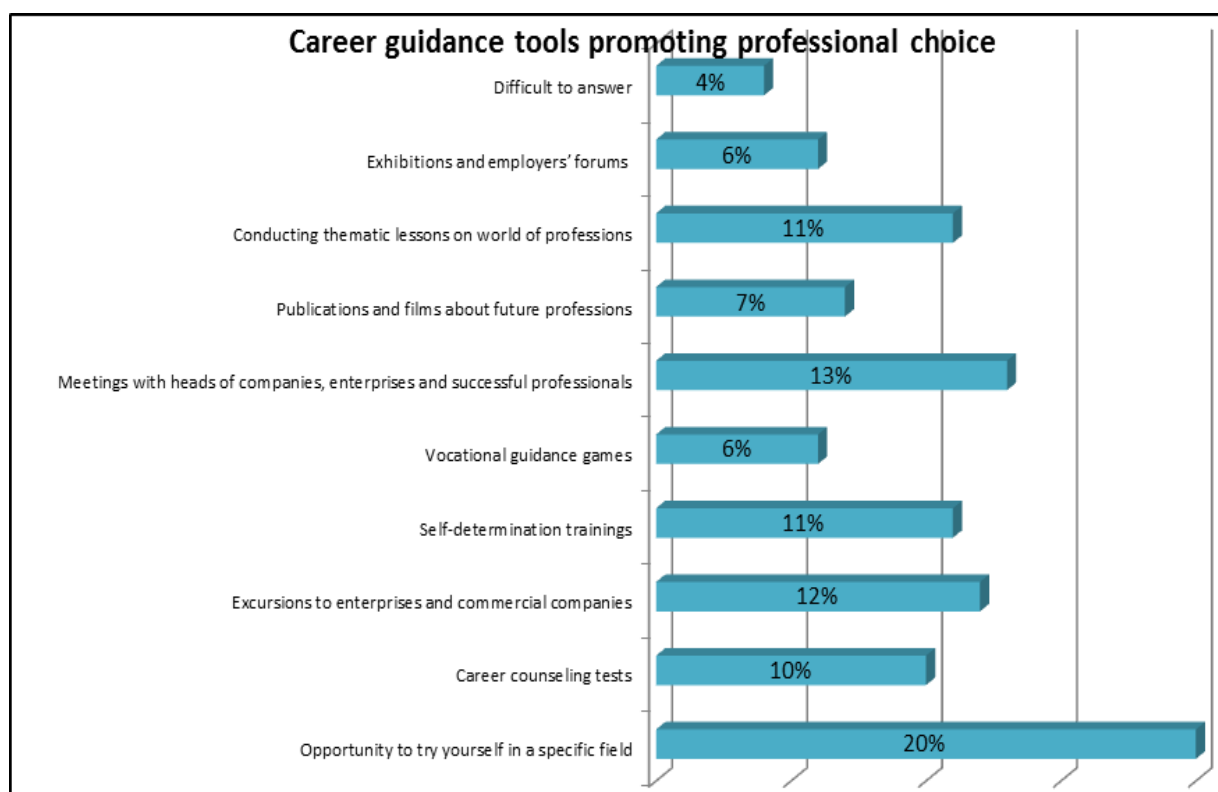

Chart № 5. 'Career guidance tools promoting professional choice'

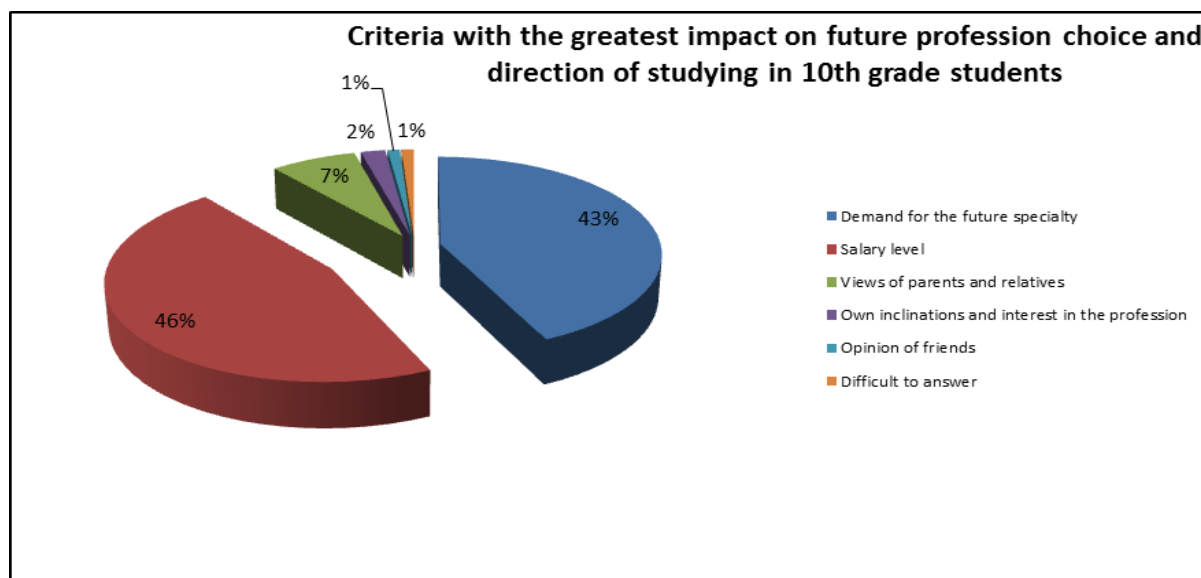

Chart № 6. 'Criteria with the greatest impact on future profession choice and direction of studying in 10th grade students'

III. 'PROBLEMS AND PROSPECTS OF STEM-EDUCATION IMPLEMENTATION IN DNIPROPETROVSK REGION' (expert survey)

Monitoring of expert opinions was seen relevant not only to examine the opinions of various specialists regarding the complexity of STEM education implementation, but also to attract their attention to these innovations, determine the level of readiness of different society layers and their representatives to solve professional orientation problems. The study of expert opinion on problems and means of overcoming STEM personnel deficit in various areas of professional activity, identifying the most in-demand STEM specialty, suggests the following. Today there is a shortage of STEM personnel. Experts believe that the most promising ways to overcome this deficit are: establishment of cooperation between school, university and enterprises (21% of respondents supported this position); introduction of joint projects with employers (17% of respondents supported this position), updating of school and university curricula (16% of respondents supported this position). That, in turn, confirms the prospect of certain directions of reforms in education. At the same time, insufficient methods of solving qualified employees lack problem according to experts are the following: support of the promising youth by employers (12% of respondents supported this position) and introduction of dual education (13% of respondents supported this position). It can be assumed that such percentage rate is related with regulatory norms of this work, insufficient

distribution of these support forms and lack of awareness in employers about such involvement of young people to work in their companies / enterprises. The vast majority of experts believe that modern education should be based on close interaction between general education institutions, higher educational institutions, enterprises (various forms of ownership), local self-government bodies for the training of skilled labor in the labor market. 58% of those polled fully agree with this statement and only 39% partially support the idea. 3% of the respondents have not decided on the answer to the question. (Chart № 7).

The study of supporting mechanisms for promising pupils and students by potential employers demonstrated the following. 40% of respondents believe that young people may be determined on the choice of profession while studying in grades 10-11. Respondents believe that one of the most important criteria for choosing the future specialty is the level of wages (35% of respondents supported the position), inclinations and interests of youth (26% of respondents supported the position), demand for the future specialty (17% of respondents supported the position). Interestingly in previous studies youth's (pupils) responses to this question were distributed as follows: more important for young people in choosing the future profession is the level of wages (46%) and the demand for future specialty (43%). Also, taking into account different areas of work, experts' opinions were unevenly divided on the questions about career support tools: 15% of

respondents identified excursions to enterprises, 14% - meetings with business leaders, 10%—employers' forums. It should be noted that answers of previously polled senior students are similar to the experts' opinion. Attention is drawn to the fact that neither students nor experts have formed a dominant position in responding to this question. The vast majority of experts are ready to organize practices for pupils and students (76% of respondents supported the position). 42% of respondents are sure that students' involvement to the internship is the

most effective form of support for promising youth. However, none of respondents pointed out that the statutory could entirely or partially pay the cost of training. Instead, 14% of those polled experts tend to the fact that introduction of grants and 12% - introduction of scholarship are effective forms of supporting talented youth.

Accordingly, it can be assumed that the selected expert group as a whole has its own vision of how to promote the STEM education brand in the Ukrainian society.

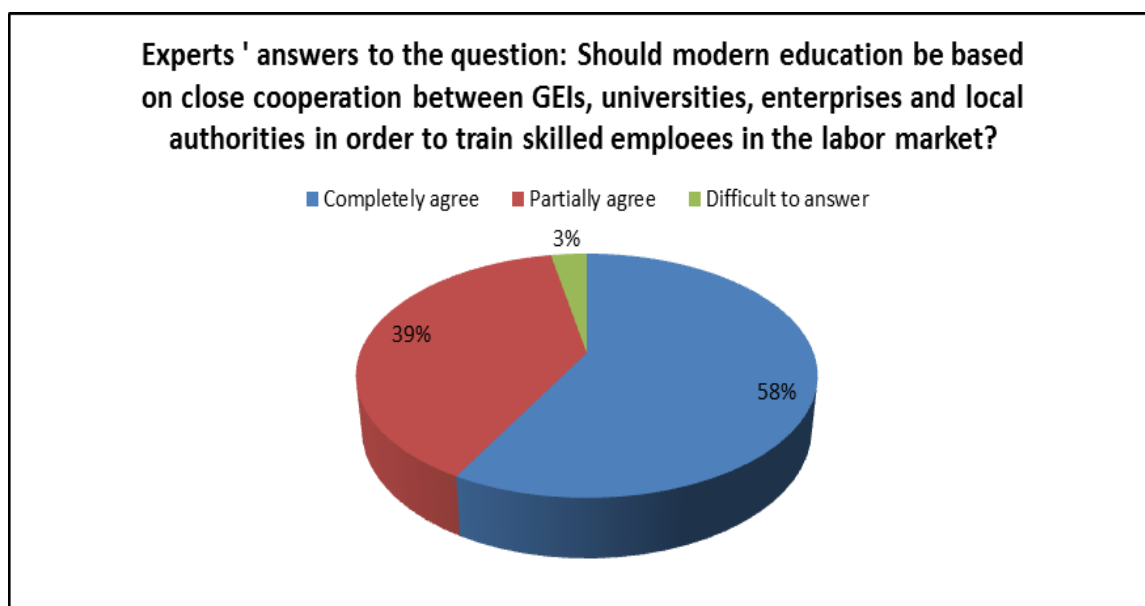

Chart № 7. 'Experts' answers to the question: Should modern education be based on close cooperation between GEIs, universities, enterprises and local authorities in order to train skilled employees in the labor market?

The study of supporting mechanisms for promising pupils and students by potential employers demonstrated the following. 40% of respondents believe that young people may be determined on the choice of profession while studying in grades 10-11. Respondents believe that one of the most important criteria for choosing the future specialty is the level of wages (35% of respondents supported the position), inclinations and interests of youth (26% of respondents supported the position), demand for the future specialty (17% of respondents supported the position). Interestingly in previous studies youth's (pupils) responses to this question were distributed as follows: more important for young people in choosing the future profession is the level of wages (46%) and the demand for future specialty (43%). Also, taking into account different areas of work, experts' opinions were unevenly divided on the questions about career support tools: 15% of

respondents identified excursions to enterprises, 14% - meetings with business leaders, 10%—employers' forums. It should be noted that answers of previously polled senior students are similar to the experts' opinion. Attention is drawn to the fact that neither students nor experts have formed a dominant position in responding to this question. The vast majority of experts are ready to organize practices for pupils and students (76% of respondents supported the position). 42% of respondents are sure that students' involvement to the internship is the most effective form of support for promising youth. However, none of respondents pointed out that the statutory could entirely or partially pay the cost of training. Instead, 14% of those polled experts tend to the fact that introduction of grants and 12% - introduction of scholarship are effective forms of supporting talented youth.

Accordingly, it can be assumed that the selected expert group as a whole has its own vision of how to promote the STEM education brand in the Ukrainian society.

IV. 'THE INFLUENCE OF PARENTS ON PROFESSIONAL ORIENTATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS'

STEM - innovations is an area of activity that is directly related to the professional orientation of modern youth, which is why, in the context of the development of dialogue in the modern Ukrainian educational space, it is important to focus on the opinion of the parents of students of experimental educational institutions.

The survey showed that the vast majority of questioned parents (92%) discussed the problem of choosing a future profession with their children; only (4%) of respondents indicated that they did not discuss this problem with their children and (4%) of respondents are not determined on the given question.

The research also demonstrated that parents' thoughts about choosing a future profession often coincide with the child's view. Thus, this was indicated by (42%) of the interviewed respondents. While 40% of parents surveyed said their opinion on the choice of future occupation was only partially equivalent to their child's opinion. Along with this 14% of respondents noted that their opinion does not completely coincide with the opinion of their own child. 4% of respondents are not determined on the given question, respectively.

Among the areas of professional activity in which respondents advise to apply the skills of high school students, it is possible to single out, first of all, information technologies (27%), medicine (11%), administrative activities (10%), production (9%), science (9%), art (7%), pedagogy (7%), sphere of service (7%), sports (5%), military affair (3%).

Among the main criteria that influence the choice of specialty for high school students, the respondents emphasize: the level of wages (33%), the demand for the future specialty (30%), the tendency and interest in the specialty for children (30%). Only (3%) of respondents noted that among the suggested criteria, the opinions of parents and relatives and the opinion of friends (3%). (1%) of respondents are not determined on the given question.

It should be pointed out that according to the sociological survey «Studying the attitude of 10th grade students to the study of subjects and selection of STEM professions», which was held in October 2017 among the criteria that influence the choice of the future profession and areas of study, the students interviewed singled out, first of all: the level of payment labor (46%) and the demand for a future specialty (43%). (see Chart № 6).

Thus, the answers of the parents interviewed regarding the criteria influencing the choice of future profession by the high school students confirm their low level of influence on the choice of future profession by the student youth. The same opinion is shared by the high school students themselves and their parents. (Chart № 8)

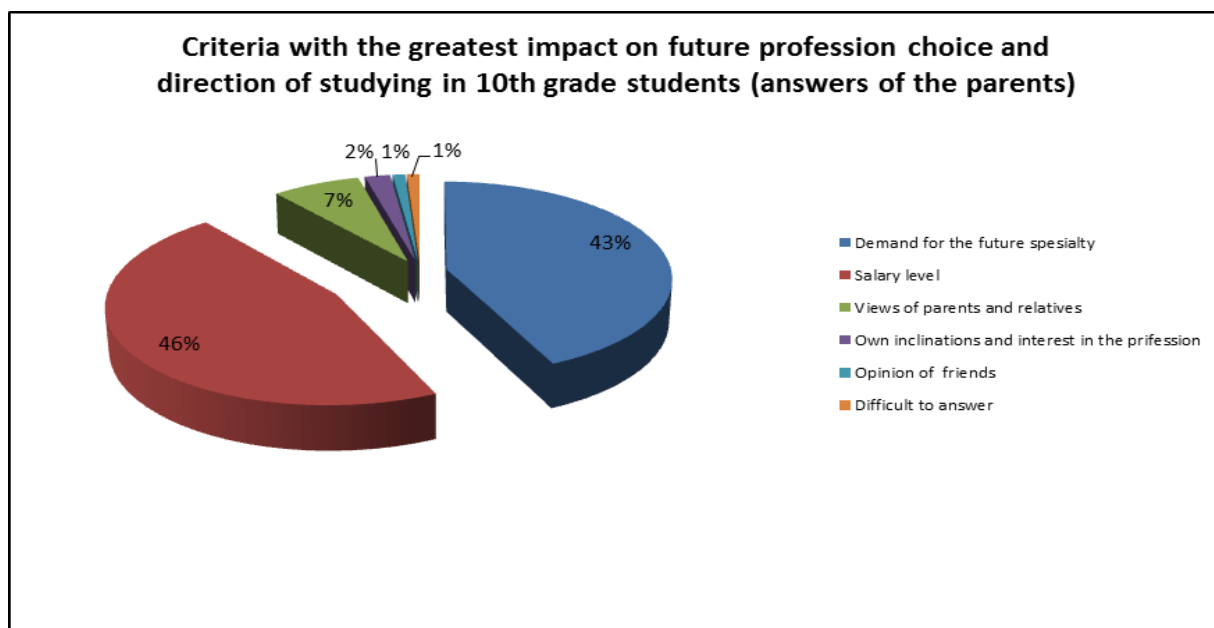

Chart № 8. 'Criteria with the greatest impact on future profession choice and direction of studying in 10th grade students (answers of the parents)'

Thus, the results of the study showed that modern parents are motivated to influence the choice of the future profession of their own children. However, the direct influence of parents on the process of choosing the future profession of their children is limited because a significant number of high school students have their own opinion on this issue, which is in part, or does not coincide, with parents.

Conclusions.

Consequently, the study made it possible to form a general conceptual vision of prospects for introduction of various STEM areas in Ukraine on the example of Dnipropetrovsk region. Taking into account the diversity of carried out monitorings, the willingness of teachers, students and experts to innovation related to STEM sphere is highly positive. However, each group of respondents has its difficulties and concerns about implementation and promotion of STEM brand. Thus, in general, teachers are concerned about weak material and technical base of schools and not all have full confidence in their own knowledge and skills needed for full implementation of STEM

education. As for the students, it is necessary to point out that there are problems with interest of students to natural and mathematical sciences, there is no established view of students on interesting or preferable forms of career guidance in the choice of future profession. Salaries and demand on the labor market and not students' interest remain dominating in future career choice. The poll allowed to see some differences between the perceptions of what is a STEM school and what is STEM occupations in adulthood.

The parents' survey showed that this group of respondents is interested in the process of choosing their child's future profession, but they have no significant influence on the final decision of their own children. Also, this monitoring assured that the most reliable way to implement STEM is to unite the efforts of educators, employers, students and modern parents.

STEM innovations create a new space for a steady dialogue between educators, parents and employers for the development of the economies of the states and engage youth in STEM industry.

REFERENCES

1. Belland, B.R., Walker, A.E., Kim, N.J., & Lefler, M. (2017). «Synthesizing results from empirical research on computer-based scaffolding in STEM education: A meta-analysis». *Review of Educational Research*, 87 (2), 309-344.
2. Caprile, M., Palmé, R., Sanz, P., & Dente, G. (2015). "Encouraging STEM Studies for the Labour Market". *Report. European Parliament*. Retrieved from: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/542199/IPOL_STU\(2015\)542199_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/542199/IPOL_STU(2015)542199_EN.pdf)
3. Coleman, N., Farina, D.M., Rabinovich, L. (2017). "Common denominators to learner-centered success: Undergraduate STEM, graduate teacher education, and an educational technology doctoral program". *Handbook of research on learner-centered pedagogy in teacher education and professional development*. DOI: 10.4018/978-1-5225-0892-2.ch002
4. Kelley, T., & Knowles, G. (2016). "A conceptual framework for integrated STEM education". *International Journal of STEM Education*, 3-11. DOI: <https://doi.org/10.1186/s40594-016-0046-z>
5. Kudenko, I. & Gras-Velázquez, A. (2016). "The future of European STEM workforce: What Secondary School Pupils of Europe Think About STEM Industry and Careers". *Insights from Research in Science Teaching and Learning: Selected Papers*. Switzerland: Springer International Publishing.
6. Instytut modernizatsiyi zmistu osvity (IECM) «Pro zaprovadzhennya napryamiv STEM-osvity» [Letter Institute of Education Content Modernization (IECM) "On introduction of directions of STEM-education"], 2.1, 10-14. (2015). Retrieved from: <https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqBM0APKd2tFMXVtZU96NzA/view> [in Ukrainian].
7. Marginson, S., Tytler, R., Freeman, B., & Roberts, K. (2013). *STEM Country Comparisons. Report for the Australian Council of Learned Academies*. Australian Council of Learned Academies, Melbourne. Retrieved from: <https://www.acola.au>
8. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy «Pro stvorennya robochoyi hrupy z vprovadzhennya steblovoyi osvity v Ukraini» [Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine "On the Establishment of a Working Group on the Implementation of Stem-Education in Ukraine"], 188. (2016). Retrieved from: <https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqBM0APKSG1MMXREeVFpNDg/view> [in Ukrainian].
9. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy «Pro provedennya naukovo-doslidnoyi roboty na ukrayins'komu rivni na temu: Naukovo-metodychni zasady stvorennya ta funktsionuvannya Vseukrayins'koho naukovo-metodychnoho virtual'noho STEM-tsentru na 2017 rik 2021» [Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine "On conducting research and experimental work at the Ukrainian level on the theme: Scientific and methodical principles of creation and functioning of the All-Ukrainian scientific and methodological virtual STEM-center for 2017–2021"], 708. (2017). Retrieved from: <https://drive.google.com/file/d/0B3m2TqBM0APKaXJGVlk1bVZ2cFk/view> [in Ukrainian].

10. Peterson, A., Gaskill, M., & Cordova, J. (2018). *Connecting STEM with Social Emotional Learning (SEL) Curriculum in Elementary Education*. In *Society for Information Technology & Teacher Education International Conference, 1212-1219*. Retrieved from: <https://www.learntechlib.org/primary/p/182681>.
11. *Quality training for all (QTFA). "Investments in knowledge and skills to promote development in the education sector of the World Bank Group for the period until 2020"*. Retrieved from: URL: http://www.siteresources.worldbank.org/EDUCATION/Resources/ESSU/4632921306181142935/Russian_Exec_Summary_2020_FINAL.pdf.
12. Wynarczyk, P., & Hale, S. (2009). *Improving take-up of science and technology subjects in schools and colleges: A synthesis review*. Newcastle: Newcastle University.

Бутурліна Оксана Василівна

Канд. філос.н., доцент
Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти»
49006, Дніпро, вул. В. Антоновича, 70

Email: buturlina71@gmail.com

Buturlina Oksana

PhD, Assoc. Prof.
Communal Institution of Higher Education «Dnipro Academy of Continuing Education»
70, Antonovicha str., Dnipro, 49006, Ukraine

ORCID 0000-0002-9603-4752

Лисоколенко Тетяна Володимирівна

Канд. філос.н., доцент
Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти»
49006, Дніпро, вул. В. Антоновича, 70

Email: lusokolenko@gmail.com

Lysokolenko Tatyana

PhD, Assoc. Prof.
Communal Institution of Higher Education «Dnipro Academy of Continuing Education»
70, Antonovicha str., Dnipro, 49006, Ukraine

ORCID 0000-0003-1545-8682

Довгаль Сергій Анатолійович

Канд. філос.н., доцент
Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти»
49006, Дніпро, вул. В. Антоновича, 70

Email: sdovgal2010@gmail.com

Dovgal Sergey

PhD, Assoc. Prof.
Communal Institution of Higher Education «Dnipro Academy of Continuing Education»
70, Antonovicha str., Dnipro, 49006, Ukraine

ORCID 0000-0002-7134-7488

Цитування: Бутурліна О. В. Особливості розробки процедурного плану для аналізу дискурсу мусульман в українській пресі / О. В. Бутурліна, Т. В. Лисоколенко, С. А. Довгаль // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 6. – С. 56-68.

Citation: Buturlina, O.V., Lysokolenko, T.V., & Dovgal, S.A. (2019). Osoblyvosti rozrobky protsedurnoho planu dlia analizu dyskursu musulman v ukrainskii presi [Features of the development of a research plan for Muslims discourse analysis of the Ukrainian press]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (6), 56-68.*

Стаття надійшла / Article arrived: 19.05.2019

Схвалено до друку / Accepted: 20.06.2019

Особливості організаційної культури в громадському секторі українського суспільства в умовах демократичного транзиту: соціологічний аналіз

Наталія Кравченко, Класичний приватний університет

Організаційна культура інтерпретується як складова соціального управління, базовою, інтегральною характеристикою якої є упорядкована система цінностей, уявлень, переконань і нормативних зразків поведінки, що забезпечує оптимальну внутрішню інтеграцію та зовнішню адаптацію організації чи соціального інституту. Доведено, що громадські, недержавні організації виступають як добровільні об'єднання громадян, спрямовані на досягнення суспільно значимих цілей, реалізацію власних і колективних потреб без отримання прибутку, що вказує на наявність певної організаційної структури. Інституції громадянського суспільства в транзитивному суспільстві більш адаптивні до суспільних трансформацій, створюючи фундамент формування демократичної системи соціального управління. Виокремлено структурні компоненти організаційної культури громадського сектору суспільства: 1) соціетальні складові (ідентичність, архетипи керівника); 2) ціннісно-нормативні складові (цінності, організаційні цінності і норми); 3) організаційно-управлінські складові організаційної культури (стиль керівництва в організації, структура комунікації, соціально-психологічний клімат). На основі результатів соціологічного опитування виявлено структурні і змістовні особливості організаційної культури в громадському секторі українського суспільства в умовах демократичного транзиту: 1) у вимірі соціетальних складових – домінування соціальної ідентичності на фоні підсилення соціетальної ідентичності, домінування креативного функціоналу в архетипі керівника; 2) у ціннісно-нормативному вимірі – відносно інтегрована ціннісна система, орієнтація на людський ресурс і якість, морально-психологічна і комунікативна основа соціальних норм; 3) у вимірі організаційно-управлінських відносин – демократичний і ситуативний стиль керівництва, середній рівень відкритості інформаційних потоків, позитивний соціально-психологічний клімат. Визначено, що розвиненість громадянського суспільства виступає показником демократичності соціального управління в державі, хоча і має певні відмінності в можливостях виявлення, участі в прийнятті управлінських рішень і їх контролю в різних секторах суспільства: державному (особливо в сфері управління), комерційно-приватному.

Ключові слова: транзитивне суспільство, громадські організації, соціетальні складові організаційної культури, соціальна ідентичність, архетипи, ціннісно-нормативні складові організаційної культури, організаційні цінності, організаційно-управлінські складові організаційної культури, стиль управління

Features of organizational culture in the public sector of Ukrainian society in the conditions of democratic transit: sociological analysis

Natalia Kravchenko, Classical Private University

Organizational culture is interpreted as a component of social management; the basic integral characteristic of which is an ordered system of values, representations, beliefs and normative patterns of behavior that provides optimal internal integration and external adaptation of an organization or social institution. It is proved that public and non-governmental organizations act as voluntary associations of citizens aimed at achieving socially significant goals, realizing their own and collective needs without profit, indicating the existence of a certain organizational structure.

Transparent society is associated with the notion of democratic transit, which can be defined as a political process taking place in the existing legal state of the state and accompanied by a break in the institutes of the emerging political regime, the establishment and strengthening of a broad network of democratic institutions of civil society and the strengthening of democratic functions of state power structures. Institutions of civil society in a transitive society are more adaptable to social transformations, creating the foundation for the formation of a democratic system of social governance.

The structural components of organizational culture of the public sector of society are singled out: 1) societal components (identity, archetypes of the leader); 2) value-normative components (values, organizational values and norms); 3) organizational and managerial components of organizational culture (style of management in the organization, structure of communication, socio-psychological climate). On

the basis of the results of the sociological survey structural and informative features of organizational culture in the public sector of Ukrainian society in the conditions of democratic transit were revealed:

1) in the measurement of societal components - the domination of social identity against the backdrop of the strengthening of societal identity, the dominance of the creative functional in the archetype of the leader; 2) in the value-normative dimension - a relatively integrated value system, an orientation to the human resource and quality, the moral-psychological and communicative basis of social norms; 3) in the measurement of organizational and managerial relations - the democratic and situational style of management, the average level of openness of information flows, positive socio-psychological climate.

It has been determined that the development of civil society is an indicator of the democratic nature of social governance in the state, although it has certain differences in the possibilities of identifying, participating in the adoption of management decisions and their control in various sectors of society: the state (especially in the field of management), commercial and private. Thus, democratic organizational culture reflects the value-normative system of organizational-managerial relations of a democratic type of social governance.

Keywords: *transitive society, social organizations, societal components of organizational culture, social identity, archetypes, value-normative components of organizational culture, organizational values, organizational and managerial components of organizational culture, management style*

Особенности организационной культуры в общественном секторе украинского общества в условиях демократического транзита: социологический анализ

Наталья Кравченко, Классический приватный университет

Организационная культура интерпретируется как составляющая социального управления, базовой, интегральной характеристикой которой является упорядоченная система ценностей, представлений, убеждений и нормативных образцов поведения, что обеспечивает оптимальную внутреннюю интеграцию и внешнюю адаптацию организации или социального института. Доказано, что общественные, не государственные организации выступают как добровольные объединения граждан, деятельность которых направлена на достижение общественно значимых целей, реализацию собственных и коллективных потребностей без получения прибыли, что указывает на наличие определенной организационной структуры. Институты гражданского общества в транзитивном обществе более адаптивные к общественным трансформациям и создают фундамент формирования демократической системы социального управления. Выделены структурные компоненты организационной культуры общественного сектору общества: 1) социетальные составляющие (идентичность, архетипы руководителя); 2) ценностно-нормативные составляющие (ценности, организационные ценности и нормы); 3) организационно-управленческие составляющие организационной культуры (стиль руководства в организации, структура коммуникации, социально-психологический климат). На основе результатов социологического опроса выявлены структурные и содержательные особенности организационной культуры в гражданском секторе украинского общества в условиях демократического транзита: 1) в измерении социетальных составляющих – доминирование социальной идентичности на фоне усиления социетальной идентичности, доминирование креативного функционала в архетипе руководителя; 2) в ценностно-нормативном измерении – относительно интегрированная ценностная система, ориентация на человеческий ресурс и качества, морально-психологическая и коммуникативная основа социальных норм; 3) в измерении организационно-управленческих отношений – демократический и ситуативный стиль руководства, средний уровень открытости информационных потоков, позитивный социально-психологический климат. Определено, что развитое гражданское общество выступает показателем демократичности социального управления в государстве, хотя и имеет определенные отличия в возможностях выявления, участия в принятии управленческих решений и их контроля в разных секторах общества: государственном (особенно в сфере управления), коммерческом.

Ключевые слова: *транзитивное общество, общественные организации, социетальные составляющие организационной культуры, социальная идентичность, архетипы, ценностно-нормативные составляющие организационной культуры, организационные ценности, организационно-управленческие составляющие организационной культуры, стиль управления*

Постановка проблеми.

Сучасне українське суспільство знаходиться в стані транзитивності – еволюційних змін у всіх сферах суспільства. Процеси суспільної модернізації актуалізують проблему вивчення адаптаційних механізмів такого соціального явища як організаційна культура, дослідження структурно-змістових змін організаційної культури в різних секторах суспільства – державному, комерційному і громадському. Це вимагає застосування соціолого-управлінського підходу у вивченні організаційної культури як окремих установ, підприємств і організацій, так і різних суспільних секторів в цілому.

Аналіз досліджень і публікацій.

Організаційна культура як соціальне явище є предметом наукових досліджень багатьох зарубіжних вчених у сфері менеджменту, соціології управління, соціології організацій, серед яких можна виділити наступних: Е. Атос, Ч. Барнард, Р. Моран, Р. Паскаль, Т. Пітерс, Г. Саймон, Ф. Селзник, Р. Уотермен, Ф. Харріс, М. Луї, А. Петтигрю, С. Роббінс. Особливої уваги набули праці Е. Шейна, в яких підкреслюється роль ціннісно-мотиваційних факторів в процесі формування організаційної культури. Дослідження організації як соціальної спільноти, яка виникає й періодично відтворюється як соціокультурна система, інтегральним утворенням якої виступають цінності, знаходять висвітлення у роботах М. Семикіної, І. Сіменко, О. Харчишиної, О. Шубіна та інших. Серед вітчизняних науковців, які підкреслюють роль організаційної культури у формуванні сучасної моделі соціального управління, слід відзначити В. Кудіна, Д. Задихайло, О. Кибенко, Г. Коржова, В. Городяненка, В. Полторака, В. Подшивалкіну, М. Туленкова, Л. Хижняк та ін. Однак розгляд проблеми організаційної культури має фрагментарний характер, тому виникає необхідність комплексного дослідження її структури, елементів, специфіки вияву в організаціях різних секторів суспільства: державного, комерційного і суспільно-громадського.

Мета дослідження. Мета дослідження – виявити структурно-змістовні особливості організаційної культури в громадському секторі сучасного українського в умовах демократичного транзиту.

Виклад основного матеріалу.

Соціальна трансформація набула особливого значення для постсоціалістичних держав, оскільки глибинні соціальні зміни в них почали-

ся раптово, без попереднього розрахунку можливих втрат, без підготовленої економічної та політичної еліти, без історичного досвіду подолання комуністичної суспільної спадщини. Але виняткову роль трансформаційний підхід має для пострадянських держав, які практично не мали досвіду демократичного транзиту.

Транзит розуміється як демократичний перехід. Розробка загальних закономірностей, моделей переходу від тоталітарних режимів до демократичних, зв'язується з іменами Д. Растоу [3], А. Пржеворського [15], Ф. Шміттєра, Р. О'Доннела [14], С. Хантінгтона [13]. Так, для опису специфіки сучасного транзиту С. Хантінгтоном був висунутий концепт «третьої хвилі» глобальної демократизації, яка почалася у середині 1970-х рр. з падінням військових диктатур в Португалії, Іспанії і Греції, потім в процес демократизації включилася Латинська Америка, деякі країни Південно-східної Азії і, нарешті, країни Центральної і Східної Європи і пострадянський простір [13]. Отже, головний напрям перехідних суспільств визначається діяльністю політичних інститутів щодо формування засад демократичних перетворень у державі і становлення громадянського суспільства.

Тобто, транзитивне суспільство пов'язують із поняттям демократичного транзиту, який можна визначити як політичний процес, що відбувається в існуючому правовому полі держави та супроводжується зломом інститутів політичного режиму, що відживає, встановленням і зміцненням широкої мережі демократичних інститутів громадянського суспільства й посиленням демократичних функцій державно-владних структур.

Найменш дослідженим сектором суспільства і його організаційної культури є третій сектор – громадянське суспільство як одна із провідних характеристик соціальної держави. Ще А. Токвіль вважав, що найважливішою умовою існування демократичної системи є наявність організованих соціальних груп, які є посередниками між індивідом і державою, оскільки саме ці групи здатні бути запобіжниками деспотизму та свавілля чиновників або людей держави [7, с. 72-73].

Сучасні концепції громадянського суспільства мають принципову контекстуальну схожість. Так, спеціалісту в галузі структурно-функціонального аналізу, соціологу-парсоністу із Каліфорнійського університету (США) Дж. Александеру належить найкоротше за кількістю слів і водночас найширше за значенням визначення даного феномена: «громадянське суспіль-

ство – це сфера людської солідарності [1, с. 235]». Близьким до нього є погляди М. Уольцера, котрий описує громадянське суспільство як простір не-примусової людської асоціації [9] і Ю. Габермаса, котрий розглядає громадянське суспільство як публічну сферу суспільної взаємодії і як життєвий світ людини [10]. В усіх випадках мова йде про найзагальніше – місце, яке займає громадянське суспільство у суспільній системі в цілому.

М. Туленков виділяє самоорганізацію як сутнісний принцип визначення громадянського суспільства, зазначаючи, що «Громадянське суспільство за рахунок власної самоорганізації формує різноманітні сфери соціального життя, в яких індивіди й соціальні групи взаємодіють між собою заради досягнення спільної мети без управлінського втручання з боку держави» [8, с. 126].

В усіх визначеннях громадянського суспільства підкреслюється його інституціоналізована форма – існування у вигляді соціальних інститутів (громадських організацій, об'єднань, політичних партій, профспілок, релігійних організацій тощо). Слід зазначити, що багатоаспектність діяльності недержавних організацій призвела до того, що в науковій літературі немає єдиного визначення недержавної організації. Так, британський дослідник П. Рідінг пропонує такі визначення: 1) самокероване об'єднання людей, які прагнуть досягти спільної вигоди шляхом спільних дій; 2) організація, заснована на добровільних засадах; 3) соціальна сила, яка забезпечує інтеграцію окремих індивідів у суспільство, сприяє єдності і згуртованості суспільства; 4) спосіб зняття напруги між потребами громади, соціальною політикою і соціальним забезпеченням [12, с. 20].

Таким чином, громадські, недержавні організації виступають як добровільні об'єднання громадян, спрямовані на досягнення суспільно значимих цілей, реалізацію власних і колективних потреб без отримання прибутку, що вказує на наявність певної організаційної структури. Інституції громадянського суспільства в транзитивному суспільстві, на нашу думку, більш адаптивні до суспільних трансформацій, створюючи фундамент формування демократичної системи соціального управління. Тому організаційна культура таких соціальних утворень буде суттєво відрізнятися від державних і комерційних організацій.

Соціологічне вивчення організаційної культури сьогодні має досить великий концептуальний вимір її визначень. Так, відомий вчений і до-

слідник ціннісної динаміки сучасних суспільств Х. Шварц у характеристиці організаційної культури виділяє наступне: 1) це комплекс переконань і базових уявлень членів організації, 2) вони впливають на формування норм і цінностей організації і 3) визначають паттерни поведінки індивідів в організації [16]. Провідний науковець в сфері дослідження організаційної культури Е. Шейн визначає її як систему цінностей і переконань, сукупність принципів і схем вирішення проблем зовнішньої адаптації і внутрішньої інтеграції працівників [11]. Їх наслідують Д. Елдрідж і А. Кромбі, також зазначаючи, що «під культурою організації варто розуміти унікальну сукупність норм, цінностей, переконань, образів поведінки тощо, які визначають спосіб об'єднання груп і окремих особистостей в організацію для досягнення поставлених перед нею цілей» [4, с. 70]. Таким чином, в працях наведених авторів сутнісною особливістю організаційної культури виступає ціннісно-нормативна система впорядкування соціальної взаємодії індивідів і соціальних груп, що відображає соціокультурну сферу суспільства, в якому існує організація.

На таких же позиціях ґрунтуються визначення організаційної культури й українських вчених. Так, М. Семикіна розглядає організаційну культуру «як сукупність визначених цінностей, норм і моделей поведінки, що декларуються, поділяються й реалізуються на практиці керівниками підприємств і персоналом, доводячи свою ефективність у процесі адаптації до потреб внутрішнього розвитку підприємства й вимог зовнішнього середовища» [5, с. 197]. І. Сіменко визначає організаційну культуру як сукупність морально-етичних цінностей, переконань, правил, що організують поведінку працівників з метою забезпечення ефективного функціонування підприємства в межах даної організаційної структури [6].

Для аналізу структурно-змістовних особливостей організаційної культури нами було використано структурний підхід Е. Шейна [11], що дозволило виділити наступні складові організаційної культури:

– соціетальні складові (глибинний рівень за структурою Е. Шейна): 1) національний менталітет як система поглядів, оцінок, норм і умотастроїв, ґрунтованих на наявних у суспільстві знаннях і віруваннях, які визначають ієрархію цінностей, ідеали, схильності, інтереси й інші соціальні установки, що відрізняють цю спіль-

ноту від інших; 2) архетип – зафіксований колективним несвідомим культурний стереотип, який впливає на поведінку, визначає тенденцію-соцієтальних процесів, формуючи певну ціннісно-нормативну і морально-етичну систему суспільства; 3) соцієтальна ідентичність як багатовимірний психосоцієтальна реальність, вирішальну роль у формуванні якої відіграють нематеріальні культурні цінності;

– ціннісно-нормативні складові (підповерхневий рівень за структурою Е. Шейна): 1) цінності і ціннісні уявлення – як спосіб диференціації об'єктів зовнішнього світу за соцієтальною або індивідуально-особистісною значимістю, соцієтальні за своїм походженням і сутністю набувають особистісного смислу для індивіда в контексті соцієтальної взаємодії, визначають суб'єктивне відображення відношення людини до деяких аспектів соцієтальної системи; 2) соцієтальні норми і правила поведінки в організації – засіб орієнтації соцієтальної поведінки кожної окремої особистості або спільноти у певній ситуації і засіб контролю за їхньою поведінкою з боку суспільства; 3) організаційні цінності – це загальні переконання членів організації з приводу цілей, місії, філософії і соцієтального значення існування організації, виступають мотивують утворюючим фактором і формуються на основі загальнолюдських, соцієтальних і особистісних цінностей;

– організаційно-управлінські складові (по-

верхневий рівень за структурою Е. Шейна): 1) стиль керівництва і управління організацією як сукупність принципів, норм, методів і прийомів впливу на підлеглих з метою ефективного здійснення управлінської діяльності та досягнення поставлених цілей; стиль поведінки керівника, який охоплює його суб'єктивно-психологічні характеристики; 2) система комунікацій в організації як основна умова існування і розвитку організації, процес взаємодії членів організації, прийняття і донесення управлінських рішень; 3) соцієтально-психологічний клімат організації – це відносно стійкі емоційно-психологічні стани колективу, що відображають реальну ситуацію організаційної взаємодії і характер міжособистісних відносин.

Емпіричну базу дослідження становлять результати масового соцієтального опитування 500 респондентів з-поміж працюючого населення Запорізької області, проведеного в 2016 році. У вибірку соцієтального опитування увійшли співробітники третього сектору – громадських організацій, що діють на території Запорізької області – 200 респондентів.

Соцієтальні складові організаційної культури. Для виявлення особливостей соцієтальної і соцієтальної ідентичностей респондентам було запропоновано визначити ступінь ототожнення себе з різними соцієтальними групами і спільнотами, поведінковими стратегіями і психосоцієтальними установками (рис. 1).

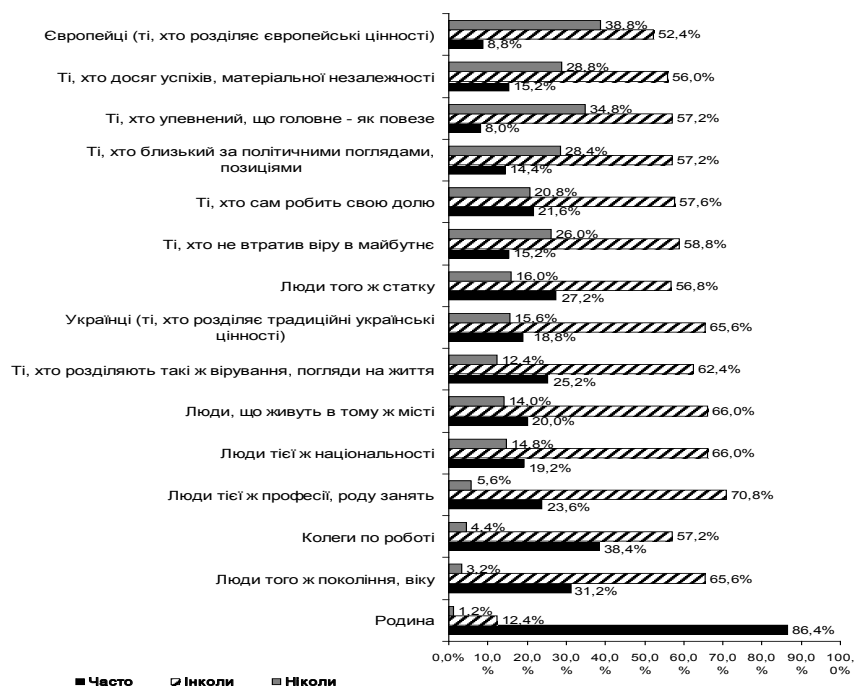

Рис. 1. Структура самоідентифікацій працюючого населення в громадському секторі

Більшість ідентифікаційних стратегій мають середні показники (відповіді «інколи»), але слід зазначити перевагу соціальної ідентичності, що характеризує модерне суспільство – родина, вікова група, професія. в комерційному секторі вищий показник ідентифікаційних стратегій і практик, що пов'язані із досягненням успіху, матеріального благополуччя і відповідальністю за власне життя. В цілому, працівники громадського сектору більше ніж інші ідентифікують себе за віковою приналежністю і національністю, підтримують європейські цінності респондентів.

Для аналізу архетипічної структури організаційної культури респондентам було запропоновано обрати три найбільш значимих архетипічних образів ідеального керівника серед десяти особистісних архетипів: новатор, ватажок, борець, захисник, годувальник, оригінал, помічник, бунтар, миротворець. Архетипічний образ керівника в громадському секторі (сектор самоорганізації громадянського суспільства) найбільш специфічний в аспекті ієрархії архетипів, яка має таку ієрархічну структуру архетипів: новатор, ватажок, творець, захисник і помічник. В першу трійку архетипів увійшов креативний функціонал, що характеризує лідера в громадському секторі через такі риси, як «творчість, інноваційність, оригінальність, відкритість, сміливість у відстоюванні поглядів, здатність до перетворення соціальної дійсності». Слід також відзначити, що в структурі архетипічного образу посилюється роль таких архетипів, як годувальник і миротворець. Це пов'язано з посиленням ролі громадських організацій в соціальній сфері (соціальне обслуговування, благодійність, освіта в мультикультурному і поліконфесійному середовищі, патріотичне виховання тощо).

Ціннісно-нормативні складові організаційної культури. Для аналізу ціннісної структури в груповій свідомості працівників різних суспільних секторів було застосовано методику вивчення ціннісних уявлень Д. Леонтьєва [2], створену на основі методики М. Рокіча. Респондентам було запропоновано вибрати 7 найбільш значимих термінальних та інструментальних цінностей за такими параметрами: «Особисто для Вас», «У Вашій організації (колективі)», «Для українського суспільства в цілому».

Ієрархія термінальних цінностей представлена наступним чином: серед особистісних цінностей домінують традиційні і матеріалістичні цінності (здоров'я, любов, добробут, сім'я, друзі), цінності, які поділяють члени організації,

відображають індустриальні (робота, суспільне визнання, добробут, продуктивне життя) і постіндустріальні цінності (пізнання, розвиток, творчість, свобода). Серед цінностей сучасного українського суспільства респонденти виділяють як традиційні і матеріалістичні цінності. В громадському секторі існує слабка кореляція між особистісними цінностями і цінностями українського суспільства ($r=0,123$) і констатується схожість між особистісними цінностями і цінностями в організації ($r=0,501$) та цінностями в організації і цінностями українського суспільства ($r=0,678$). Отже, найбільш інтегрованою ціннісною системою організаційної культури є система цінностей в організаціях громадського сектору.

Ієрархія інструментальних цінностей представлена наступним чином: серед особистісних цінностей домінують традиційні морально-етичні цінності, притаманні українській ментальності (акуратність, освіченість, відповідальність, чесність, вихованість, терпимість), цінності, які поділяють члени організації, відображають якості, що необхідні для ефективного виконання професійної діяльності (дисциплінованість, освіченість, відповідальність, ефективність в справах, акуратність). Серед цінностей сучасного українського суспільства респонденти виділяють традиційні цінності. В громадському секторі існує слабка кореляція між особистісними цінностями і цінностями в організації ($r=0,319$), відсутня кореляція між особистісними цінностями і цінностями українського суспільства ($r=0,091$) і досить великий показник схожості між організаційними цінностями і цінностями українського суспільства ($r=0,737$).

На рис. 2 представлено структуру деяких організаційних цінностей в комерційних установах і підприємствах.

В цілому респонденти визначили в якості найбільш значимих організаційних цінностей наступні: якість виконаної роботи, високий професійний рівень співробітників, досягнення запланованих результатів, співпраця і робота в команді, інтереси клієнтів (замовників), що відповідають орієнтації діяльності організації на якість і соціальну результативність та ефективність.

Для визначення змістовних характеристик ціннісно-нормативної складової організаційної культури респондентам було запропоновано відповісти на відкрите питання: «Назвіть, будь-ласка, три основні правила і норми поведінки, які прийняті у Вашому колективі?». Контент-аналіз

відповідей респондентів дозволив виділити п'ять смислових категорій, які характеризують нормативну систему організаційної структури: морально-етичні норми; норми, що відобража-

ють емоційно-вольові якості особистості; професійно-виробничі норми; комунікативні норми; загальні організаційні норми (слогани). Результати дослідження представлено на рис. 3.

Рис. 2. Структура організаційних цінностей в громадських організаціях

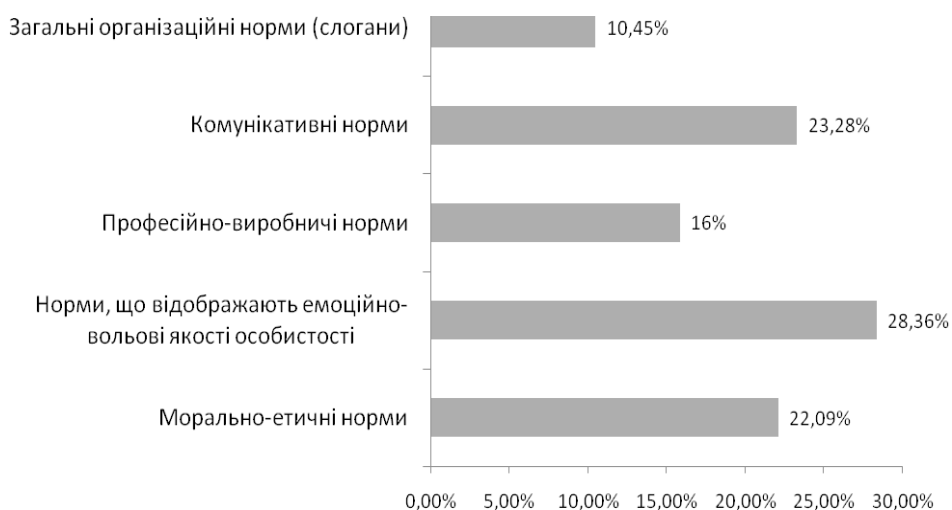

Рис. 3. Змістовні характеристики ціннісно-нормативної складової організаційної культури в громадському секторі суспільства

Організаційно-управлінські складові організаційної культури. Основними показниками виступили: стиль керівництва в організації, особливості формального і неформального спілкування (структура комунікації), оцінка емоційно-психологічної атмосфери в колективі, оцінка соціально-психологічної взаємодії в організації.

В цілому по вибірці респонденти визначають в якості домінуючого стилю управління змішаний (ситуативний) стиль – 31,9% і демократичний стиль (32,6%), який характеризується колегіальністю прийняття управлінських рішень, стимулюванням ініціативи підлеглих, достатністю інформації о перспективах діяльності організації; більше половини респондентів вважають, що формальне і неформальне спілкування в колективі рівноцінні і доповнюють один одного (54,9%), 14,6% вважають, що неформальне спілкування формує дружні відносини в колективі і дозволяє швидко вирішувати проблеми міжособистісного і ділового характеру (9,7%); респонденти оцінюють емоційно-психологічну атмосферу в організації як вище середньої – 7 балів, де 1 бал відповідає негативній, недружній атмосфері, а 9 балів – атмосфері взаємодопомоги, взаємоповаги; в організаціях комерційного сектору більші показники мають позитивне емоційне ставлення

один до одного, морально-етичні норми спілкування, поведінка в складних ситуаціях.

Висновки.

Отже, в громадському секторі суспільства структурно-змістовими особливостями організаційної культури виявлено: 1) у вимірі соцієтальних складових – домінування соціальної ідентичності на фоні підсилення соцієтальної ідентичності, домінування креативного функціоналу в архетипі керівника; 2) у ціннісно-нормативному вимірі – відносно інтегрована ціннісна система, орієнтація на людський ресурс і якість, морально-психологічна і комунікативна основа соціальних норм; 3) у вимірі організаційно-управлінських відносин – демократичний і ситуативний стиль керівництва, середній рівень відкритості інформаційних потоків, позитивний соціально-психологічний клімат. Отже, розвиненість громадянського суспільства виступає показником демократичності соціального управління в державі, хоча і має певні відмінності в можливостях виявлення, участі в прийнятті управлінських рішень і їх контролю в різних секторах суспільства: державному (особливо в сфері управління), комерційно-приватному. Таким чином, демократична організаційна культура відображає ціннісно-нормативну систему організаційно-управлінських відносин демократичного типу соціального управління.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Александер Дж. После неофункционализма: Деятельность, культура и гражданское общество / Дж. Александер // Социология на пороге XXI века. – М.: Интеллект, 1998. – С. 231-249.
2. Леонтьев Д. А. Методика изучения ценностных ориентаций личности / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1992. – 46 с.
3. Растой Д. Пределы роста / Д. Растой. – М.: Наука, 1987. – 321 с.
4. Родин О. Концепция организационной культуры: происхождение и сущность / О. Родин // Менеджмент. – 1998. – № 7. – С. 67-77.
5. Семикіна М. В. Еволюція організаційної культури на українських підприємствах: проблеми та протиріччя / М. В. Семикіна // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2009. – № 6. – С. 197-200.
6. Сіменко І. В. Організаційна культура підприємства: лексико-семантичний аналіз змісту / І. В. Сіменко, І. М. Белоусова // Сталій розвиток економіки: всеукраїнський науково-виробничий журнал. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sre/2011_3/55.pdf
7. Токвиль А. Демократия в Америке / А. Токвиль. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с.
8. Туленков М. В. Теорія організаційної взаємодії / М. В. Туленков. – Київ: ІПК ДСЗУ, 2011. – 456 с.
9. Уолцер М. Про толерантність / М. Уолцер. – Харків: Видавнича група «РА-Каравела», 2003. – 148 с.
10. Хабермас Ю. Политические работы / Ю. Хабермас. – М.: Праксис, 2005. – 368 с.
11. Шейн Э. Х. Организационная культура и лидерство / Э. Х. Шейн. – Санкт-Петербург: Питер, 2007. – 336 с.
12. Элвессон М. Организационная культура / М. Элвессон. – Харьков: Гуманитарный центр, 2005. – 460 с.
13. Huntington S. Political order in Changing Societies / S. Huntington. – New Haven, 1968. – 687 p.
14. O'Donnell G. Defining Some Concepts (and Exposing Some Assumptions) / G. O'Donnell, C. Schmitter // Transition from Authoritarian Rule. Prospects for Democracy. Vol. I- IV. – Baltimore, 1986. – P. 9-13.
15. Przeworski A. Workshop of the Group on East-South Systems Transformations / A. Przeworski. – Budapest, 1990. – 564 p.
16. Schwartz H. Matching Corporate Culture and Business Strategy / H. Schwartz, S. Davis // Organizational Dynamics. – 1981. – P. 30-48.

REFERENCES

1. Aleksander, Dzh. (1998). Posle neofunktsionalizma: Deiatelnost, kultura i grazhdanskoe obshchestvo [After neofunctionalism: Activity, culture and civil society]. *Sotsiologiya na poroge XXI veka*. Moscow: Intellect [in Russian].
2. Leontev, D.A. (1992). *Metodika izucheniia tsennostnykh orientatsii lichnosti* [Methods of studying the value orientations of a person]. Moscow: Smysl [in Russian].
3. Rastou, D. (1987). *Predely rosta* [Limits of growth]. Moscow: Nauka [in Russian].
4. Rodin, O. (1998). Kontseptsiiia organizatsionnoi kultury: proiskhozhdenie i sushchnost [The concept of organizational culture: the origin and essence]. *Menedzhment*, 7, 67-77 [in Russian].
5. Semykina, M.V. (2009). Evoluciia orghanizatsiynoi kul'tury na ukrajins'kykh pidpryjemstvakh: problemy ta protyrichchja [Evolution of Organizational Culture at Ukrainian Enterprises: Problems and Contradictions]. *Derzhava ta rehiony. Serija: Ekonomika ta pidpryjemnyctvo*, 6, 197-200 [in Ukrainian].
6. Simenko, I.V., & Bjelousova, I.M. (2011). Orghanizatsiyni kul'tura pidpryjemstva: leksyko-semantychnyi analiz zmistu [Organizational culture of the enterprise: lexical-semantic analysis of the content]. *Stalyj rozvytok ekonomiky: vseukrajins'kyj naukovo-vyrobnychyj zhurnal*. Retrieved from: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/sre/2011_3/55.pdf [in Ukrainian].
7. Tokvil, A. (1992). *Demokratiia v Amerike* [Democracy in America]. Moscow: Progress [in Russian].
8. Tulenkov, M.V. (2011). *Teoriia orghanizatsiynoi vzajemodiji* [Theory of Organizational Interaction]. Kyiv: IPK DSZU [in Ukrainian].
9. Uolcer, M. (2003). *Pro tolerantnistj* [On Tolerance]. Kharkiv: Vydavnycha hrupa «RA-Karavela» [in Ukrainian].
10. Khabermas, Ju. (2005). *Politicheskie raboty* [Political work]. Moscow: Praxis [in Russian].
11. Shein, E.Kh. (2007). *Organizatsionnaia kultura i liderstvo* [Organizational Culture and Leadership]. Saint Petersburg: Piter [in Russian].
12. Elvesson, M. (2005). *Organizatsionnaia kultura* [Organizational culture]. Kharkiv: Gumanitarnyi tsentr [in Russian].
13. Huntington, S. (1968). *Political order in Changing Societies*. New Haven. doi: 10.1007/978-3-531-90400-9_51.
14. O'Donnell, G., & Schmitter, C. (1986). *Defining Some Concepts (and Exposing Some Assumptions). Transition from Authoritarian Rule. Prospects for Democracy*. (Vols. I-IV). Baltimore. doi: 10.2307/1962542.
15. Przeworski, A. (1990). *Workshop of the Group on East-South Systems Transformations*. Budapest. doi:1017/cbo9780511664205.012.
16. Schwartz, H., & Davis, S. (1981). *Matching Corporate Culture and Business Strategy. Organizational Dynamics*, 30-48. doi: 10.1016/0090-2616(81)90010-3.

Кравченко Наталія Юріївна

Аспірантка

Класичний приватний університет

69002, Запоріжжя, Жуковського 70-б

Kravchenko Natalia

Postgraduate student

Classical Private University

70-b, Zhukovsky str., Zaporizhzhia, Ukraine

Email: zoskayana@gmail.com

Цитування: Кравченко Н. Ю. Особливості організаційної культури в громадському секторі українського суспільства в умовах демократичного транзиту: соціологічний аналіз / Н. Ю. Кравченко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 6. – С. 69-77.

Citation: Kravchenko, N. Yu. (2019). Osoblyvosti orhanizatsiynoi kultury v hromadskomu sektori ukrainskoho suspilstva v umovakh demokratychnoho tranzytu: sotsiologichnyi analiz [Features of organizational culture in the public sector of Ukrainian society in the conditions of democratic transit: sociological analysis]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (6), 69-77.

Стаття надійшла / Article arrived: 29.05.2019

Схвалено до друку / Accepted: 27.06.2019

Біографічні дослідження повсякденності як стратегія реалізації генеалогічного методу

Катерина Скляренко, Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара

В статті розглянуті методологічні основи застосування генеалогічного методу М. Фуко для аналізу проблем повсякденності. З'ясовано, що генеалогічний метод дозволяє встановити загальнозначущий та ефективний для соціологічних підходів принцип опису сфери повсякденності, завдяки угрупованню подій і фактів, традиційно відношуваних до сфери повсякденного, в нові послідовності – дискурсивні практики та диспозитиви.

Генеалогічний аналіз дискурсивних структур, що становлять повсякденність, показав, що влада проникає на рівень стосунків між індивідами, для чого владою були вироблені механізми впровадження стратегій у сферу повсякденності. Пізнавальні стратегії, пропоновані генеалогічним методом дослідження, припускають розглядати соціокультурні феномени як елементи дискурсивних практик повсякденності і її, повсякденності, диспозитивів. Це дозволяє розглядати будь-який соціокультурний феномен, інститут або культурну форму в контексті концепції повсякденності в якості складових сфери повсякденного. Подібні стратегії поширюються і на способи інтерпретації джерел, що складають архів повсякденних практик – біографічні свідчення. Як архівні, так і отримані емпіричним шляхом біографічні джерела інформації розглядаються, по-перше, як важливі складові практик повсякденності, при цьому їх роль в цих практиках зводиться до того, щоб виступати в якості засобів передачі культурних значень, і, по-друге, в якості способів фіксації практик повсякденності, що дозволяє реконструювати складові повсякденному житті саме в якості практик. Головне в цій новій методології – визначення змістовного наповнення «свідчень про себе» як окремих дискурсивних висловлювань та дискурсивних практик, що складають основу того чи іншого диспозитиву як відзеркалення стратегій владного дискурсу. Передбачається, що такий підхід дозволить по-новому поглянути не лише на зміст особистих свідчень – біографічних досліджень, але і на трансформації, що сталися в диспозитиві повсякденності в цілому.

Ключові слова: повсякденність, генеалогія, біографічні дослідження, дискурс, дискурсивні практики, диспозитиви

Biographic researches of daily as strategy of realization of genealogical method

Katerina Skliarenko, Oles Honchar Dnipro National University

The theoretical basis for this research is genealogical method. Genealogical method is based on the concept of discursive which formed in the tradition of structuralism. The genealogical method is based on the fact that, due to inclusion in the practices of daily, the existence of an individual is fixed in the texts and documents of government. Based on the analysis of these documents, these practices can be subsequently reconstructed and reproduced. In this sense, any activity of individuals in the field of daily is seen as a discursive practice. This makes it possible not only to describe or reconstruct daily activities or components of daily, but also to identify its genealogy, to establish the reasons why one or another practices were admitted or excluded from daily. For the study of daily within the framework of the concept of discourse and the genealogical method, the facts and phenomena should be studied as components of discursive practices. It is necessary to concentrate attention not on the historical analysis, but on the analysis of discourse sequences. Genealogical method allows to establish a valid and effective for sociological approaches principle of describing the sphere of daily. This approach is effective because of grouping of events and facts which traditionally related to the sphere daily, into new sequences - discursive practices and dispositives. The main idea of the genealogical method in biographical research is to consider various information of oneself in the relevant historical and cultural contexts (discursive formations). Creation of information should be considered as a manifestation of some dispositives, which are formed of discursive practices. "Evidence of oneself" is a separate form of "statements" that can also be one of the types of discursive practices. The main thing in this

new methodology is the definition of the content of the "evidence of oneself" as separate discursive speech and discursive practices that are formed the basis of a dispositive as a reflection of the strategies of discourse of power.

Keywords: daily, genealogical method, biographical research, discourse, discursive practices, dispositives

Биографические исследования повседневности как стратегия реализации генеалогического метода

Екатерина Скляренко, Днепровский национальный университет им. Олеся Гончара

В статье рассмотрены методологические основы применения генеалогического метода М. Фуко для анализа проблем повседневности. Выяснено, что генеалогический метод позволяет установить общезначимый и эффективный для социологических подходов принцип описания сферы повседневности, благодаря группировке событий и фактов, традиционно рассматриваемых в рамках повседневности, в новые последовательности – дискурсивные практики и диспозитивы.

Генеалогический анализ дискурсивных структур, составляющих повседневность, показал, что власть проникает на уровень отношений между индивидами, для чего властями были выработаны механизмы внедрения стратегий в сферу повседневности. Познавательные стратегии, предлагаемые генеалогическим методом исследования, предполагают рассматривать социокультурные феномены как элементы дискурсивных практик повседневности и ее, повседневности, диспозитивы. Это позволяет рассматривать любой социокультурный феномен, институт или культурную форму в контексте концепции повседневности в качестве составляющих сферы повседневного. Подобные стратегии распространяются и на способы интерпретации источников, составляющих архив повседневных практик – биографические свидетельства. Как архивные, так и полученные эмпирическим путем биографические источники информации рассматриваются, во-первых, как важные составляющие практик повседневности, при этом их роль в этих практиках сводится к тому, чтобы выступать в качестве средств передачи культурных значений, и, во-вторых, в качестве способов фиксации практик повседневности, что позволяет реконструировать составляющие повседневной жизни именно в качестве практик. Главное в этой новой методологии – определение содержательного наполнения «свидетельств о себе» как отдельных дискурсивных высказываний и дискурсивных практик, составляющих основу того или иного диспозитива как отражение стратегии властного дискурса. Генеалогический анализ дискурсивных структур, составляющих повседневность, показал, что власть проникает на уровень отношений между индивидами, для чего властями были выработаны механизмы внедрения стратегий в сферу повседневности.

Предусматривается, что такой подход позволит по-новому посмотреть не только на содержание личных свидетельств – биографических исследований, но и на трансформации, которые случились в диспозитиве повседневности в целом.

Ключевые слова: повседневность, генеалогия, биографические исследования, дискурс, дискурсивные практики, диспозитивы

Сучасний інтерес гуманітарних наук до проблем повсякденності обумовлений тим, що в умовах розпаду метанарративів і кризи ідеологій все більша частина соціального і культурного управління здійснюється саме на рівні повсякденних практик і структур, які демонструють велику стійкість в порівнянні з ідеологічними та політичними структурами. Загальний інтерес соціології до вивчення сфери повсякденного свідчить, передусім, про необхідність вироблення загального розуміння повсякденності, також актуальним стає завдання розробки методу досліджень цієї предметно-тематичної

області, поява якої викликала ряд методологічних проблем в гуманітарному пізнанні. Такий метод може бути створений на основі структураліських досліджень, що ведуться з 60-х років ХХ століття, а саме на основі генеалогічного методу, що був запропонований М. Фуко в його концепції дискурсу. Такий вибір основи для формування цього методу не є випадковим, адже специфіка розвитку досліджень проблематики повсякденності дає можливість зосередження методологічного пошуку саме в цьому напрямі. Тому в **наше завдання** в цій статті входить обґрунтування застосування генеалогічного методу для аналізу проблем повсякденності.

Передумовами для вивчення повсякденності сучасною соціологією виявилися роботи таких авторів, як М. Вебер, Т. Веблен, Е. Дюркгейм, М. Мосс, Г. Зіммель, а також представників «соціології міста» (Ч. Бут, Р. Парк, Л. Вірт та ін.). Проблематика повсякденної поведінки як складової цивілізаційного процесу була представлена в роботах Н. Еліаса, які відкрили перспективи для появи соціології повсякденності, основні проблеми якої порушувалися також в рамках феноменологічної соціології знання (основи якої заклали послідовники А. Шюца – П. Бергер і Т. Лукман), етнометодології (Г. Гарфінкель і А. Сікурель) та інших напрямків соціології (наприклад, в роботах І. Гофмана, М. Маффесолі, А. Геллер, Дж. Дугласа, З. Баумана та ін.).

Структурно-антропологічна концепція К. Леві-Стросса поклала початок структуралізму як новому методу наук про людину. Серед представників французького структуралізму окремі проблеми повсякденного життя розглядалися, перш за все, в роботах Р. Барта, Ж. Бодріяра та М. Фуко.

Фундаментальними методологічними дослідженнями можна назвати роботи сучасних українських авторів, що займаються проблематикою повсякденності: О. А. Даниленко, І. Д. Ковальову, А. В. Худенко, О. В. Ходус та ін., що розкривають концептуальні підходи, предмет і методи вивчення повсякденності.

Разом з тим слід констатувати, що жодна з гуманітарних наук, які претендують на вивчення сфери повсякденності, не виробила теоретично-обґрунтованого уявлення про неї. Відсутні також узагальнюючі дослідження, що дозволяють оцінити і зіставити результати різних наукових підходів до вивчення феноменів повсякденного життя. Все це говорить про те, що в гуманітарному знанні про повсякденність має місце ряд проблем теоретико-методологічного плану, частину яких прагне вирішити дане дослідження.

В останні десятиліття спостерігається «ренесанс мікросоціології»: в сучасних соціологічних теоріях дослідження глобального світу переплітається з дослідженням повсякденності. П. Штомпка підкреслює парадигмальне зрушення до «соціології соціальної екзистенції», у фокусі дослідницької оптики якої знаходиться повсякденне життя [10, с. 5]. Соціологія повсякденності інтенсивно застосовує якісні способи дослідження, у тому числі і біографічний аналіз. Звернення до біографій як до способу збору соціально важливої інформації є віддзеркаленням

певних історичних конфігурацій в соціальному житті. Виходячи з переконань Е. Гідденса і У. Бека, сучасне суспільство характеризується процесом біографізації або біографічної емансипації. У такому суспільстві у індивіда існує свобода вибору своєї актуальної лінії руху. Біографія стає результатом особистих рішень, не скутих жорсткими становими структурними рамками, традиціями. Біографія перестала бути передзаною, здібності для конструювання власного Я розширилися, і в цьому полягає біографізація постсучасного суспільства.

Біографізація суспільства як конструювання різноманітних і не завжди прогнозованих Я виражається в парадоксі біографічної роботи, яка охоплює усі соціальні шари і середовища. Дослідник Г. Розенталь пише про те, що «біографічна робота» як інтерпретативна робота по самоорієнтації протягом усього життя є відповіддю на перешкоди соціальної інтеграції і громадського порядку в еру модерну [6, с. 325]. Конкретно біографія як жанр, спрямований на тематику опису особистості (а не науковий дискурс ідентичності), дозволила індивідам самоорганізувати своє життя в тимчасовому нюансі. Таким чином, методичною відповіддю на появу новітньої проблематики індивідуалізації життя став розвиток біографічних дослідницьких робіт, у рамках яких робиться спроба встати на позицію діючого суб'єкта і відтворити його світ повсякденності.

У сучасних соціальних науках склалися цілий ряд понять, що характеризують історії про особистий досвід: індивідуальний наратив, біографія, біографічне інтерв'ю. Поняття «біографія» припускає самопрезентацію і самоопис індивідами прожитого життя. Г. Розенталь, В. Фішер розглядають біографію як соціальну дійсність особливого роду або мінливий соціальний конструкт, який формується, модифікується в процесі інтерактивного обміну з релевантними «іншими» громадського світу і за допомогою цього зберігає свої функції орієнтування [6, с. 327]. Цей соціальний конструкт фіксує інтерпретації історичного досвіду життя, але завжди тримає їх відкритими для майбутнього переосмислення і для біографічного конфігурації. Іншими словами, при дослідженні біографічного як громадського йде мова про публічні функції біографії і про соціальні процеси її конструювання. Індивіди «виробляють» біографію в певному публічному контексті. Як відмічає Г. Розенталь, концепт розказаної історії життя як громадсько-

го конструкта включає реконструкцію біографії як соціальній дійсності, яка репрезентує розказану реальність і знаходиться за межами цілей суб'єктів [6, с. 340].

Який статус повсякденності в більш індивідуалізованому актуальному проекті? Мемуари, біографії, автобіографії відбивають подієву структуру повсякденності. Поняття біографії припускає опис, який з'являється у результаті самоспостереження і структурує життя індивіда як до появи певної дії, так і після неї. У біографічних конструкціях подія трансформується в історію дії як підсумок відбору персонажів, ситуацій, дій. Потім історія дії перетворюється в розповідь про неї, нарацію. Врешті-решт, вербалізація розповіді з урахуванням дискурсивних особливостей жанру породжує презентацію. Дослідники підкреслюють: є відмінність між текстом і прожитим життям, реальністю. Погодження з відмінністю між подією і оповіданням по-різному розробляється на методологічному рівні. Г. Розенталь показує на відмінності між розказаними і прожитими історіями життя в біографічній роботі по реконструкції, між прожитим життям і розповіддю про пережите [6, с. 348]. Оповідаючи про власний минулий досвід, людина вибудовує його як автентичний, тобто дії і супутні ним переживання і оцінки стають як достовірні і такі, що мали місце. Ми погодимося з П. Бурдьє, що стверджує, що ця достовірність повністю примарна [1]. Але конкретно претензія на автентичність є конституюючою частиною роботи, у результаті якої формується наративне Я оповідача. Біографія спирається на конструкцію актуального світу. А. Шюц запропонував концепт «біографічно детермінована ситуація» – це власного роду соціокультурний досвід, що належить певному соціальному акторові в певний період часу [11, с. 130].

У соціології дискусія про методологічний зв'язок дослідження біографій і дискурс-аналізу сходиться до критики гуманітарних наук М. Фуко. У рамках фукіанського історичного аналізу «знання-влади» дискутується значення гуманітарних наук, і задаються межі біографічного дослідження, яке пов'язане з конструюванням індивіда як об'єкту знання, при усьому цьому біографії виступають частинами пануючого дискурсу. У книзі «Археологія знання», де концепція дискурсу отримує теоретичне обґрунтування, М. Фуко ставить питання, актуальні і для історичної науки. Як одна з причин написання цієї книги була заявлена необхідність критики,

перегляду існуючих методів розвитку історичного знання в умовах кризи гуманітарних наук. І концепція дискурсу була розроблена Фуко, зокрема, для того, щоб інакше перегруповувати історичні факти, що утворюють корпус цього знання. Результатом застосування такого підходу до угруповання історичних подій і фактів (сингулярностей) стають два нові методи їх інтерпретації: археологія і генеалогія, мова про яких піде нижче.

Археологія є методом, що дозволяє проаналізувати закономірності, що формують пізнавальні межі епістемологічних концепцій тієї або іншої історичної епохи, передусім, концепцій наукових. У основі цього аналізу лежать тексти, сформовані у рамках цих концепцій. Специфіка цього методу полягає в тому, що досліджувані закономірності носять семіотичний характер, а тексти, що розглядаються вже як емпірична база дослідження, формуються в ході дискурсивних практик, організованих дискурсивними формаціями, що мають право на виробництво знання. Тобто виявляє практики, що використовуються для конструювання суб'єкта усередині дискурсу. Перерахувавши ці фонові практики, археолог намагається з'ясувати, чому саме вони були об'єднані в одну формацію» [9, с. 53].

Генеалогія є дослідницькою стратегією, що дозволяє встановити «історичні» форми взаємної обумовленості систем отримання знання і пов'язаних з ними режимів і стратегій влади. Специфіка генеалогії полягає в розгляді дискурсивних практик, спрямованих на отримання знання про індивідів і управління ними за допомогою цього знання. Генеалогія досліджує соціокультурні, а не тільки епістемологічні феномени, виявляючи в них «поєднання» і «перетини» різних дискурсивних практик. Тобто, «генеалогічний» метод, запропонований М. Фуко, виявився принципово новим моментом у вивченні історії.

Реалізація дослідницьких завдань у рамках генеалогічного методу можлива лише за наявності «архіву», що містить документи, що дозволяють прослідкувати дію владних стратегій і розгортання дискурсивних практик. Саме у таких текстах і проявляється дія того або іншого диспозитиву влади. Це дозволяє включити накопичений біографічними дослідженнями особистий матеріал, що є результатом нових дискурсів про людину, в систему знання про повсякденність, яка, в свою чергу, є результатом розпаду метанаративів.

Складність застосування генеалогічного методу до вивчення сфери повсякденності полягає в тому, що остання в цілому є принципово іншою формацією (тобто не окремо взята дискурсивна формація, але складніша структура) по порівнянню, наприклад, з медициною або судово-пенітенціарною системою – областями, дискурсивні закономірності побудови і функціонування яких були досліджені в ході генеалогічних досліджень самим Фуко. Сферу повсякденного не можна звести до однієї з практик або хоч би виділити в ній переважаючу. Вона є сукупністю практик, що отримала в ході трансформації наук про людину, що відбувається нині, новий концептуальний статус [4]. Ця трансформація полягає в перегрупованні сингулярностей – історичних подій, що і призводить як до появи нових концептів, так і до появи нових дослідницьких стратегій, пов'язаних, зокрема, з мікрорівнем дослідження.

Роботи М. Фуко щодо дискурсивізації, тобто про переведення в дискурс суб'єкта, стимулюють біографічні дослідження. Автобіограф репрезентує себе, перебуваючи під впливом дискурсивних режимів. Дискурси діють як частина «біографічного фонового знання» (П. Аль-хайд), яке містить в собі упевненість актуального світу, з якою ми діємо, приймаємо рішення, будуюмо плани або розповідаємо наші актуальні історії. З іншого боку, суб'єкти – не лише носії, а і відтворювачі дискурсів: засобом власних символічних перформансів (сюди відноситься і біографія) вони можуть чинити вплив на формування дискурсу. У М. Фуко індивіда як суб'єкта визначають Інші, в цьому плані дискурс – це місце формування суб'єкта. Бажання повідати про для себе, по М. Фуко, – це елемент пануючого суб'єкт-дискурсу [9, с. 56]. Біографічні розповіді пояснюють суб'єкт-конститууючу дію дискурсу. М. Фуко визначає дискурс як концепт порядку, за допомогою якого впорядковане публічне пізнання. Порядок дискурсу включає внутрішні процедури, процедури виключення і процедури приведення дискурсу в дію. У роботі «Турбота про себе» він пише про те, що свобода суб'єкта відбувається в стосунках, які він підтримує зі своїм оточенням. У цьому плані виникає паралель з концептом біографії, яка розглядається як соціальний конструкт з функцією впорядкування, а не тільки лише як персональна робота або риса окремого суб'єкта. В цілому з'єднання дискурс-аналізу з біографічним способом дозволяє роз'яснити питання «чому» по відношенню

до конструктів «знання-влада» і «як» по відношенню до позиціонування суб'єкта. Біографія, що розуміється як соціальний конструкт, який породжує еталон особистої структуризації і обробки переживань в соціальному контексті, показує на публічні правила, дискурси, соціальні рухи, надає шанс реконструювати дискурси і правила за допомогою біографічного аналізу окремих випадків.

Істотною відмінністю генеалогічного підходу як від підходу мікроісторичного, так і від підходу інших напрямів нової історичної науки, було те, що цей підхід заснований не на реконструкції фактів і подій, але на реконструкції практик. На підставі аналізу документів М. Фуко не намагався вийти до реальності буття історичного минулого або реальності «колективних уявлень», він реконструював стратегії надання сенсів фактам, «казусам», на підставі документів архіву, в яких, разом з описом самого казусу, були присутні і сліди стратегій надання культурних значень документованим подіям або явищам, що і дозволяє розглядати подібні казуси як висловлювання, що становлять дискурсивні практики [9, с. 60]. Його концепція не спирається на строгі поняття, що описують традиційні історичні категорії. Швидше, він описує процеси, що протікають ні в історичному часі, ні в суспільстві в розумінні соціологів, ні в замкнутому співтоваристві в культурно-антропологічному розумінні. Основна мета застосування цього методу – нове прочитання, реінтерпретація і реактуалізація особистих свідчень (автобіографій, щоденників, мемуарів). Нове прочитання класичних автобіографічних текстів повинне здійснюватися на принципово нових епістемологічних підставах. На відміну від традиційно домінуючого в гуманітарних науках розгляду цих свідчень як єдиного корпусу текстів, що залежить від загального процесу становлення суб'єктивно-особистого початку в культурі, у рамках генеалогічного методу планується аналізувати конкретні тексти як результат конкретних дискурсивних практик, що стали можливими під дією тих або інших диспозитивів у рамках окремих дискурсивних структур. Передбачається, що такий підхід дозволить по-новому поглянути не лише на зміст особистих свідчень, але і на трансформації, що сталися в диспозитиві повсякденності в цілому. Поняття диспозитива дозволяє продемонструвати, як епістемологічні структури «влади – знання» проникають в «тканину» стосунків, що становлять повсякденне життя. Оскільки генеалогіч-

на концепція повсякденності розглядає останню як сукупність дискурсивних практик, необхідно виявити структури, що забезпечують реалізацію і відтворення цих практик. Диспозитиви, дискурсивні конструкції, що забезпечують участь індивідів в розгортанні дискурсивних практик, стають ключовими інструментами для генеалогічного аналізу повсякденного життя.

Головна ідея генеалогічного методу в нашому дослідженні полягає в тому, щоб розглядати різні свідчення про себе у відповідних історико-культурних контекстах (дискурсивних формаціях), а їх створення – як прояв дії окремих диспозитивів, що формують дискурсивні практики. «Свідчення про себе», таким чином, являються окремим видом «висловлювань», що також можуть виступати одним із видів дискурсивних практик. Основним завданням є відбір текстів і індивідуальна робота з конкретним матеріалом відповідно до наступної структуралістської методологічної установки: аналізувати текст як «дискурсивну практику», породжену конкретними обставинами (диспозитивами), прояснення яких дозволяє визначити загальний сенс дискурсу влади. Головне в цій новій методології – визначення змістовного наповнення «свідчень про себе» як окремих дискурсивних висловлювань, дискурсивних практик, що складають основу того чи іншого диспозитиву як віддзеркалення стратегій владного дискурсу.

Таке розуміння співвідношення тексту і контексту веде до принципово важливих висновків історичного, методологічного і теоретичного характеру. Сам феномен автобіографії, таким чином, розуміється принципово інакше: зі свідчення про Я автора він перетворився на один з «дискурсивних типів», в якому авторське Я (autos) зводиться до граматичної категорії особи або, у кращому разі, сполучається з поняттями «інтенціональність» і «дійова особа» [3]. Проблема «смерті автора», про яку спочатку говорили стосовно літературних творів (Ролан Барт), тепер актуалізувалася у зв'язку з творами автобіографічного жанру. У новій епістемологічній ситуації дослідницький аналіз став переноситися з autos на особливості автобіографічного дискурсу (grapho) або взагалі на сприйняття автобіографічного тексту читачем. Поняттю ж про оповідача-суб'єкта як деяку частину позатекстової дійсності, що породжує автобіографічні сенси, в ній просто не залишалося місця [3]. Паралельно зі звичною двочастинною епістемологічною моделлю (суб'єкт як онтологічна

реальність і автобіографія як віддзеркалення цієї реальності) в гуманітарному знанні, таким чином, виникла нова, що пропонує трактувати автобіографію і суб'єктивність як динамічну єдність – «автобіографічний суб'єкт».

Той факт, що Я автобіографічного тексту перетворилося на мовну конструкцію, лише віддалено пов'язану з конкретною людиною, не міг не вплинути на дослідників повсякденності. Багато хто з них відійшов від традиційного прочитання особистих свідчень як «джерел», створених спеціально для того, щоб повідомити про особу їх авторів [2; 7]. Відмовившись від спроб дістати прямий доступ до історичного суб'єкта, учені звернулися до дослідження соціальних і культурних конвенцій, що формують ту або іншу модель автобіографічного наративу, до аналізу її особливостей, зв'язків з іншими і так далі. Фігура творця цього наративу (у класичній історіографічній традиції – тобто автора історичного джерела) таким чином відсовувалася на задній план.

Таким чином, в критеріях біографічної еманіпації суспільства (Е. Гідденс, У. Бек), напруженості біографічної роботи по конструюванню ідентичності істотне значення набуває біографічний метод аналізу. За допомогою біографічного підходу можна реконструювати зразки особистої структуризації і обробки переживань в соціальному контексті, які вказують на публічні правила, дискурси і соціальні умови (Б. Дозьєн, Г. Розенталь). Він може бути застосований в цілях виявлення того, як відбувається «будівництво» тих або інших сторін світу повсякденності, тобто тієї дійсності, яка інтерпретується людьми і має для них особисту значущість як цілісний світ (П. Бергер, Т. Лукман). В цілому наративні реконструкції щоденних актуальних історій є частиною біографічних дослідницьких робіт і мають значущість як вираження актуальних історій, що інтерпретуються «знизу», також володіють значущим евристичним потенціалом в дослідженні повсякденності.

Отже, зміст автобіографій це, на нашу думку, перш за все, особливий спосіб бачення, за допомогою якого здійснюється підхід до соціальної реальності крізь призму власної біографії; розуміння культури, традицій і цінностей минулого та їх вплив на сучасність; можливість досягнути соціальне життя в його безперервності, історичності та динаміці; знаходження суб'єктивних смислів і форм символічних значень, в яких проявляються ціннісні орієнтації автора. За

умови певного інформативного змісту автобіографій та послідовного характеру викладу автобіографічних повідомлень із впевненістю можна стверджувати про їх евристичний потенціал як масиву для дослідження способу організації повсякденності.

Висновки.

Резюмуючи підсумки даної статті, відмітимо наступне. Основна проблема досліджень у сфері повсякденного полягала в тому, що ця сфера була лише приватною предметно-тематичною областю окремих підходів. Це не дозволяло розглядати її в якості самостійного предмета наукового дослідження, оскільки кожен з цих підходів конструював уявлення про неї на основі власних методів, внаслідок чого уявлення про повсякденність, прийнятне для усіх соціологічних підходів, так і не було складене. Генеалогічний метод дозволяє встановити загальнозначущий та ефективний для соціологічних підходів принцип опису сфери повсякденного, а також виявити закономірності, яким підкоряється її розвиток. Це стає можливим за рахунок угруповання подій і фактів, традиційно відношуваних до сфери повсякденного, в послідовності – дискурсивні практики, що дозволить звести до однієї теоретико-методологічної бази дослідження, здійснювані в соціологічній науці.

Суть даного методу полягає в тому, що феномени повсякденності, відображені в різних

документах епохи і історико-культурних і соціально-антропологічних дослідженнях, групуються в послідовності подій, що розглядаються як дискурсивні практики. Розглянуті процедури використовувалися в контексті дискурсивного підходу до аналізу культурних процесів, що дозволяє виявити залежність способу організації культурної реальності від стратегій влади, що виявляються, зокрема, в системі соціокультурних нормативів і розпоряджень, що регулюють повсякденне життя. Біографічні дослідження, що дозволяють аналізувати «свідчення про себе», таким чином, являються окремим видом «висловлювань», що також можуть виступати одним із видів дискурсивних практик. Основним завданням є відбір текстів і індивідуальна робота з конкретним матеріалом відповідно до наступної структуралістської методологічної установки: аналізувати текст як «дискурсивну практику», породжену конкретними обставинами (диспозитивами), проявлення яких дозволяє визначити загальний сенс дискурсу влади. Тим самим генеалогічний метод дозволяє розглядати повсякденне життя як текст культури, специфікою якого є дискурсивна організація і зв'язок з стратегіями влади, що розгортаються в суспільстві. Однією з переваг генеалогічної концепції є також здатність розглядати в єдиному науковому контексті різні області соціокультурної реальності, у тому числі, що становлять сферу повсякденного.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики / П. Бурдые. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/3707>
2. Вахштайн В. Пересборка повседневности / В. Вахштайн // Философско-литературный журнал Логос. – 2017. – Т. 27. – № 2. – С. 1-48.
3. Марцинковская Т. Д. Психология повседневности: оксюморон или новый тренд психологии / Т. Д. Марцинковская // Психологические исследования. – 2017. – 10. – 1. – Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/num/2017v10n56/1497-martsinkovskaya56.html>
4. Ольховиков К. М. Жизненный мир человека: поиски архаичного или реабилитация повседневного? / К. М. Ольховиков // Теория и практика общественного развития. – 2017. – № 4. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhiznenny-mir-cheloveka-poiski-arhaichnogo-ili-reabilitatsiya-povsednevnogo>
5. Плотицина Н. В. Биографический метод в политической социологии повседневности / Н. В. Плотицина // Вестн. Том. гос. ун-та. – 2013. – № 373. – С. 80-83.
6. Розенталь Г. Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью / Г. Розенталь // Хрестоматия по устной истории. – Санкт Петербург, 2003. – С. 322-356.
7. Сагалаева Е. С. Идеология и повседневность в социально-философской рефлексии: к постановке проблемы / Е. С. Сагалаева // ИСОМ. – 2014. – № 6-1. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/ideologiya-i-povsednevnost-v-sotsialno-filosofskoy-refleksii-k-postanovke-problemy>
8. Тощенко Ж. Т. Жизненный мир – методологическая характеристика социологии жизни / Ж. Т. Тощенко // Вестник РГГУ. Серия «Философия. Социология. Искусствоведение». – 2015. – № 7. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhiznenny-mir-metodologicheskaya-harakteristika-sotsiologii-zhizni-1>
9. Фуко М. Порядок дискурса / М. Фуко // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. – М.: Касталь. – 1996. – С. 49-95.

10. Штомпка П. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии / П. В. Штомпка // Социологические исследования. – 2009. – № 8. – С. 3-12.
11. Щюц А. Структура повседневного мышления / А. Щюц // Социологические исследования. – 1998. – № 2. – С. 129-137.

REFERENCES

1. Burde, P. (2007). *Sotsialnoe prostranstvo: polya i praktiki [Social space: fields and practices]*. Retrieved from: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/3707> [in Russian].
2. Vakhshayn, V. (2017). Peresborka povsednevnosti [Reassembly of everyday life]. *Filosofsko-literaturnyy zhurnal Logos*, 2, 1-48 [in Russian].
3. Martsinkovskaya, T. (2017). Psikhologiya povsednevnosti: oksymoron ili novyy trend psikhologii [Psychology of everyday life: an oxymoron or a new trend of psychology]. *Psikhologicheskie issledovaniya*, 10. Retrieved from: <http://psystudy.ru/index.php/num/2017v10n56/1497-martsinkovskaya56.html> [in Russian].
4. Olkhovikov, K. (2017). Zhiznenny mir cheloveka: poiski arkhainogo ili reabilitatsiya povsednogo? [The human world of life: the search for an archaic or rehabilitation of everyday life?]. *Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya*, 4. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhiznenny-mir-cheloveka-poiski-arhainogo-ili-reabilitatsiya-povsednogo> [in Russian].
5. Plotichkina, N. (2013). Biograficheskiy metod v politicheskoy sotsiologii povsednevnosti [Biographical method in the political sociology of everyday life]. *Vestn. Tom. gos. un-ta.*, 373, 80-83 [in Russian].
6. Rozental, G. (2003). Rekonstruktsiya rasskazov o zhizni: printsipy otbora, kotorymi rukovodstvuyutsya rasskazchiki v biograficheskikh narrativnykh intervyyu [Reconstruction of stories about life: selection principles, which are used by storytellers in biographical narrative interviews]. *Khrestomatiya po ustnoy istorii*. Saint Petersburg [in Russian].
7. Sagalaeva, Ye. (2014). *Ideologiya i povsednevnost v sotsialno-filosofskoy refleksii: k postanovke problem [Ideology and everyday life in socio-philosophical reflection: to the problem statement]*. *ISOM*, 6. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/ideologiya-i-povsednevnost-v-sotsialno-filosofskoy-refleksii-k-postanovke-problemy> [in Russian].
8. Toshchenko, Zh. (2015). Zhiznenny mir – metodologicheskaya kharakteristika sotsiologii zhizni [The world of life is a methodological characteristic of the sociology of life]. *Vestnik RGGU. Seriya "Filosofiya. Sotsiologiya. Iskusstvovedenie"*, 7. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhiznenny-mir-metodologicheskaya-kharakteristika-sotsiologii-zhizni-1> [in Russian].
9. Fuko, M. (1996). Poryadok diskursa [The order of discourse]. *Volya k istine: po tu storonu znaniya, vlasti i seksualnosti*. Moscow: Kastal [in Russian].
10. Shtompka, P. (2009). V fokuse vnimaniya povsednevnyaya zhizn. Novyy povorot v sotsiologii [The focus of attention is everyday life. A new twist in sociology]. *Sotsiologicheskie issledovaniya*, 8, 3-12 [in Russian].
11. Shchyuts, A. (1998) Struktura povsednogo myshleniya [The structure of everyday thinking]. *Sotsiologicheskie issledovaniya*, 2, 129-137 [in Russian].

Склярєнко Катєрина Олєксандрівна
 Викладач кафедри соціології
 Дніпровський національний університет
 ім. Олеся Гончара
 49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Skliarenko Katerina
 Teacher of the department of sociology
 Oles Honchar Dnipro National University
 72, Dnipro, Gagarina ave., 49010, Ukraine

Email: sklyarenko.kateryna@gmail.com

Цитування: Склярєнко К. О. Біографічні дослідження повсякденності як стратегія реалізації генеалогічного методу / К. О. Склярєнко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 6. – С. 78-85.

Citation: Skliarenko, K.O. (2019). Biohrafichni doslidzhennia povsiakdennosti yak stratehiia realizatsii henealohichnoho metodu [Biographic researches of daily as strategy of realization of genealogical method]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (6), 78-85.

Стаття надійшла / Article arrived: 10.05.2019

Схвалено до друку / Accepted: 31.05.2019

Радянсько-фінська війна

Світлана Донченко, Дніпровський державний технічний університет

Увесь період існування Радянського Союзу та перші роки незалежності України ніхто не писав і не говорив про військовий конфлікт взимку 1939–1940 рр. Причина у стратегічній поразці величезного СРСР у війні з маленькою Фінляндією. У Радянському Союзі намагалися створити таке поняття, як «радянський народ», відбувалося переселення і змішання великої кількості людей на всьому просторі СРСР. Тому ніхто ніколи не визначав учасників подій за національністю або територіальним розташуванням. Не виділялися й українці. Лише коли Україна стала незалежною, виникла потреба з'ясувати участь українців у радянсько-фінській війні та їх роль. Під час радянсько-фінської війни Північно-Західним фронтом командував майбутній Маршал і Герой Радянського Союзу, українець Тимошенко Семен Костянтинович. Майбутній Маршал і Герой Радянського Союзу, українець Кулик Григорій Іванович, як заступник наркома оборони СРСР, брав участь у підготовці армійських і артилерійських частин до радянсько-фінської війни. Командиром 70-ї дивізії був українець Кирпонос Михайло Петрович. Приймав участь у бойових діях льотчик-ас і Герой Радянського Союзу, українець Кравченко Григорій Пантелійович. Майбутній Маршал і Герой Радянського Союзу, українець Москаленко Кирило Семенович, під час радянсько-фінської війни був начальником артилерії 51-ї Перекопської стрілецької дивізії Одеського військового округу. Майбутній генерал-полковник танкових військ і Герой Радянського Союзу, українець Кравченко Андрій Григорович, під час війни був начальником штабу 173-ї мотострілецької дивізії. У трьохмісячному конфлікті загинуло майже 40 тисяч українців. Серед тих, хто воював у цій війні та отримав найвищу нагороду – орден Леніна – Василь Петренко з Полтавщини. На боці СРСР у війні брали участь дві дивізії, які комплектувались в Україні. Це 44-та та 70-та стрілецькі дивізії. Перша з них потрапила в оточення і майже вся загинула, намагаючись вирватись з фінського кільця. Ті, хто вирвався, були піддані військово-польовому суду. Командир дивізії, начальник штабу, начальник політвідділу та комісар були розстріляні. Загалом репресій зазнали кілька тисяч учасників цієї війни. Повчально, що фінська сторона впорядкувала могили загиблих радянських бійців. У місті Суомуссалмі встановлено монумент воїнам 44-ї дивізії, в той час, коли на Батьківщині були забуті імена героїв.

Ключові слова: зимова, блискавична війна 1939–1940 рр., українці на захисті Фінляндії

Soviet-Finnish War

Svetlana Donchenko, Dniprovsk State Technical University

The whole period of the Soviet Union's existence and the first years of independence of Ukraine did not write and talked about the military conflict in the winter of 1939–1940. The reason for the strategic defeat of the huge Soviet Union in the war with a small Finland. In the Soviet Union, they tried to create such a notion as the «Soviet people,» the relocation and mixing of a large number of people throughout the space of the USSR. Therefore, no one has ever defined participants in events by nationality or territorial location. Ukrainians also did not stand out. It was only when Ukraine became independent that there was a need to determine the participation of Ukrainians in the Soviet-Finnish war and their role. During the Soviet-Finnish war, the North-West front was commanded by the future Marshal and Hero of the Soviet Union, Ukrainian Timoshenko Semyon Konstantinovich. Future Marshal and Hero of the Soviet Union, Ukrainian Kulik Grigory Ivanovich, as Deputy People's Commissar for Defense of the USSR, participated in the preparation of Army and Artillery Parts for the Soviet-Finnish War. The commander of the 70th division was Ukrainian Kirponos Mikhail Petrovich. Participated in the combat operations of the pilot-as and Hero of the Soviet Union, Ukrainian Kravchenko Grigory Panteleevich. Future Marshal and Hero of the Soviet Union, Ukrainian, Moskalenko Kirill Semenovich, during the Soviet-Finnish War, was the head of the artillery 51st Perekopskaya Rifle Division of the Odessa Military District. The future Colonel-General of the Tank Army and Hero of the Soviet Union, Ukrainian Kravchenko Andriy Grigorievich, during the war, was Chief of Staff of the 173th Motorized Infantry Division. In the three-

month conflict, nearly 40,000 Ukrainians died. Among those who fought in this war and received the highest award – the Order of Lenin – Vasyl Petrenko from Poltava region. On the side of the USSR two divisions participated in the war, which were completed in Ukraine. These are the 44th and 70th Infantry Divisions. The first of them fell into the environment and almost all died, trying to break away from the Finnish ring. Those who escaped were subjected to a martial law court. Division commander, chief of staff, chief of the police department and commissar were shot. In general, several thousand participants in this war suffered repressions. Instructive that the Finnish side arranged the graves of the dead Soviet soldiers. The city of Suomussalmi has a monument to the soldiers of the 44th Division, at the time when the names of the heroes were forgotten in the homeland.

Keywords: winter, Soviet-Finnish war, lightning war of 1939-1940, Ukrainians on the defense of Finland

Советско-финская война

Светлана Донченко, Днепровский государственный технический университет

Весь период существования Советского Союза и первые годы независимости Украины никто не писал и не говорил о военном конфликте зимой 1939–1940 гг. Причина в стратегическом поражении огромного СССР в войне с маленькой Финляндией. В Советском Союзе пытались создать такое понятие, как «советский народ», происходило переселение и смешение большого количества людей на всем пространстве СССР. Поэтому никто никогда не определял участников событий по национальности или территориальному расположению. Не выделялись и украинцы. Только когда Украина стала независимой, возникла необходимость выяснить участие украинцев в советско-финской войне и их роль. Во время советско-финской войны Северо-Западным фронтом командовал будущий Маршал и Герой Советского Союза, украинец Семён Константинович Тимошенко. Будущий Маршал и Герой Советского Союза, украинец Григорий Иванович Кулик, как заместитель наркома обороны СССР, участвовал в подготовке армейских и артиллерийских частей к советско-финской войне. Командиром 70-й дивизии был украинец Кирпонос. Принимал участие в боевых действиях летчик-ас и Герой Советского Союза, украинец Григорий Пантелеевич Кравченко. Будущий Маршал и Герой Советского Союза, украинец Москаленко, во время советско-финской войны был начальником артиллерии 51-й Перекопской стрелковой дивизии Одесского военного округа. Будущий генерал-полковник танковых войск и Герой Советского Союза, украинец Андрей Григорьевич Кравченко, во время войны был начальником штаба 173-й мотострелковой дивизии. В трехмесячном конфликте погибло почти 40 000 украинских. Среди тех, кто воевал в этой войне и получил высшую награду – орден Ленина – Василий Петренко с Полтавщины. На стороне СССР в войне участвовали две дивизии, которые комплектовались в Украине. Это 44-я и 70-я стрелковые дивизии. Первая из них попала в окружение и почти вся погибла, пытаясь вырваться из финского кольца. Те, кто вырвался, были подвергнуты военно-полевому суду. Командир дивизии, начальник штаба, начальник политотдела и комиссар были расстреляны. В общем репрессиям подверглись несколько тысяч участников этой войны. Поучительно, что финская сторона упорядочила могилы погибших советских бойцов. В городе Суомуссалми установлен монумент воинам 44-й дивизии, в то время, когда на родине были забыты имена героев.

Ключевые слова: зимняя, советско-финская война, молниеносная война 1939-1940 гг., украинцы на защите Финляндии

Постановка проблемы.

30 листопада 1939 по 13 березня 1940 рр. під час боїв у Фінляндії майже повністю загинули бійці 7-мої Чернігівської стрілецької та 44-ої Київської стрілецької дивізії, по чверті особового складу втратили інші дивізії, сформовані в Київському, Харківському та Одеському військових округах. За даними, які вимагають додаткового дослідження, у фінській війні загинуло щонайменше 40 тис. вихідців з України, десятки

тисяч залишилися інвалідами або померли від ран [2, 3].

Сьогодні багато пишуть про Росію як країну-агресора. І не лише сучасна Російська Федерація брала участь у війні з Грузією, нині – з Україною і Сирією. Дуже важливо, що скрізь гинуть не лише військові з обох боків, російські війська ведуть прицільний вогонь по мирних жителях. Власне, подібні війни вели і Російська імперія, і Радянський Союз. Військових конфліктів за участю СРСР було багато у XX сторіччі.

Одним із «конфліктів», як його називали в радянській історіографії, була і радянсько-фінська війна. Фактично вона продовжувалася трохи більше трьох зимових місяців, тому й отримала назву «зимова».

Аналіз досліджень і публікацій.

В радянській та пострадянській історіографії «зимова війна» згадується як окремий локальний конфлікт, у відриві від контексту Другої світової війни. У деяких радянських підручниках про неї взагалі немає жодного рядка, на відміну від конфлікту на Халхін-Голі.

Проте у 60-ті роки, в період «відлиги», ситуація корінним чином змінилася, чого не скажеш про загалом радянське та сучасне російське бачення тих подій.

Радянсько-фінська війна для радянської та й пострадянської історіографії була і є одним з найбільш міфологізованих воєнних конфліктів першої половини ХХ ст. Причина — провал «бліц-кригу» Червоної армії на Карельському перешийку.

Дуже довго матеріали про цю війну приховувалися із-за невдач Червоної Армії. Тому в сучасній історіографії її називають «невідомою» або «непотрібною війною».

В наш час проблеми радянсько-фінської війни вивчають і українські історики, які намагаються встановити роль і участь українців у цій війні. Так, Гриневич В. А. досліджував особливості цієї гібридної війни та участь в ній українців. Ковальов Д. В. розглянув існування «Фінляндської Народної Республіки», як більшовицьку авантюру, яка мала історичне продовження. Жежера В. звернувся до вивчення кількості загиблих українців та радянських військ в цілому. Городянин-Лісовський Ю. описав роль українців у припиненні сталінської агресії у Фінляндії тощо.

Але досі не встановлена повна кількість українців — учасників цієї війни, їх роль у подіях та кількість загиблих, померлих від ран та репресованих після війни. Адже ніколи в СРСР не виділяли національності, окрім російської. Дуже часто при заміні документів робилася помилка, і людина замість українського прізвища отримувала російське, а переправляти помилку було «неможливо». В науковій літературі описані такі приклади: один із них, як замість українського прізвища Романів людина отримала російське — Романов.

Мета дослідження. Наша мета — узагальнити розрізнені дані про воїнів-українців, визначи-

ти, що ще недосліджене для продовження вивчення цієї теми.

Виклад основного матеріалу.

Причиною війни було те, що вже відбувся розподіл територій між Німеччиною і Радянським Союзом відповідно до таємного протоколу до «Пакту про ненапад» 23 серпня 1939 р., за яким територія Фінляндії також увійшла до сфери впливу СРСР, та «Договір про дружбу і кордон» між СРСР та Німеччиною від 28 вересня 1939 р.

На той момент радянські війська вже увійшли до Західної України, Західної Білорусі і Прибалтійських країн. Розуміючи, що Гітлер скоро направить свої війська на кордони СРСР, Й. Сталін звернувся з пропозицією до Фінляндії змінити кордони у Карелії в районі м. Ленінград. Взагалі це нонсенс, звернутися до іншої держави з вимогою віддати свою промислову територію в обмін на неосвоєну. Як можна взагалі віддати свою територію іншій державі? Це повна неповага до Фінляндії і її недооцінка. Відома фраза Й. Сталіна: «Поскольку Ленинград передвинуть нельзя, придётся отодвинуть от него подальше границу». Недооцінка Фінляндії була ще в одній фразі Й. Сталіна: «Мы произведем только один выстрел, и финны сразу поднимут руки и сдадутся» [11].

Другою причиною було те, що серед радянських політичних діячів була більшість таких, що не вважали Фінляндію незалежною державою. Й. Сталін неодноразово підкреслював, що незалежність Фінляндії «було надано» у 1917 р. більшовицькою владою, але Радянський Союз «поки що терпить» суверенну Фінську державу [10].

Але між Фінляндією та СРСР було підписано угоду про мирне співіснування терміном на десять років і фіні, в цілому, розглядали її як певну гарантію миру. Це дуже нагадує «Пакт про ненапад», коли між Німеччиною та СРСР було укладено пакт на 10 років, і він також розглядався Й. Сталіним як гарантія. Потім був напад 22 червня 1941 р. без оголошення війни.

Треба відзначити, що «Пакт про ненапад», укладений між радянським та фінським урядами 1932 р., залишався діючим до кінця Другої світової війни.

Спочатку Фінляндії було запропоновано передати острів Ханко для розташування на ньому радянської військово-морської бази, пропонуючи взамін значно більшу територію. Зрозуміло, що це викликало протест

в уряді Фінляндії і він відмовився від такої пропозиції [2].

Зрозуміло, що Й. Сталін був роздратований, оскільки він давно виношував ідею відновлення імперії і повернення усіх земель, в тому числі й Фінляндії, які входили до колишньої Російської імперії.

Це також нагадує сучасні події, коли Російська Федерація виступила гарантом недоторканості незалежної України і перша напала на неї. Можна з певністю говорити, що В. Путін продовжує політику Й. Сталіна та А. Гітлера.

Дещо пізніше Радянський Союз уже офіційно оголосив свої претензії. Тодішній голова радянського уряду та народний комісар закордонних справ В. Молотов запросив фінську делегацію провести переговори у Москві 12 жовтня 1939 р. А перед цим, у вересні-жовтні 1939 р., вже почалося розміщення радянських військ вздовж радянсько-фінського кордону.

На цей раз радянські вимоги були більш значними та деталізованими. Було знову висловлено, що Ленінград може опинитися у скрутному становищі, якщо розпочнеться війна. Тому СРСР вимагав укріплення та озброєння Фінляндією Аландських островів під наглядом радянських військових. Знову Радянський Союз вимагав в оренду півострів Ханко на тридцять років із розташуванням на ньому радянських військових баз. Окрім того, була вимога передати СРСР майже дві з половиною тисячі квадратних кілометрів фінської території на Карельському перешийку, щоб відсунути сухопутний кордон від Ленінграду. Натомість Фінляндія могла отримати більше п'яти тисяч квадратних метрів радянської території на півночі Карелії. Фактично, Фінляндія за цим планом ставала повністю залежною від СРСР.

Зрозуміло, що реакція Фінляндії була вкрай негативною: по-перше, це створювало загрозу нейтралітету і незалежності Фінляндії та її столиці Гельсінкі; по-друге, територія, яку хотів отримати Радянський Союз, була однією з найбільш промислово розвинених у Фінляндії з другим за значенням містом Вііпурі. А та територія, яку пропонував СРСР Фінляндії, абсолютно нерозвинена; по-третє, на Карельському перешийку були розташовані основні оборонні споруди Фінляндії, без них країна ставала вразливою для ворога.

Незважаючи на весь негатив пропозицій СРСР, Фінляндія погодилась на обмін кількох островів на аналогічну територію в Карелії. Нова

незгода Радянського Союзу примусила фінську делегацію відбутися з переговорів для консультацій на батьківщині [10].

Радянський Союз вже був готовий до нападу на Фінляндію. Але просто так напасти на мирну країну було неможливо, тому треба було знайти привід. І таким приводом для початку війни послужив обстріл селища в прикордонній зоні на території СРСР. В ніч з 26 на 27 листопада 1939 р. секретний підрозділ НКВС, таємно перейшовши державний кордон, здійснив артилерійський обстріл прикордонного селища Майніла з території Фінляндії. Ця провокація була влаштована радянською стороною, щоб розпочати денонсацію договору із Фінляндією про ненапад з метою подальшого її загарбання. А 29 листопада 1939 р. СРСР розірвав дипломатичні стосунки з Фінляндією. Офіційно війну так і не було оголошено (знову звертаємо увагу на схожість поведінки Й. Сталіна і А. Гітлера, який також розпочав війну проти СРСР без оголошення).

Якщо можна сказати «у відповідь», 30 листопада 1939 р., війська Ленінградського військового округу за підтримки артилерії з кораблів Балтійського і Північного флотів розпочали наступ. Водночас радянська авіація бомбардувала 20 фінських міст, унаслідок чого було вбито і поранено кілька тисяч мирних жителів (підкреслюємо мирних жителів, а не військових). Адже залякати мирних жителів простіше, ніж воювати з армією [2,13].

Згідно з планами Генерального штабу Червона армія одним ударом повинна була розбити фінські війська та зайняти всю територію країни, і вийти до кордонів Швеції за кілька днів, і приєднати її до СРСР (це так звана «блискавична війна»).

Як результат, Ліга Націй вимушена була визнати СРСР агресором і виключити зі свого складу. Цей факт в радянській історії ніколи не оприлюднювався і не коментувався [11].

Ще одне: відносно Фінляндії Й. Сталін вирішив піти шляхом, який потім буде використовуватися по відношенню до інших країн Європи – виникла ідея створення «Народного уряду» Фінляндії. Було вирішено утворити на території СРСР в містечку Терійокі (нині м. Зеленогорськ Ленінградської області) Фінляндську Демократичну Республіку. Тобто з'явилося дві Фінляндії, говорячи мовою того періоду – радянська і буржуазна. Тож, офіційно, Радянський Союз з Фінляндією не воював, а допомагав «червоним»

фінам у боротьбі з білофінами. Уряд новоствореної маріонеткової «держави» був утворений на базі керівництва заснованої ще у 1918 р. в СРСР у Москві Комуністичної партії Фінляндії (так само у 1918 р. у Москві була створена Компартія України, яка потім створила Лівобережну державу і увійшла до складу СРСР). На чолі уряду, партії і нової «держави» Й. Сталін призначив відомого «червоного фіна», члена Виконкому Комінтерну Отто Вілле Куусінен. СРСР терміново визнав «уряд» О. Куусінен і уклав з ним новий «договір про дружбу» [4,5].

Відповідно, новій державі необхідна була своя армія – фінська дивізія. Але напередодні пройшло в СРСР декілька хвиль етнічних чисток та репресій проти інгерманландців, карелів, фінського населення, фінських комуністів. Тому для створення такої армії збирали людей таких, щоб були схожі на фінів: білявих, північних блондинів, більшість із яких були білорусами). Так виникла «Народна Армія Фінляндії». Потім цей досвід буде використано при створенні польської «Армії крайової», французького авіазагону і тому подібне. Після початку радянського етапу Другої світової війни з Німеччиною влітку 1941 р. підрозділи цієї «армії» були передані радянським військам на фронтах, а після закінчення Другої світової війни всіляка інформація про її існування була в СРСР засекречена [4, 5].

Більша за кількістю та краще озброєна Червона армія, маючи велику перевагу танків та артилерії, дуже швидко почала просуватися вперед. Фінська армія відступала, не маючи в необхідній кількості протитанкових засобів. Радянські історики писали про те, що практично всі війни Росія починала з поразок і причин було багато. У цій війні одразу далася взнаки неузгодженість дій радянських військ – артилерія та авіація діяли окремо від піхоти, танки використовувалися неефективно.

В цих умовах фіни не кинули напризволяще своїх людей (на відміну від уряду Й. Сталіна, який кинув мирних жителів, в тому числі й українців, на окупованій фашистами території), а терміново і дуже організовано розпочали евакуацію мирного населення з небезпечних районів, при відступі ретельно мінували територію, почала діяти велика кількість лижних загонів, чого не було у радянських військах. Фінські лижники були добре обізнані з місцевістю і зненацька атакували колони нападників, добре замасковані снайпери завдавали величезних втрат Червоній Армії.

У війну вступило також «Державне управління спиртних напоїв» Фінляндії, яке взялося за масове виготовлення пляшок із запальною сумішшю – саме фіни назвали цей витвір коктейль Молотова.

Допомогла фінам і погода. Раптово стало дуже холодно. Нагадаємо, що це мала бути коротка, блискавична війна. Тому червоноармійці були вдягнені у літню форму і не готові до зимових боїв, радянське рушничне мастило на морозі тверділо, акумулятори вантажівок виходили з ладу. Знову нагадує напад фашистів на СРСР [10].

Оборона Фінляндії здійснювалася дисциплінованими, грамотно керованими солдатами, що звикли до місцевих кліматичних і погодних умов, і застосовували тактику, відповідну цим умовам. Радянський же наступ був спланований без урахування характеру місцевості, погодних умов і відповідних проблем постачання (нагадує російсько-японську війну 1904–1905 рр.).

Загалом воєнні дії тривали 105 днів. За цей час Червона армія втратила за різними оцінками від 422 до 722 тисяч убитими, пораненими, обмороженими й полоненими (в радянських дослідженнях цифри дуже різняться: називається початкова цифра і 130 тис., і 422 тис.), у фінському полоні опинились до 6 000 осіб, у тому числі понад 300 командирів, 17 тис. чоловік зникли безвісті. Втрати СРСР становили до 40% бойового складу задіяних частин і суттєво переважали втрати фінської сторони. Причому ті 6 тис. червоноармійців, які потрапили у полон і пізніше були передані радянській стороні, зазнали репресій з боку сталінського режиму: майже 700 із них як «зрадників» засудили до смерті, 4,5 тис. відправили до концтаборів. У своїх мемуарах, складених у 70-тих роках, М. Хрущов називав цифру навіть у мільйон загинувших... [11]

На підставі радянських невдач А. Гітлер і його генерали припустили, що у Радянського Союзу неефективне керівництво, тактика й озброєння, і він не виявиться гідним супротивником для німецької військової машини. Недарма Гітлер у своїй книзі «Моя боротьба» назвав СРСР – «колосс на глиняних ногах». Цю думку поділяли і багато хто з іноземних спостерігачів, в тому числі і міністерство оборони США.

Чималу роль відіграли у цій війні українці. Під час радянсько-фінської війни Північно-Західним фронтом командував майбутній Маршал і Герой Радянського Союзу, українець Тимошенко Семен Костянтинівич. Його

війська здійснили прорив лінії Маннергейма у лютому 1940 р.

Майбутній Маршал і Герой Радянського Союзу, українець Кулик Григорій Іванович, як заступник наркома оборони СРСР брав участь у підготовці армійських і артилерійських частин до радянсько-фінської війни. Був репресований і розстріляний в 1950 р.

Командиром 70-ї дивізії був українець Кирпонос Михайло Петрович. За вміле командування дивізією і проявлений героїзм Михайло Кирпонос був удостоєний звання Героя Радянського Союзу (1940 р.).

Приймав участь в боях льотчик-ас і Герой Радянського Союзу, українець Кравченко Григорій Пантелійович, уродженець Голубівки Дніпропетровської області.

Майбутній Маршал і Герой Радянського Союзу, українець Москаленко Кирило Семенович, під час радянсько-фінської війни був начальником артилерії 51-ї Перекопської стрілецької дивізії Одеського військового округу, був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Майбутній генерал-полковник танкових військ і Герой Радянського Союзу, українець Кравченко Андрій Григорович, під час війни був начальником штабу 173-ї мотострілецької дивізії [12].

Як стверджують дослідники, у трьохмісячному конфлікті загинуло майже 40 тисяч українців [3]. Серед тих, хто воював у цій війні та отримав найвищу нагороду – орден Леніна – Василь Петренко з Полтавщини [9].

Зрозуміло, що військові з УРСР також брали участь у війні. Дві дивізії, які комплектувались в Україні, це 44-та та 70-та стрілецькі дивізії. До війни місцем дислокації 44-ої Щорсівської дивізії був Житомир, і дивізію перекинули звідти на північ, не видавши ані теплих козушок, ані валянок, ані рукавиць. Ніч із 3 на 4 січня 1940 року стала однією з найхолодніших (до 45-50 градусів морозу).

Ветеран Фінської кампанії Григорій Герасценко згадував:

«Тепліше обмундирування мало командування, політруки, льотчики й танкісти: у них були козухи, ватні фуфайки, валянки... Для піхотинців же це вважалося великою розкішшю. Мовляв, у важких козухах незручно йти в атаку й на штурм.

У бій йшли в сірих вовняних шинелях, бавовняних гімнастерках, байковій білизні, ватних рукавицях. У шоломах-будьонівках із напів-

шерстяною підкладкою... На ногах – обмотані ганчір'ям черевики.

А їжа! Хліб прибував на передову у вигляді мерзлої цеглини, така ж каша, ледь теплий чай» [2].

З 7 на 8 січня 1940 р. 44-та дивізія (чисельністю близько 17, 5 тисяч чоловік) була повністю розбита. Втрати особового складу дивізії перевищили 70 %, близько 1200 бійців й командирів попало в полон.

44-та дивізія, згідно з першим планом, повинна була діяти на лівому фланзі, тобто на Кухмо-Каяані, оскільки він був обраний для нанесення головного удару.

Проте з 15 грудня в силу нових обставин ця дивізія повертає на центральний напрямок на Ухту на допомогу 163-тій дивізії. Тепер там планувалось нанести основний удар.

Вже 28 грудня наступ 163-ї було зламано. Велика частина особового складу дивізії відступила на північний схід вздовж озера Кіантаярві (і це тоді, коли 44-та дивізія знаходилась на відстані всього 10 кілометрів). Залишки дивізії перегрупувались для оборони в районі Юнтусранта.

Тим часом полковник Сіласвуо всі сили, що були в його розпорядженні, спрямував на оточення й знищення 44-ої дивізії [13].

Щорсівці, рухаючись на з'єднання з 163-ою, сильно розтягнулись й опинились затиснутими між лісами й болотами на дорозі Раате. Фіни, прекрасно орієнтуючись в цій місцевості, кожного дня влаштовували завали з дерев на шляху просування дивізії.

Сапери-червоноармійці рухалися в кінці колони й не могли вчасно розчищати дорогу. Стало неможливим відправити в тил поранених і хворих (фінам таки вдалося перерізати сполучення дивізії). До того ж фіни знищили прикордонний міст, тим самим повністю відрізавши дивізію від тилкових комунікацій.

Становище щогодини погіршувалося. Внаслідок ударів фінських частин з 30 грудня 1939 по 4 січня 1940 рр. 44-а дивізія була розчленована на шість окремих осередків опору. Щорсівська дивізія опинилась в оточенні фінів і прогнала в боях впродовж 1-7 січня 1940 р.

4 січня О. Виноградов доповідав штабу 9-ої Армії: «...Противник зосереджує свої сили, щоб перерізати оборону дивізії. У зв'язку з відсутністю продфуражу настрій поганий, коні дохнуть, бензину та боєприпасів майже немає...» [6].

Героїчний опір фінів, небажання ставати «союзною республікою», на їхню думку, були

зумовлені тим, що фінський народ добре знав, до чого призвела масова колективізація в СРСР та Україні зокрема.

Почалася деморалізація бійців 44-ої дивізії. Цьому сприяло також те, що їм рідко коли вдавалося побачити мертвого фінського солдата (фіни мали чіткий наказ забирати з поля бою всіх своїх полеглих бійців), в той час як червоноармійці, рятуючись від лютого холоду, були змушені влаштовувати собі схованки з трупів загиблих і замерзлих однополчан.

Як згадують очевидці тих страшних подій, розстрілявши з кулемета фінського снайпера, який влаштувався неподалік на дереві, радянські солдати відразу ж кинулися до місця його падіння. Проте замість трупа знайшли лише сліди від крові та двох пар лиж, які зникали в гущавині лісу [12].

В середині грудня фінам вдалося перехопити ініціативу й завдати болючих контрударів по радянським військам. Саме тоді сталися відомі події розгрому 44-тої дивізії, що їх охрестили «Драмою при Суомусалмі».

Загалом фінські війська втратили під Суомусалмі близько 800 чоловік, радянські (163 та 44 дивізії) – не менше 23 тисяч! Окрім того, 44-та дивізія була моторизованою, тому до рук фінів потрапило багато трофейної техніки: 43 танки, 270 автомобілів та тракторів, а також 300 кулеметів й 6 000 гвинтівків. Повчально, що фінська сторона впорядкувала могили загиблих бійців з України. У місті Суомусалмі встановлено монумент воїнам 44-ї дивізії [7].

Залишки дивізії, що вирвалися з оточення, склали всього 1050 чоловік, які зайняли оборону на відрізку дороги, що вела до Суомусалмі, в 9 км від кордону. Ті, кому пощастило вижити, одразу потрапили до рук НКВС.

Бойові дії активізувалися у лютому 1940 р., коли радянській стороні вдалося зосередити на радянсько-фінському фронті понад 760 тис. військовослужбовців. У складі десятків частин і з'єднань, що їх перекинули з Київського, Харківського та Одеського військового округів, було багато мешканців УРСР [2].

У середині лютого 1940 р. 35 дивізій Північно-західного фронту (командувач С. Тимошенко) подолали головну смугу фінської оборони на Карельському перешийку, зламали спротив 15-ти дивізій фінської армії і на початку березня 1940 р. фактично завершили прорив «лінії Маннергейма».

Будучи не в силах продовжувати опір, Фінляндія погодилася на укладення мирного договору, який був підписаний у Москві 12 березня 1940 р. Але бойові дії за Выборг ще тривали 13 березня. До СРСР перейшли Карельський перешийок, низка островів у Фінській затоці та ін. (31 березня 1940 р. із цих територій, а також Карельської АРСР була створена Карело-Фінська РСР) [4].

Таким чином, 44-а стрілецька дивізія потрапила в оточення і майже вся загинула, намагаючись вирватись з фінського кільця. Ті, хто вирвався, були піддані військово-польовому суду. Командир дивізії, начальник штабу, начальник політвідділу та комісар були розстріляні. Загалом репресій зазнали кілька тисяч учасників цієї війни.

Загиблим українцям присвячені другий та третій томи з серії «Загиблі на чужині», які під назвою «Полягли в снігах Суомі» випустило видавництво «Книга пам'яті України», вони містять інформацію про відповідно 9 000 і 18 000 осіб [12].

Українські підрозділи з українців-мігрантів, що воювали на боці Фінляндії, фактично, продовжували боротьбу проти СРСР, яку розпочали, покинувши Україну. Інша справа – радянські полонені, що також воювали на боці Фінляндії і були сформовані у 1940 р. Вони пережили в Україні голод 1921–1922 рр., та голодомор 1932–1933 рр., і їм не хотілося захищати СРСР, який знищував жителів України.

До певної міри низька боєздатність пояснювалася тим, що перекинуті з України підрозділи здебільшого не були належним чином екіпіровані для ведення боїв при дуже низьких температурах. Крім того, на відміну від фінських воїнів, червоноармійці здебільшого погано вміли користуватися лижами, а тому були прив'язаними до доріг і менш мобільними.

Відтак чимало червоноармійців, зокрема й українців, потрапило в полон. Причому фінська сторона намагалась обіграти цю ситуацію у своїй пропаганді, розповсюджуючи листівки з фото, з яких випливало, що полонених утримують у хороших умовах і добре годують. «Поширення цих фото викликало певне озлоблення в радянського керівництва. Адже виглядало так, що радянські люди у полоні себе добре почувають: не страждають, не б'ються і не намагаються втекти», – каже Максим Майоров [13].

У радянських полонених, що воювали на боці Фінляндії, на озброєнні була фінська та

радянська зброя. Однострої були фінськими з чорними кашкетами із синьо-жовтою околицею і тризубом, хоча в багатьох випадках українські добровольці продовжували носити радянську форму, доповнюючи її мазепинками. Синьо-жовті армійські відзнаки не вживалися, оскільки такі мали добровольці зі Швеції.

Відомо також, що вести агітацію серед військовополонених українців та сформувати із них підрозділ на фінському боці мав намір письменник Юрій Горліс-Горський, який свого часу був офіцером армії УНР. Утім, судячи із залишених ним нарисів, він прибув до Фінляндії вже після закінчення війни, а тому не міг взяти участь у бойових діях, вважає Максим Майоров [13].

Інші вважають, що Ю. Горліс-Горський був одним із найвідоміших командирів українських добровольців у Фінляндії. Добре відомо, що ефективний український полк на чолі із Юрієм Горліс-Горським був задіяний на Карельському перешийку на початку березня 1940-го р. Бійці цього загону знищували більшовицьких окупантів методами запорозького козацтва та холоднорських повстанців – із задалегідь приготованих засідок бійці здійснювали атаку «лавою», головною метою бою було виснаження супротивника та його деморалізація, тож з цією метою в таборі створювався резерв, який у вирішальний момент мав завдати раптового удару. Охоплення ворога з флангів, вихід йому в тил попри відмінність карельського ландшафту від українського, створення резерву та засідки, раптовість удару та вмілье використання рельєфу болотистої та лісисті місцевості фінської Карелії стали характерними ознаками військового мистецтва українських добровольців [1].

Ось що писав командарм радянської 7-ї армії, яка штурмувала Карельський перешийок в лютому-березні 1940 р., командувач військами Ленінградського військового округу К. Мерцков [збережено мову оригіналу]: «Прорвав главную полосу к концу февраля, мы преодолевали на протяжении нескольких километров отсечные позиции, за которыми натолкнулись на новую оборонительную полосу, где, как мне доложили наши разведчики, засели не весть откуда взявшиеся националистические банды хохляцких эмигрантов-перебежчиков. В начале марта 1940 г., я получил донесение о крахе 9-й армии в центральной Карелии, где 44-я дивизия, напроочь состоявшая из выходцев с Советской Украины, была не столько уничтожена, сколько взята в плен. Как оказалось позже, хохлы не хотели во-

евать за нашу Советскую Родину и поэтому массово сдавались в белофинский плен. Уже в самой Финляндии им предлагали стать добровольцами в националистической банде для переброски на Карельский перешеек и сдерживания нашей атаки под Выборгом...» [8].

Інформацію про українців у складі Фінської армії до військового командування «Червоної армії» та партійного керівництва ВКП(б) доповідали завербовані агенти з числа фінських комуністів. Уряд Кремля знаючи про масову здачу у фінляндський полон українських червоноармійців вирішив припинити війну, адже масштабна втеча вояків зі зброєю на бік ворога могла зіграти поганий жарт з дисципліною у всіх інших боєздатних підрозділах «Червоної армії» [10].

Як і в Першу світову війну, постала унікальна ситуація – українці опинились по обидва боки фронту. І саме українці стали тим небезпечним каталізатором падіння морального і бойового духу в рядах Червоної армії. Продуктивна діяльність українського полку під проводом Юрія Горліс-Горського стала загрозою для подальшої військової ескалації Кремля напередодні справжньої м'ясорубки – Другої світової війни у Європі. Співпраця Юрія Горліс-Горського з фінськими націоналістами довела урядовцям в Гельсінкі, що попри радянську окупацію бойовий дух української нації залишається незламним.

Ті, кому пощастило вижити, одразу втрапили в руки НКВС. Цей документ наведемо повністю: «Цілком таємно: Начальнику Генерального штабу Червоної Армії т. Шапошникову (для ставки)

Доповідаємо: суд над колишнім командиром 44 СД Виноградовим, начальником штабу Волковим й начполітвідділу Пархоменком відбувся 11 січня під відкритим небом в присутності особового складу дивізії.

Звинувачувані визнали себе винуватими у скоєних злочинах. Промови прокурорів й громадського обвинувача були схвалені всіма присутніми.

Суд тривав 50 хвилин. Приговор до розстрілу був приведений до виконання негайно публічно взводом червоноармійців.

Після приведення приговору в дію відбулась нарада начскладу, на якій була намічена подальша роз'яснювальна робота. Виявлення всіх зрадників і боягузів продовжується.

В 44 СД працює комісія Воєнради, в обов'язки якої входить детальне розслідування всіх причин і обставин поразки 44 СД.

Чуйков, Мехліс
11 січня 1940 р.» [2].

Зимова Війна закінчилась. Попри тактичну перемогу ССРСР, стратегічно перемогла Фінляндія, хоч і вимушена була поступитись власними територіями – Карельським перешийком, кількома островами у Фінській затоці і частиною північних півостровів (Рибачий та Середній) [2].

З наведених вище фактичних даних є всі підстави вважати, що саме український фактор призвів до ризику повної деморалізації радянських військ у Фінляндії. Ситуація, за якої одні українці, по суті, уникали активної завзятої війни проти Фінської армії, а інші, з протилежного фронту, надавали їм приклад і можливість воювати на стороні справедливості, могла в наступний момент перерости в тотальну катастрофу сталінської воячки. Скоріше всього, усвідомлення навислої над більшовицьким військом загрози повної деморалізації й змусило Й. Сталіна зупинити війну в Фінляндії. Адже йому було байдуже до чисельних втрат особового складу Червоної армії, він би міг покласти стільки життів, скільки було б потрібно для окупації всієї країни, але Й. Сталін побоювся ризикнути морально-бойовим духом своїх військ перед запланованою на наступний рік великою європейською кампанією. І саме українські воїни по обидва боки фінського фронту створили ці ризики для Москви й тим самим захистили, можливо, не тільки Фінляндію, а й інші Скандинавські країни, й тим самим запобігли домінуванню радянської імперії у всьому Балто-Скандинавському регіоні! [7]

Висновки.

Внесок українського полку під проводом Юрія Горліс-Горського у «зимовій війні» важко переоцінити, адже тривалий час кремлівської пропаганди та навмисного забуття зробили свою справу – про українських добровольців забули на довгі десятиліття. Однак, радянська доба скінчилась, незалежна Україна існує так само, як і самостійна Фінляндія, а от московський «колос» на глиняних ногах все ж зазнав краху, про що свідчить і сьогодення путінська агонія. Сталінська агітація та партійна пропаганда не згадували про українських добровольців у Фінській армії, бо радянські урядовці не хотіли розголосу і боялись, що «раби-хохли» почнуть не стільки здійснювати нові національні бунти і повстання, скільки здаватись у полон ворогам Москви і повертати багнети в бік більшовиків. Так само й історики по обидва боки кордону не наважуються говорити правду про участь українців на боці Гельсінкі, а не тільки Москви. Це стає зрозумілим з погляду на сучасну геополітичну ситуацію у Європі. Але українці пам'ятають героїчний вчинок своїх предків, Європа також повинна дізнатися і згадати своїх українських рятівників, які боролися за справедливість, за загальнолюдські цінності.

Але ця тема вимагає продовження вивчення, оскільки багато фактів залишаються невстановленими.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Городянин-Лісовський Ю. (2016). Як українці зупинили сталінську агресію у Фінляндії / Ю. Городянин-Лісовський. – Режим доступу: <http://sichovyk.com.ua/istorichna-slava/619-jurij-horlis-horskij-talvisodassa>
2. Гриневич В. А. Радянсько-фінляндська війна 1939–1940 / В. А. Гриневич // Енциклопедія історії України: у 10 т. – Київ: Наук. думка, 2012. – Т. 9. – С. 121. ISBN 978-966-00-1290-5.
3. Жежера В. У Фінляндії загинуло більше, ніж в Афганістані / В. Жежера // «Gazeta.ua». – 2012. – 4 грудня.
4. Карело-Фінська РСР. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/?newsid=533>.
5. Ковальов Д. В. «Фінляндська Народна Республіка» як більшовицька авантюра / Д. В. Ковальов. // Полілог: збірник наукових праць. – 2016. – Вип. 3. – С. 11-22.
6. Ковальов Д. В. Бій при Хонканіємі (перший бойовий досвід фінляндських танкових військ) / Д. В. Ковальов // Історичні етюди: збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 3. – С. 117-119.
7. Ковальов Д. Як українці зупинили сталінську агресію у Фінляндії / Д. Ковальов, Ю. Якуба. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA>
8. Мерецков К. А. «На службі народу. Страницы воспоминаний...» / К. А. Мерецков. – М.: Политиздат, 1968. – С. 171-196.
9. Правденко О. Новини / О. Правденко. – Режим дступу: <http://archive.kolo.poltava.ua/2013/02/28/poltavec-vasil-petrenko-u-finskij-vijnizasluzhiv-orden-lenina>
10. Радянсько-фінська війна: завдання – вижити. Три уроки для України. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/75019/Radanskofinska_vijnazav_dannavyzhytyTryuroky
11. Семиряга М. И. Ненужная война / М. И. Семиряга // Тайны сталинской дипломатии. 1939–1941. – М.: Высш. шк., 1992. – С. 141-204.
12. Український інститут національної пам'яті. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/u-chernigovi-zgadali-pro-75-richchya-radyansko-finskoj-viini>
13. Шурхало Д. Українці в радянсько-фінській війні / Д. Шурхало. – Режим доступу: <https://www.Radiosvoboda.org/a/28180903.html>

REFERENCES

1. Horodianyn-Lisovskyi, Yu. (2016). Yak ukraintsi zupynyly stalinsku ahresiiu u Finliandii [How Ukrainians stopped the Stalinist aggression in Finland]. Retrieved from: <http://sichovyk.com.ua/istorichna-slava/619-jurij-horlis-horskiy-talvisodassa> [in Ukrainian].
2. Hrynevych, V.A. (2012). Radiansko-finliandska viina 1939–1940 [The Soviet-Finnish War 1939–1940]. Entsyklopediia istorii Ukrainy. (Vol. 9). Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukrainian]. ISBN 978-966-00-1290-5.
3. Zhezhera, V. (2012). U Finliandii zahynulo bilsh, nizh v Afghanistani [Finland died more than in Afghanistan]. «Gazeta.ua.» [in Ukrainian].
4. Karelo-Finska RSR [Karelian-Finnish SSR]. Retrieved from: <http://territoryterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/?newsid=533> [in Ukrainian].
5. Kovalov, D.V. (2016). «Finliandska Narodna Respublika» yak bilshovytska avantiura [«The Finnish People's Republic» as a Bolshevik adventure]. Poliloh: zbirnyk naukovykh prats, 3, 11-22 [in Ukrainian].
6. Kovalov, D.V. (2011). Bii pry Khonkaniemi (pershyi boiovyi dosvid finliandskykh tankovykh viisk) [The battle at Honkaniemi (the first combat experience of the Finnish armored troops)]. Istorychni etudy: zbirnyk naukovykh prats, 3, 117-119 [in Ukrainian].
7. Kovalov, D., & Yakuba, Yu. Yak ukraintsi zupynyly stalinsku ahresiiu u Finliandii [As Ukrainians stopped the Stalinist aggression in Finland]. Retrieved from: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BED1%84%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_\(1939%E2%80%941940\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BED1%84%D1%96%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_(1939%E2%80%941940)) [in Ukrainian].
8. Mereckov, K.A. (1968). «Na sluzhbe narodu. Stranicy vospominaniy...» [«In the service of the people. Pages of memories...»]. Moscow: Politizdat [in Russian].
9. Pravdenko, O. Novyny [News]. Retrieved from: <http://archive.kolo.poltava.ua/2013/02/28/poltavec-vasil-petrenko-u-finskij-vijnizasluzhiv-orden-lenina> [in Ukrainian].
10. Radiansko-finska viina: zavdannia – vyzyty. Try uroky dlia Ukrainy [Soviet-Finnish War: the task is to survive. Three lessons for Ukraine]. Retrieved from: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/75019/Radanskofinska_vijnazavdannavyzhytyTryuroky [in Ukrainian].
11. Semirjaga, M.I. (1992). Nenuzhnaja vojna [Unnecessary war]. Tajny stalinskoj diplomatii. 1939–1941. Moscow: Vyssh. shk. [in Russian].
12. Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty [Ukrainian Institute of National Remembrance]. Retrieved from: <http://www.memory.gov.ua/news/u-chernigovi-zgadali-pro-75-richchya-radyansko-finskoi-viini> [in Ukrainian].
13. Shurkhalo, D. Ukraintsi v radiansko-finskii viini [Ukrainians in the Soviet-Finnish War]. Retrieved from: <https://www.Radiosvoboda.org/a/28180903.html> [in Ukrainian].

Донченко Світлана Павлівна

Доктор істор. наук, проф.
Дніпровський державний технічний університет
51918, Кам'янське, вул. Дніпробудівська, 2

Donchenko Svitlana

Full Prof., Dr.
Dniprovsk state technical university
2, Dniprobudivs'ka str., Kamyans'ke, 51918, Ukraine

Email: sveta33lida@ukr.net

Цитування: Донченко С. П. Радянсько-фінська війна / С. П. Донченко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 6. – С. 86-95.

Citation: Donchenko, S.P (2019). Radiánsko-fínska viina [Soviet-Finnish War]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (6), 86-95.

Стаття надійшла / Article arrived: 02.06.2019

Схвалено до друку / Accepted: 28.06.2019

Народні свята в Гянджабасарі

Вюсала Вейсалова, Гянджинський державний університет

Однією з важливих складових багатой моральної і культурної спадщини, створеної жителями Гянджабасара, були загальнонаціональні свята. Новруз, який є сезонним святом, що відзначається протягом багатьох століть із «найбільшим соціально-культурним змістом і етико-естетичними ідеями», відрізняється від інших свят своїм рясно накритим столом, традиціями, церемоніями і розважальними іграми. Це свято вважалося першим із тих, які відзначалися гянджабасарами. Варто відзначити, що гянджабасари мають великий досвід проведення свят із найдавніших часів. За словами великого мислителя Нізамі, тут проводилося свято під назвою Садда. Свято Садда, як і церемонія Ковсаж, демонструє їхнє ставлення до зими і страху зими. Незважаючи на те, що в період Радянського режиму була поставлена заборона на це свято, після здобуття незалежності Азербайджану воно відзначається на державному рівні як національне. Це свято, що слугує азербайджанській національній ідеології, зробило великий вплив на виховання нового покоління, шанування традицій, відзначалося відповідно до прийнятого закону парламенту Азербайджану 27 жовтня 1992 року «Про святкові дні Азербайджанської Республіки».

Дослідження доводять, що Новруз займає особливе місце в системі сезонних церемоній також і інших тюркських народів.

Ключові слова: *Гянджабасар, загальнонаціональні свята Азербайджану, Новруз, Садда, Хідір Небі*

Folk holidays in Ganjabasar

Viusala Veysalova, Ganja State University

One of the important components of the rich moral and cultural heritage created by the Ganjabasars was national holidays. Novruz, which is a seasonal holiday, celebrated over many centuries with “the greatest socio-cultural content and ethical-aesthetic ideas” differs from other holidays with its abundantly laid table, traditions, ceremonies and entertaining games. This holiday was considered the first to be celebrated by Ganjabasars. It should be noted that Ganjabasary have a great experience in conducting holidays from the most ancient times. According to the great thinker Nizami, a holiday called “Sadda” was held here. The holiday Sadda, as well as the ceremony «Cowsage», demonstrates their attitude to winter and not fearing winter. Despite the fact that during the period of the Soviet regime, a ban was imposed on this holiday, after the independence of Azerbaijan, it is celebrated at the state level as a national holiday. This holiday, which serves the Azerbaijani national ideology, had a great influence on the upbringing of the new generation, honoring the traditions, was celebrated in accordance with the adopted law of the Azerbaijani parliament on October 27, 1992 «On holidays of the Republic of Azerbaijan».

Studies show that Novruz holds a special place in the system of seasonal ceremonies of other Turkic peoples as well.

Keywords: *Ganjabasar, Azerbaijan national holidays, Novruz, Sadda, Khidir Nebi*

Народные праздники в Гянджабасаре

Вюсала Вейсалова, Гянджинский государственный университет

Одной из важных составляющих богатого морального и культурного наследия, созданного жителями Гянджабасара, были общенациональные праздники. Новруз, являющийся сезонным праздником, отмечающийся на протяжении многих веков с «наибольшим социально-культурным содержанием и этико-эстетическими идеями», отличается от других праздников своим обильно накрытым столом, традициями, церемониями и развлекательными играми. Этот праздник считался первым отмечаемым гянджабасарами. Стоит отметить, что Гянджабасары имеют большой опыт по проведению праздников с самых древних времен. По словам великого мыслителя Низами, здесь проводился праздник под названием Садда. Праздник Садда, также как церемония Ковсаж, демон-

стрирует их отношение к зиме и не боязни зимы. Несмотря на то, что в период Советского режима был поставлен запрет на этот праздник, после обретения независимости Азербайджана он отмечается на государственном уровне как национальный праздник. Этот праздник, служащий азербайджанской национальной идеологии, оказавший большое влияние на воспитание нового поколения, почитанию традиций, отмечался в соответствии с принятым законом парламента Азербайджана 27 октября 1992 года «О праздничных днях Азербайджанской Республики».

Исследования доказывают, что Новруз занимает особое место в системе сезонных церемоний также и других тюркских народов.

Ключевые слова: Гянджабасар, общенациональные праздники Азербайджана, Новруз, Садда, Хидир Неби

Введение.

Одной из важных составляющих богатого морального и культурного наследия, созданного гянджабасарами, были общенациональные праздники. Являющиеся сезонными и религиозными, они «отражали в себе время от времени менявшиеся и дошедшие до нас этнические принадлежности народов, мировоззрение, самобытность, стиль мышления и отличительные черты других народов от тюркского этноса» [10]. Новруз, являющийся сезонным праздником, отмечающийся на протяжении многих веков с «наибольшим социально-культурным содержанием и этико-эстетическими идеями», отличается от других праздников своим обильно накрытым столом, традициями, церемониями и развлекательными играми. Этот праздник считался первым отмечаемым гянджабасарами.

Исследования доказывают, что Новруз занимает особое место в системе сезонных церемоний также и других тюркских народов. Например, Малкары Карачая, отмечающие праздник в дни перехода от зимы к весне 22-25 марта, называют его «Месяцем Тотура», а сам праздник – «Гутан», «Голлу», «Свадьба Сабан», «Свадьба Тегри», «Хардар», «Эрирек». Праздник Новруза с большим энтузиазмом празднуется среди таких турок, как турки Боснии («Султан-Новруз»), турки Кипра (Кипр) («Девятого Марта»), турко-татарской общиной Румынии («Наврез»), турками Западной Фракии («Меврис»), Кавказа и Центральной Азии, турки-гагаузы («Мартачик» или «Первое весеннее Йортусу»), среди турок Казахстана («Невруз-Улус» и др.).

Алтайские турки с 18 по 25 марта празднуют «Чылгаяк», «Чалканду Бою» или «Чиль Базы» («Начало года»), турки тыва отмечают праздник «Шагга» в конце февраля – в начале марта, китайские уйгуры отмечают «Кыш Зимистанни Коглаш» то есть празднуют новруз,

который называется изгнанием зимы».

Основная часть.

Стоит отметить, что гянджабасарцы имеют большой опыт по проведению праздников с самых древних времен. По словам великого мыслителя Низами, здесь проводился праздник под названием «Садда». Праздник Садда, также как церемония Ковсаж, демонстрирует их отношение к зиме и не боязни зимы. Наши люди интерпретировали фразу Садда как огненный барьер, поставленный в последний день января, между большой и маленькой чилле, чтобы уберечься от морозов маленькой чилле, которая заменяет большую чиллу... Ровно за 50 дней до праздника Новруз отмечают Садда, собираясь толпами в назначенном месте. На площади зажигается огромный костер. Собиравшиеся люди, держась за руки, вращаются вокруг горящего костра, поют песни, начинающиеся словами «пятьдесят дней до Новруза, сто пятьдесят дней до урожая», проводят фестиваль, танцуют, показывают развлекательные представления» [12].

В своей поэме «Искандер-наме» Низами подчеркивал проведенные еще в XII веке празднования гянджинцев «Садда» и Новруз следующим образом:

В праздниках Новруз и садда

Обряды восстанавливались заново,

Девушки побывшие замужем

Выходят с радостью из дома.

Руки украшенные хной, накрашенные лица

Приходя со всех сторон восторженные и веселые ...

... Каждая с вьющими волосами, с красивой походкой,

Стоя на ногах хлопая в ладоши.

У каждого кипариса, букет цветов в руках

Похожей на любителя цветов.

В этот день каждый год девочки собираются со всех сторон,

Площадь открывается для сердечных желаний.

Хотя празднование праздника Садда было забыто среди жителей Гянджабасара, но в отмеченный период до Новруза праздновали «Хидир Неби». В западной части Азербайджана этот праздник, называемый как «Праздник Пророка», среди азербайджанцев Грузии – как «праздник Хыдыр Аллез», в Нахичеване – как «ханство» или «Раият» Хидр Неби, обычно проводился в первую декаду маленькой чилле, в честь символа зелени и жары Хызыр и Элиасу, с желанием тепла и зелени. Самой запоминающейся частью праздника был накрытый стол и шумное кидание шапок под дверь мальчиками, чтобы собрать долю «Хыдыра». Этнограф Ф. Велиев пишет, что «праздник Хыдыр Неби отличался особенным праздничным обедом. На этом празднике большинство ингредиентов и блюд (хашыл, говуд, халва из семени, феселли, говурга, сладости) готовились из муки. За несколько дней до праздника, население выращивало семена, запасалось пшеницей и кунжутом, готовило сладости, красило яйца и выбирало до 10 сортов десертов для подачи на стол. В день праздника жарились зерна, готовился хедик, говуд и плов, накрывались праздничные столы. В регионах, где это событие отмечалось с большим празднованием (в том числе в гянджабасарском регионе – V.V.), являлось обычаем отправлять хончу помолвленной девушке от имени ее жениха, а также подарки молодоженам от имени семьи девушки. Как в большинстве регионов Азербайджана, в последнюю ночь Хыдыр Неби, приготовленную говуд клали под шкаф или же в углы нетронутых настенных потолков. По вере в ту ночь Хыдыр Неби, входя в дом, трогает говуд и после этого в доме появляется изобилие. Иногда в Гянджабасаре вместо говуда в труднодоступные места клали муку. В сущности праздник Хыдыр Наби, который проводился в надежде тепла, воды, зелени одним словом, считался своеобразной подготовкой проводимых праздничных ритуалов до наступления весны. После этого начинались подготовки к празднованию средам Новруза.

Население региона обращало внимание на проведение отмеченных в этнографической литературе четырех сред из семи с особым величием [5]. Одной из общих черт этих сред является то, что в эти дни зажигали костры, прыгая через них, говорили: «Пусть горят в огне мои беды». Мальчики, бросающие в

небо горящие факелы, наблюдали за их свечением. Одеты в новые платья, люди занимались накрытием стола. Первая среда среди населения региона обычно называлась «лживой средой». В некоторых районах этот день назывался средой хороших новостей, средой пыли, средой ветра, Новрузом воды, маленькой средой и так далее. В этот день начинались подготовки к празднику Новруза; вычищали пыль из дома, подметали полы, одеяло и подушки выставляли на солнце, убирали во дворе, сортировали праздничную еду, готовили праздничные наряды.

С наступлением второй среды, так называемой «среды новостей», начинает ощущаться пробуждение природы. Дуящий ветер с прикосновением к воде и к веткам будто пытается разбудить их. Зимний лед начинает таять, погода смягчается. Воды будто оживают, шум рек растет, звон источников продолжает звенеть в том же духе. Поэтому это среда иногда упоминается как «среда на воде».

Третья среда, так называемый «день предков» или «черная среда», отмечался как день памяти умерших близких родственников. По правилам население готовится к этой среде с особым вниманием, готовя блюда, разные сладости для навешения умерших: женщины в эти дни ходят на кладбище». После проведения разных траурных ритуалов кладут на могилу своих родных принесенные ими сладости, фрукты, семена. Именно в эту среду для тех, кто еще не отметил годовщину смерти, проводили «черный праздник», готовя халву и плов. Наконец так называемая «последняя среда» проводилась еще более торжественно. В дополнение к зажиганию костров и приготовлению блюд в эту среду проводили веселые мероприятия, упомянутые в этнографической литературе, такие как «Васфи хал», «ходить на реку», «Данатма» или «Пробивать чилли» и «подслушивать за дверью».

Праздник Новруз в регионах обычно проводился 20-21-22 марта. В источниках XIX века сообщается, что во время празднования Новруза в Елизаветпольском (Гянджинском) кругу: «Накануне праздника Новруз, татары (у азербайджанцев – V.V.) в связи с праздником (факелы – V.V.) со всех сторон города сбрасывают в небо ракеты (город Гянджа – V.V.). Дети, молодежь, старики собираются на главных улицах города, принося с собой оружие. Помимо стрельбы в небо, во время фестиваля

гости угощаются пирогами, приготовленными из коровьего масла, сахара, муки и фруктов. Открытые магазины во время праздника украшаются разными коврами и разноцветными материалами [13]. Действительно, среди сезонных праздников Новруз занимает особое место. На этом празднике все стараются быть среди своих близких родственников, делясь с ними восхитительными вкусами разных приготовленных сладостей. В противном случае, среди людей возникла такая уверенность, что те, кто не проводит праздник с членами семьи, не проведут этот праздник вместе в течение семи лет. Гянджабасары имели большой опыт по украшению праздничного стола. Обычно по вечерам готовят плов, который считается короной азербайджанских блюд. Кроме того, на стол подавали заранее нарезанную и высушенную лапшу, халву из семян, окрашенные яйца, различные сладости – фасалли, пахлава, ришта пахлава, шекербура, сладкий хлеб, а также ногул, набат, высушенные фрукты. «Среди людей было широко распространена традиция, угощать гостей сладостями, класть в мешки праздничные угощения, тем кто играют в игру году году, а также приносить разные сладости, семени и фрукты в дом невесты от имени жениха».

На протяжении праздника Новруз гянджабасарцы проводили такие игры, как «Мешок или гуршагсаллама», «Коса-коса», «Гадание», «Году-Году», а также детские игры «Диредейме», «Энзали», «Чилинг-агац», «Ашуг-ашуг», «Пять камней», «Фиалка», «Бросок веток или костей».

Таким образом, исследования праздника Новруз показывают, что корни этого праздника уходят в глубь древних времен. Являющийся символом нового дня, расцвета в первом письменном памятнике шумерских-турок «Билгамис», соответствующий традициям турецкой этнокультурной среды, а также с точки зрения генетических ресурсов, праздником благодати и святости тюркского мира, праздник Новруз – это не просто выдумка «политико-идеологических» взглядов, которые выражают настроение разных исторических периодов», а проявление «старых мифологических отношений, отражающих пробуждение природы» [12]. Праздник Новруз принадлежит нашему народу со всеми своими атрибутами, церемониями, играми и развлечениями, и несмотря на все измышления этого праздника, на сегодняшний день он празднуется торже-

ственно, символизируя пробуждение природы, приход весны, выражая веру человека в свет, в жизнь и в новый день.

Праздник Новруз, проводимый на основе уникальной астрономической природы события – «Передача солнца из южного полушария в северное полушарие земного шара, выравнивание ночи и дня и вхождение в астрономическую весну в северном полушарии», стал национальным и патриотическим праздником не только всего турецкого мира, но и Азербайджана, а также гянджабасаров [4]. Один из религиозных праздников, отмечаемых населением в этот период, был праздник Поста. «Согласно исламской религии, пост является вторым из пяти условий, которым должны следовать мусульмане. Каждый год поститься в течение 30 дней в месяц Рамадан, девятый месяц мусульманского календаря хиджри. Пост в мусульманском мире начал осуществляться во втором году хиджраты (ас-сайм) (624 году) хиджры. Коран, развивая эту форму поклонения Аллаху, осуществлял передачу людям, побуждая мусульман поститься. Также в существующих до ислама религиях были советы о посте» [6]. Несомненно, празднование Поста как во всем Азербайджане, так и среди гянджабасаров началось после принятия исламской религии. Н. Флоровский писал: в 30-е годы XIX века, среди мусульман Елизаветпольского округа, Пост – Рамадан, отмечался довольно простым образом [13]. Здесь продолжали поститься и соблюдали все условия в течение 30 дней. Пост – религиозно обусловленная традиция временного воздержания от принятия пищи и питья. Питаться было допустимо только тогда, когда наступал вечер, и пока белую нить невозможно отличить от черной нельзя было есть. Из полученной информации исследователей видно, что, согласно правилам поста, население могло питаться три раза за ночь: после захода солнца – «разговения (ифтар)», до наступления ночи – «плоскость», и до утренней зари – «с того начала». Иногда сторонники религии предпочитали есть один или два раза за ночь. Как правило, «легкий» пост держали те, кто были слабы, например, дети, старики. В регионах приготовленные блюда для разговения (ифтар) были малокалорийными. Также не допускалось кушать очень много. Приготовленные блюда считались любимыми блюдами гянджевазарцев, такие как сливки, мед, масло, молоко, творог, куриный суп, сыр, рыбные блюда и так далее. Чай, сладости и фрукты также имели свое место. Для легкого поста обычно

употреблялась пища, оставшаяся от разговения (ифтар). Легкий пост в основном был связан с продуктами животноводства: молоком, маслом, сливками, сыром, а также с горячими блюдами: хешилим, рисовой кашей, лапшой, кашой, медом. Обычно те, кто путешествовал, был болен, у кого был слабый организм, кто не достиг зрелости или у кого был менструальный цикл могли не поститься. Их пост не был важен. В дни поста, чтобы осуществить предпостовые желания, люди были более склонны читать религиозные книги, ходить в мечети и слушать поучительные разговоры ахунда и муджахидов об Аллахе, Коране, Пророков, и в конце дня молиться Аллаху. Население региона также уделяло особое внимание проведению Аль-Кадр или ахья в дни поста.

В Гянджабасаре, как и во многих регионах Азербайджана, 19-й, 21-й и 23-й дни поста называются вечером «ахья» или просто «ахья» (по-арабски означает возрождение, обновление, восстановление). В ночь Аль-Кадра никогда не выявится бедствие, эту ночь называют ночью благословения. Поэтому молящиеся и поклоняющиеся Аллаху до утра Аль-Кадра, считаются его любимыми рабами (любимыми)». [6]. Тот, кто постится в эти дни, прощается Аллахом, а те, кто страдают болезнью желудка, исцеляются. Каждый испытывается в своей вере, терпимости и присоединяется к чистоте своей души, отдаляясь от запрещенного, следуя к совершенству. В эти дни существует равенство между населением, вера в единственного Бога становится еще более выраженной.

С окончанием месяца Рамадан, так называемого «султан одиннадцати месяцев», начинается праздник Ид аль-Фитр, то есть праздник Поста. «Праздник Ид аль-Фитр начинался накануне новолуния – появления первой четверти полумесяца, то есть месяца Шавваль» [6]. При пасмурной погоде люди, пытаясь освободить луну от злых сил, стучали по медным посудах (кастрюлям), играли в барабан, устраивали стрельбу [3 с. 234]. Эти события упоминались (древнее воображение или вера) в поэме Низами «Семь Красавиц»:

Луна будто была в пасти двух драконов

И освободилась от облаков с звуком стрельбы.

Праздник начинался во время восхода луны, с молитвами моллы звучащей из минаретов. Население стекалось в мечети, чтобы совершить «Праздничную молитву». После этого жизнь словно процветала: богатые давали бедным деньги, пшеницу, муку и другие продукты. В

Мечеть приносили жирные хлеб, халву, когалы, фасалли, резали животных, готовили разнообразные колорийные блюда, раздавали сиропы и халву (такие как мучная халва, рисовая халва, умальская халва)». Родственники навещали друг друга, поздравляя с праздником и говоря: «пусть примется ваш пост и ваши желания!», хвалили обиженные мирились, всех охватывало праздничное настроение.

Несмотря на то, что в период Советского режима был поставлен запрет на этот праздник, после обретения независимости Азербайджана он отмечается на государственном уровне как национальный праздник. Этот праздник, служащий азербайджанской национальной идеологии, оказавший большое влияние на воспитание нового поколения, почитанию традиций, отмечался в соответствии с принятым законом парламента Азербайджана 27 октября 1992 года «О праздничных днях Азербайджанской Республики».

Одним из светских и религиозных праздников, проводимых в регионе, был праздник жертвоприношения. Этот праздник арабы называют как «Ейд-ал-езха», «Ейд-ал-курбан» или «Ейд-ал кебир», персидскоязычные народы «Эйде Корбан», Пакистанцы, Бангладешцы, индийские мусульманы «Бакрид», турки и азербайджанцы «Праздник Курбана» [1]. Стоит отметить, что история этого праздника, воплощенная в религиозный праздник исламом, восходит к древним временам. Согласно историческим источникам, этнографы Т. Бабаев и Ш. Гасанов утверждают, что информация об этом празднике встречается еще в шумеро-турецком эпосе «Бильгамыс», в произведениях Страбона и Геродота, «Авеста», в эпосе «Китаби-дада-горгуд». Этот факт утверждается принесенными священными жертвами в Гобустане. Знаменитая церемония, известная во всем мире [2], официально принятая исламской религией, празднуется во имя пророка Ибрагима и продолжается на протяжении месяца начиная 10 дня месяца – зулхицца 12-го месяца мусульманского календаря хиджры-гамри. Интересно, что великий поэт Низами, живший около пяти веков после принятия ислама, не оставил никакой информации о празднике Курбан. Исследователь этнографического наследия Низами, Ш. Буньядова пишет: «К сожалению, Низами ничего не говорил об этом празднике (праздник Курбана – V.V.). Поэт удовлетворился говоря только: «Сам знай, этот праздник это курбан». Этим вырожением он только подтверждал существование праздника Курбана [7]. Один

из российских чиновников Н. Флоровский в 1930-х годах писал, что в день праздника Курбан, в котором пророк Ибрагим хотел принести в жертву своего сына Аллаху, азербайджанское население Елизаветполя приносило в жертву овец, посылая их друг другу [13].

Выводы.

По словам наших исследователей о жертвах, принесённых гянджабасарами, здесь в приношение в жертву включены молитвы, паломничество и в основном оно осуществляется посетителями. Конечно, каждый богатый мусульманин должен приносить в жертву животное, разделить его мясо на 7 частей и обеспечить варку в 7 отцовских очагах. Пожертвования неимущих людей не считалось приемлемым. Животное, принесенное в жертву (овен, бык и даже верблюд), выбиралось заранее, и особое внимание уделялось внешности жертвы. Эти животные не должны были быть искалеченными (калеками, слепыми), со сломанными рогами, порезанными ушами. Они даже обращали внимание на чистоту животного. Обычно их рога и талии красились хной, а на шею привязывали плетенную веревку с амулетом. Даже похитители животных считали похищение таких животных грехом. Великий Азербайджанский поэт С. Вургун также указывает на то, что «на празднике Курбан смеялись горы и соседи приносили в жертву овцу, перекрашенную хной» [8]. Обычно самки были вовлечены в размножение, и их обрезка не допускалась. Те, кто не имел возможности, по крайней мере, в праздник Курбан, приносил

в жертву петуха, пытаясь отметить праздник в доме. Перед тем, как резать жертву, вызывали моллу. Он читал Коран, давал жертве облизать соль, читал молитвы на нож, которым будут резать жертву и направлял лицо жертвы в сторону кибле и после этого разрешал его резать. Этнограф А. Алиев описывает, что облизывание соли «дает больше вкуса жертвенного мяса, а также тот факт, что эта методика используется в качестве основы для принятия жертвы» [1]. Они собирали кровь зарезанного животного и непригодные части для еды в чистое место и закапывали в труднодоступные места. Мясо жертвы делилось на семь частей, некоторую часть отправляли больным, нищим, некоторую отдавали молле, а оставшуюся часть жертвоприносящий оставлял себе. Поскольку доля моллы была чрезмерной, между населением была такая поговорка: голова молле, грудь молле, пять из шести частей молле, осталась только одна часть и она тоже молле [9].

Главной целью во время жертвоприношения является победить дьявола и собственную страсть и спасти их от мучений ада за счет паломничества, а не резать жертву и есть ее мясо. Жертвоприношение означает поклонение Богу, дошедшее до нас от пророка Ибрагима» [11]. Действительно, праздник курбан символизирующий чистоту, чистую совесть, благородство, доброту, щедрость, доброжелательность, бесконечную любовь к Богу, силу веры отмечался гянджабасарами как значимый праздник, а после независимости он отмечался с особой торжественностью.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Алиев А. Т. Духовная культура грузинских азербайджанцев / А. Т. Алиев. – Баку: Наука, 1995. – С. 112.
2. Асадли К. Этнографический характер Ширванской области в 19 и 20 веках / К. Асадли. – Баку: Наука и образование, 2018. – С. 77.
3. Ахадов А. Религия и религиозные учреждения в Азербайджане / А. Ахадов. – Баку: Аз. Нац. Издательства, 1991. – С. 106-107.
4. Ахундадзе И. С. Сердце всегда в Ленкоране / И. С. Ахундадзе. – Баку: АфполигрАФ, 2019. – С. 276-278.
5. Бабаев Т. А. Праздник поста / Т. А. Бабаев // Азербайджанская археология и этнография. – 2004. – № 2. – С. 234.
6. Бабаев Т. Праздник Новруз / Т. Бабаев, Б. Абдулла // Этнография Азербайджана. Том III. – Баку: Восток-Запад, 2007. – С. 53.
7. Бабаев Т. Праздник Новруз / Т. Бабаев, Б. Абдулла // Этнография Азербайджана. Том III. – Баку: Восток-Запад, 2007. – С. 28.
8. Большая Энциклопедия Дербента. – Баку: АфполигрАФ, 2018. – С. 81.
9. Бунядов Т. Праздник Поста / Т. Бунядов, Т. Бабаев // Этнография Азербайджана. Том III. – Баку: Восток-Запад, 2007. – С. 79.
10. Бунядова Ш. Т. Низами и этнография / Ш. Т. Бунядова. – Баку: Наука, 1992. – С. 127.
11. Велиев Ф. Самед Вургун и Азербайджанская этнография / Ф. Велиев, Р. Эфендиев. – Баку: Чинар-Принт, 2006. – С. 116.
12. Велиев Ф. Блюда Праздников и обрядов азербайджанцев в начале XIX–XX веков / Ф. Велиев // Азербайджанская археология и этнография. – 2006. – № 1. – С. 196.

13. Гасанов Ш. В. Нахчыван – историко-этнографический феномен / Ш. В. Гасанов. Баку: АФПолиграф, 2009. – С. 143.
14. Гусейнзаде Р. Удины История. Современность. Материальная и духовная культура. Второе издание / Р. Гусейнзаде, Г. Джавадов. – Баку: АФПолиграф, 2017. – С. 212.
15. Мамедов Х. А. Исламские богослужения / Х. А. Мамедов // Ислам (история, философия, поклонение). – Баку, 1994. – С. 230-231.
16. Праздничная энциклопедия Новруза. – Баку: Восток-Запад, 2008. – С. 10.
17. Флоровский Н. Елизаветпольский уезд / Н. Флоровский // ОРВЗК. Т. II. – Санкт-Петербург, 1836. – С. 376-381.

REFERENCES

1. Aliev, A.T. (1995). *Duhovnaja kul'tura gruzinskih azerbajdzancev* [The Spiritual Culture of Georgian Azerbaijanis]. Baku: Nauka [in Russian].
2. Asadli, K. (2018). *Jetnograficheskij harakter Shirvanskoj oblasti v 19 i 20 vekah* [Ethnographic character of the Shirvan region in the 19th and 20th centuries]. Baku: Nauka i obrazovanie [in Russian].
3. Ahadov, A. (1991). *Religija i religioznye uchrezhdenija v Azerbajdzhane* [Religion and religious institutions in Azerbaijan]. Baku: Az. Nac. Izdatel'stva [in Russian].
4. Ahundzade, I.S. (2019). *Serdce vseгда v Lenkorane* [The heart is always in Lankaran]. Baku: AfpoligrAF [in Russian].
5. Babaev, T.A. (2004). Prazdnik posta [Holiday of fasting]. *Azerbajdzhanskaja arheologija i jetnografija*, 2, 234 [in Russian].
6. Babaev, T., & Abdulla, B. (2007). Prazdnik Novruz [Novruz Holiday]. *Jetnografija Azerbajdzhana. (Vol. III)*. Baku: Vostok-Zapad [in Russian].
7. Babaev, T., & Abdulla, B. (2007). Prazdnik Novruz [Novruz Holiday]. *Jetnografija Azerbajdzhana. (Vol. III)*. Baku: Vostok-Zapad [in Russian].
8. *Bol'shaja Jenciklopedija Derbenta* [The Great Encyclopedia of Derbent]. (2018). Baku: AfpoligrAF [in Russian].
9. Bun'jadov, T., & Babaev, T. (2007). Prazdnik Posta [The Feast of the Fast]. *Jetnografija Azerbajdzhana. (Vol. III)*. Baku: Vostok-Zapad [in Russian].
10. Bjunjadova, Sh.T. (1992). *Nizami i jetnografija* [Nizami and ethnography]. Baku: Nauka [in Russian].
11. Veliev, F., & Jefendiev, R. (2006). *Samed Vurgun i Azerbajdzhanskaja jetnografija* [Samad Vurgun and Azerbaijan Ethnography]. Baku: Chinar-Print [in Russian].
12. Veliev, F. (2006). Bljuda Prazdnikov i obrjadov azerbajdzancev v nachale XIX–XX vekov [Dish of Holidays and rites of Azerbaijanis at the beginning of the XIX – XX centuries]. *Azerbajdzhanskaja arheologija i jetnografija*, 1, 196 [in Russian].
13. Gasanov, Sh.V. (2009). *Nakhchivan – istoriko-jetnograficheskij fenomen* [Nakhchivan – Historical and Ethnographic Phenomenon]. Baku: AfpoligrAF [in Russian].
14. Gusejnzade, R. (2017). *Udiny Istorija. Sovremennost'. Material'naja i duhovnaja kul'tura. Vtoroe izdanie* [Udiny History. Modernity. Material and spiritual culture. Second Edition]. Baku: AfpoligrAF [in Russian].
15. Mamedov, H.A. (1994). *Islamskie bogoslužhenija* [Islamic Divine Services]. *Islam (istorija, filosofija, poklonenie)*. Baku [in Russian].
16. *Prazdnichnaja jenciklopedija Novruza* [Festive encyclopedia of Novruz]. (2008). Baku: Vostok-Zapad [in Russian].
17. Florovskij, N. (1836). Elizavetpol'skij uezd [Elizavetpolsky Uyezd]. *ORVZK. (Vol. II)*. Saint Petersburg [in Russian].

Вейсалова Вюсала

Канд. істор. наук

Гянджинський державний університет

АЗ 1143, Баку, просп. Г. Джавида, 115

Veysalova Vusala

Ph.D.

Ganja State University

115, G. Javid ave., Baku, AZ 1143, Azerbaijan

Email:

Цитування: Вейсалова В. Народні свята в гянджабасарі / В. Вейсалова // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 6. – С. 96-102.

Citation: Veysalova, V (2019). Narodni sviata v hiandzhabasari [Folk holidays in Ganjabasar]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (6), 96-102.

Стаття надійшла / Article arrived: 11.06.2019

Схвалено до друку / Accepted: 28.06.2019